

QUADERNS

Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles

**Els temples i els cementiris antics
i altmedievals de mas Castell de
PORQUERES**



QUADERNS

Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles

Els temples i els cementiris antics i altmedievals de mas Castell de **PORQUERES**

Josep BURCH
Josep M. NOLLA
Jordi SAGRERA
David VIVÓ
Marc SUREDA

Banyoles, 1999

Número 20



Patronat Francesc Eiximenis
Organisme Autònom Local

QUADERNS

Número 20:

*Els temples i els cementiris antics i altmedievals de mas
Castell de Porqueres*

Autors:

Josep BURCH, Josep M. NOLLA, Jordi SAGRERA, David VIVÓ, Marc SUREDA

Consell de redacció:

Julià MAROTO, Berta NOGUER, Jordi COLOMER, Xavier VILA

Correcció lingüística:

Servei de llengües modernes. Universitat de Girona

Edita:

CENTRE D'ESTUDIS COMARCALS DE BANYOLES

plaça de la Font, 11 - 17820 BANYOLES. Tn. 972 57 23 61

Suport:

Patronat Francesc Eiximenis

Ajuntament de Porqueres

Disseny gràfic:

Anna FERRER

Portada:

Toni BRAMON

Impressió:

GRAFICOLOR

c/ del Paper, s/n (pl. interior) - 17820 BANYOLES. Tn./fax 972 57 27 53

ISBN: 84-922321-5-3

Dipòsit legal: GI-987-99

Sumari

5

Presentació

7

Agraïments

8

Situació i característiques topogràfiques

9

Història de la investigació

15

Estat de la qüestió. Què s'ha dit i qui ho ha dit

18

L'exploració del sector

22

Descripció de les fases

43

Els cementiris

87

El cementiri de mas Castell. La fase antiga

110

El cementiri de mas Castell. La fase moderna

119

El cementiri de mas Castell. Esbós evolutiu

121

*L'evolució històrica del lloc.
Cronologia relativa, absoluta i paral·lels*

134

Bibliografia

Presentació

Un lloc que concentra elements tan excepcionals com l'església romànica de Santa Maria, l'històric castell dels Ademar, el jaciment arqueològic amb restes ibèriques, romanes i visigodes, i que té una situació tan privilegiada en relació a l'estany de Banyoles, ja mereix, per ell mateix, una publicació.

En aquesta ocasió, però, el llibre que tenim el goig de presentar va estretament lligat a les troballes, fruit de les excavacions arqueològiques que s'hi han desenvolupat al llarg de molts anys i que, lamentablement, estan interrompudes des de en fa prop de vint.

La presència humana i econòmica del Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles en elles ha estat constant des dels seus inicis. I, en general, hi han treballat nombrosos afeccionats, estudiants i professionals de l'arqueologia.

És cert que no sempre aquesta recerca ha gaudit de l'ortodòxia i del nivell científic amb els quals avui s'excava, però també ho és que uns i altres han deixat constància dels seus treballs, sovint puntuals, gràcies als quals avui és possible aquesta edició.

El present estudi, doncs, és en gran part una recopilació ben ordenada del que s'ha investigat fins avui, cosa absolutament necessària donada, entre altres coses, la gran complexitat del jaciment. Però també és un treball de síntesi, una espècie d'estat de la qüestió que ha de permetre, en un futur no molt llunyà, la represa dels treballs amb una base històrica inexistents fins avui.

Per altra banda, les circumstàncies a l'entorn del jaciment s'han modificat positivament gràcies, en primer lloc, a la generositat i bona disposició de la propietat, així com al major interès i implicació de les noves institucions democràtiques com l'Ajuntament de Porqueres o el Consell Comarcal del Pla de l'Estany.

En aquesta situació no és gratuït pensar no només en una represa, com s'ha dit, de l'excavació en el sector més conegut de les prospeccions dutes a terme fins ara. Es pot esperar el seu condicionament per a la visita, que

inclogués una sala monogràfica depenent del Museu Arqueològic Comarcal com havia estat en el seu dia.

El llibre, doncs, a part del seu valor intrínsec pot ser un punt de partida per retornar el protagonisme a aquest emblemàtic conjunt del municipi de Porqueres.

*Jeroni MONER i CODINA
President del Centre d'Estudis
Comarcals de Banyoles*

Quaderns, 20, C.E.C.B.,
Banyoles, 1999.

Els temples i els cementiris antics i altmedievals de mas Castell de Porqueres

Josep BURCH, Josep M. NOLLA, Jordi SAGRERA, David VIVÓ, Marc SUREDA
Departament de Geografia, Història i Història de l'Art. Universitat de Girona.
Plaça Ferrater Mora, 1. 17071 Girona.

Agraïments

En primer lloc a la senyora Monstserrat Isern, propietària de mas Castell que ens va facilitar, amablement, l'accés al sector de les excavacions i ens va encoratjar en el nostre treball; al senyor Lluís Ferrando que va fer de pont i al qual robàrem unes quantes hores del seu temps; al nostre col·lega Julià Maroto que féu de contacte; al senyor Ramon Sarquella sense l'ajuda del qual aquest estudi no hauria estat possible, per la documentació extraordinària que ens ha posat a les mans i pel temps que ens ha dedicat; al senyor Josep Tarrús, bon amic, per les gestions, importants, dins de l'arxiu i els magatzems del museu de Banyoles; a M. Aurora Martín, directora del Museu d'Arqueologia de Catalunya, secció de Girona, i Mercè Ferré, per l'accés amatent als materials que conservava i per posar-los al nostre abast amb rapidesa, respectivament; al Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles per engrescar-se en la idea i fer possible l'edició dels resultats d'aquesta enquesta.

Les fotografies de les figures 8, 10, 11, 12, 13, 14, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 29, 30, 31, 35, 36, 41, 42, 48, 50, 51, 55, 57, 60, 61, 62, 63 i 64 procedeixen del dossier d'en Ramon Sarquella. La de la figura 45 procedeix del fons del Museu Arqueològic Comarcal de Banyoles. Unes i altres pertanyen a l'època de les excavacions arqueològiques. Les de les figures 9, 32, 34, 37, 39, 40, 43, 46, 49, 52, 54, 56 i 58 han estat realitzades per l'equip que signa aquest treball entre 1997 i 1999.

Situació i característiques topogràfiques

Mas Castell de Porqueres, un edifici monumental i recentment restaurat que s'alça damunt de l'estructura de la fortalesa medieval bastida, ella també, sobre les restes romanes tardanes i ibèriques, es localitza dalt d'un petit turó que s'eleva uns cinc metres sobre la ribera de ponent de l'estany de Banyoles, cap a migdia, i en l'extrem del qual, en el punt més enlairat i que s'aboca directament damunt les aigües, se situa l'església parroquial de Santa Maria, d'estil romànic, que fou consagrada el dia 5 d'abril de 1182 (CONSTANS, 1987, document núm. 171) (fig. 1 i 2).

L'edifici de mas Castell, fortalesa, masia, residència temporal d'escolars, fonda i, ara, habitatge privat, està prou desfigurat per reformes, modificacions, canvis d'ús i per l'inexorable pas del temps i no ofereix, des d'un punt de vista arqueològic ni monumental, cap altre interès que no sigui volumètric i d'aparença general, ja que es complementa amb el temple de Santa Maria, a l'altra banda de la carretera de circumval·lació de l'estany, amb el qual ha acabat definint un punt de referència en el paisatge al llarg de bona part d'aquest darrer mil·lenni (COROMINAS & MARQUÈS, 1972, pp. 157-160; DIVERSOS AUTORS, 1991, pp. 449-450).

Aquesta localització, suaument però suficientment aturonada de cara a llevant, a migdia i a tramuntana i que s'allargassa, imperceptiblement, cap a ponent elevat-se a poc a poc en direcció a la serralada muntanyosa que clou, per occident, aquest sector, és prou indicada per suposar-hi l'existència de presència humana des d'èpoques reculades que hauria aprofitat, tal com ho feren els medievals, la proximitat de l'estany i de les zones pantanoses pròximes, l'elevació suficient sobre l'entorn, de cara a protegir-se d'altres homes i de les inundacions, i la proximitat, cap a nord i cap a sud, de bons camps de conreu, d'excel·lents pastures i d'un bosc espès la importància del qual no ha de menystenir-se. Aquest lloc es localitza entre els 6° 26' i els 6° 27' de longitud est i els 42° 7' de latitud nord.

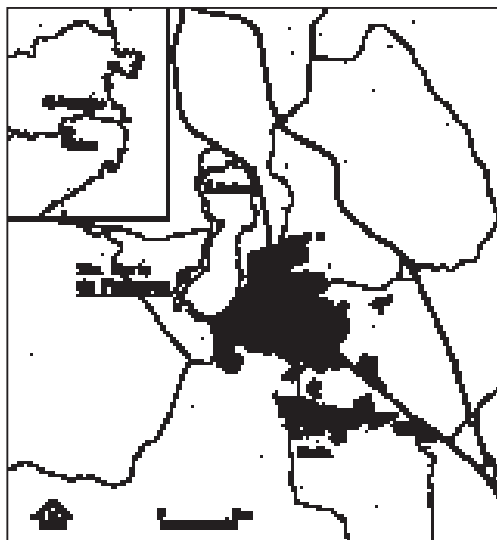


Figura 1

Situació general. L'estany de Banyoles i Santa Maria de Porqueres.

Història de la investigació

Com succeeix amb bona part dels jaciments arqueològics de la comarca, hauria estat el savi apotecari Pere Alsius el primer d'assenyalar l'existència d'evidències sòlides de la presència reculada de l'home a redós de mas Castell, d'on hauria aplegat fragments de ceràmica àtica de figures roges, de ceràmica de vernís negre, de ceràmiques grises, de *terra sigillata*, d'àmfores i de *tegulae* (COROMINAS, 1952, pp. 146 i 149). Més endavant, immediatament després de la Guerra Civil, en obrir-se la carretera que fa el tomb a l'estany i que circula entre l'església romànica, a llevant, i mas Castell, a ponent, les troballes es feren més evidents i significatives, i es confirmà plenament l'existència de presència humana en el lloc i es va fer evident que calia una exploració en profunditat per a conèixer-ne les dimensions i la cronologia (fig. 2).

L'any 1944, dins del Plan Nacional de Excavaciones Arqueológicas es decidí efectuar-hi un seguit de sondejos per part de la Comisaría Provincial de Excavaciones Arqueológicas, dirigida pel professor Lluís Pericot i García, que encarregà el treball de camp al Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles, en la figura del senyor Josep M. Corominas. S'obriren un seguit de cales a l'entorn de la masia, a un costat i altre de la carretera i en camps de conreu de l'entorn, i es localitzaren gran quantitat de fragments de ceràmica, restes òssies, metall i sílex

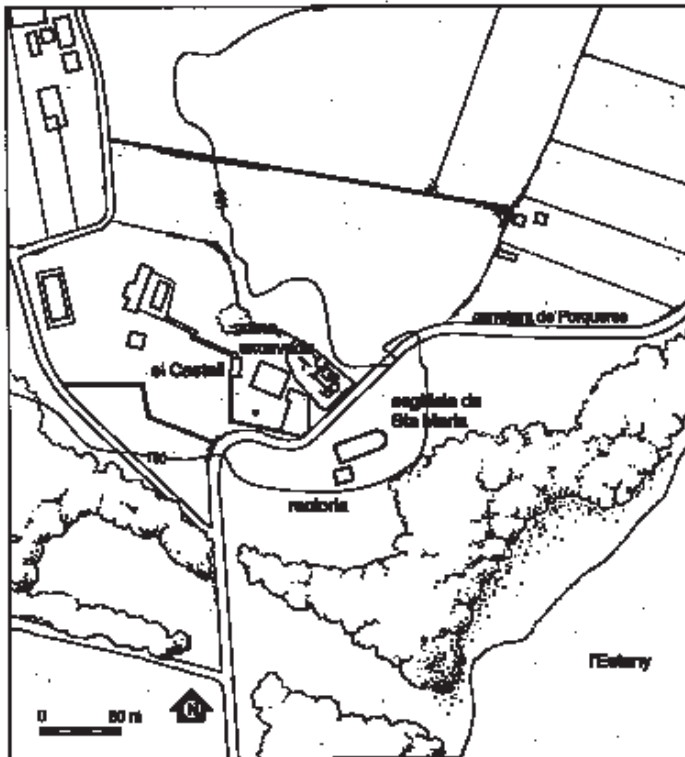


Figura 2

Plànol de detall del sector de mas Castell. Zona excavada i església parroquial de Santa Maria.

treballats, però no restes estructurals que fessin suposar que l'exploració havia afectat la perifèria d'un lloc habitat d'ençà de l'època neolítica, amb un moment de gran puixança durant l'ibèric ple, la baixa república i els inicis de l'alt imperi romà (COROMINAS, 1952, pp. 146 i 148-154, làm. XXXV). L'anomenada cala núm. 4 agafà com a punt de referència unes pedres que sobresortien a prop de la façana septentrional del Castell, on fou identificat un esplèndid mur de travertí, de blocs ben tallats i escairats, lligats amb morter de calç, que seguia una direcció sud/nord i amb un gruix notable de 0,60 m. Hom profunditzà fins a 2 m de fondària sense que s'arribés a la fonamentació. Es va considerar, assenyadament, que podria pertànyer a una part de l'edifici medieval (COROMINAS, 1952, p. 153, làm. XXXVI). D'aquí procediria un pilar de sauló la localització actual del qual se'ns escapa (CONSTANS, 1985, p. 25, on dóna la data, errònia, de 1943 per l'excavació). Recordem que aquest mur és el núm. 130 de la nostra descripció i que forma part d'una suposada torre del castell altmedieval de Porqueres de la qual coneixem dos murs, est i nord, que s'uneixen perpendicularment en una aresta viva.

L'any 1964, el senyor Ramon Sarquella, membre del Centre d'Estudis Comarcals, efectuà unes prospeccions a l'entorn de mas Castell, més cap a l'oest de la carretera, durant les quals trobà evidències fermes de tombes de *tegulae* de secció triangular disposades a sota d'un sòl d'*opus signinum* que foren considerades baiximperials. Aquest descobriment encengué, novament, l'interès pel jaciment i es considerà oportú que, de seguida que fos possible, s'iniciarien excavacions arqueològiques sistemàtiques en aquell sector per intentar definir l'abast de la troballa.

Així fou possible, l'any 1965, aconseguir el permís de la Direcció General de Bellas Artes, amb data de 19 d'abril, per explorar científicament l'indret, amb subvenció del Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles, sota la direcció de Miquel Oliva, aleshores delegat provincial d'excavacions, i actuant d'adjunts, amb responsabilitats directes sobre el terreny, els senyors Josep M. Corominas i Ramon Sarquella, delegats locals, respectivament, de Banyoles i de Porqueres. L'agost d'aquell mateix any, els propietaris del mas i del terreny, els pares escolapis de Catalunya, acceptaven facilitar l'exploració arqueològica amb un seguit de condicions que limitaven clarament l'àrea on es podia intervenir, l'obligació de dipositar els objectes recuperats en una dependència del castell que esdevenia, per aquest pacte, seu del museu monogràfic del jaciment i depenia, a tots els efectes, del museu arqueològic del Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles, entre altres, i que fou signat oficialment entre les parts –els Escolapis i el Centre– el dia 9 de gener de 1966. Els treballs s'iniciaren el dia 15 de setembre i finalitzaren, en aquesta primera intervenció, el 10 de desembre. Sobre aquesta intervenció es conserva, al fons del Centre d'Investigacions Arqueològiques de Girona, el diari d'excavacions, on consta que l'autorització de la Direcció de Bellas Artes és del dia 19 d'abril de 1965, que hi havia permís dels aleshores propietaris del lloc per fer la feina (Escolapis). També hi figuren els noms dels directors i adjunts dels treballs i dels col·laboradors (Salvador Sarquella, redactor del diari, Francesc Ballell i Frederic Bailina), el dia d'inici de l'excavació i el cost econòmic (28.000 ptes). És, tècnicament, molt irregular però, tanmateix, amb dades suficientment clares per poder resoldre algunes qüestions que, ara, no seria possible constatar. Un seguit de croquis, plantes i alçats serveixen per fer-se una idea de l'àrea explorada i dels resultats aconseguits. Aquesta campanya s'efectuà més enllà de la façana septentrional de mas Castell a partir del límit que imposava la carretera, àrea on es localitzaren les restes estructurals d'un

absis d'església de planta poligonal que n'amortitzava un d'anterior, quadrangular, restes de diverses pavimentacions d'*opus signinum*, un seguit de murs a diverses alçades i pertanyents a edificis i moments diferents i un conjunt notable de tombes d'inhumació, algunes molts antigues, amb les restes protegides per *tegulae*, que conformaven un sepulcre de secció triangular amb les arestes protegides i reforçades amb *imbrices*. No sense dificultat és possible, malgrat tot, seguir els treballs d'excavació i fer-se una idea de la seqüència estratigràfica. Fou durant aquella campanya que s'inicià la recerca d'una suposada cripta per sota de l'absis poligonal que acabà malmetent la tomba principal de la basílica i tot el sector que posa en contacte la nau central i l'àrea absidiada del temple, i destruï evidències de gran interès per intentar documentar la situació de l'altar en les fases II i III.

Aquests treballs continuaren durant els anys següents, 1966, almenys entre febrer i desembre i no pas permanentment, i 1967, des del març com a mínim, amb una ampliació considerable de l'àrea explorada. F. Bailina i F. Ballell acabaren la planta general de la zona el dia 1 d'octubre de 1967, tal com consta en aquest mateix document (fig. 3). Es tracta d'un plànol fet a escala 1:50, amb moltes imprecisions però que té l'interès de donar tot un seguit de dades que s'han perdut i, fins i tot, la voluntat de llegir les relacions d'imbricació entre els diversos murs identificats donant-los un número a cada un, que és el mateix quan se suposa que aquelles parets formen part del mateix moment constructiu. Es dibuixen unes quantes tombes, se n'assenyala el nombre i lloc d'altres, es localitzen els basaments de gres i el capitell reutilitzat del mateix tipus de pedra, i les àrees pavimentades. És la planta mare que, amb alguna modificació, algun afegit i algun detall puntual, acabà essent publicada. A partir d'aquest document, queda clar que a començaments de la tardor d'aquell any s'havia explorat tota la zona que ocupen les diverses esglésies cementirials sobreposades. Una còpia de l'original d'aquesta planta es conserva a l'arxiu del Museu d'Arqueologia de Catalunya, secció de Girona. Finalment, com a cloenda d'aquesta primera fase, el senyor Josep M. Corominas, com a delegat comarcal d'excavacions i adjunt de direcció dels treballs arqueològics, lliurava a Miquel Oliva, delegat provincial i director *in absentia* de les excavacions, la memòria preceptiva perquè la fes arribar a la Direcció General de Bellas Artes del Ministerio de Educación Nacional.

L'any següent, el 1968, s'excavà, com a mínim entre abril i agost, i s'obrí un sondeig al costat de l'absis poligonal, cap a llevant. D'aleshores ençà, fins al 1970, segons deduïm dels documents conservats, l'exploració en aquest sector se centrà en l'àrea cementirial de més enllà de l'absis i en el subsòl de la nau central i septentrional de la basílica primigènia.

Paral·lelament, a partir del mes d'agost de 1969, s'inicià l'exploració, cap al sud-oest del mas, en el punt més enlairat del turonet de Porqueres, d'un camp de sitges que fou excavat intensament durant tres campanyes, agost de 1969, febrer de 1970 i agost/setembre del mateix any (SARQUELLA, 1970, pp. 62-66; NOLLA & CASAS, 1984, p. 194; CASTANYER & ROURE, 1985, pp. 176-178) que posà de manifest la complexitat i la importància d'aquella estació.

De manera prudent i lloable, conforme avançaven les tasques d'excavació, s'anaven efectuant treballs de protecció del sector i de consolidació dels murs, paviments i estructures posats al descobert. Destacà, pels costos i pels bons resultats, la campanya de 1969, dedicada a consolidar i enfortir les tombes excavades. Tanmateix, el 1970 fou necessari tornar-hi, en haver estat brutalment afectades per una vandàlica agressió que les malmenà considerablement. Aquests treballs puntuals, en el sector del temple i en el cementiri perifèric, continuaren el 1971

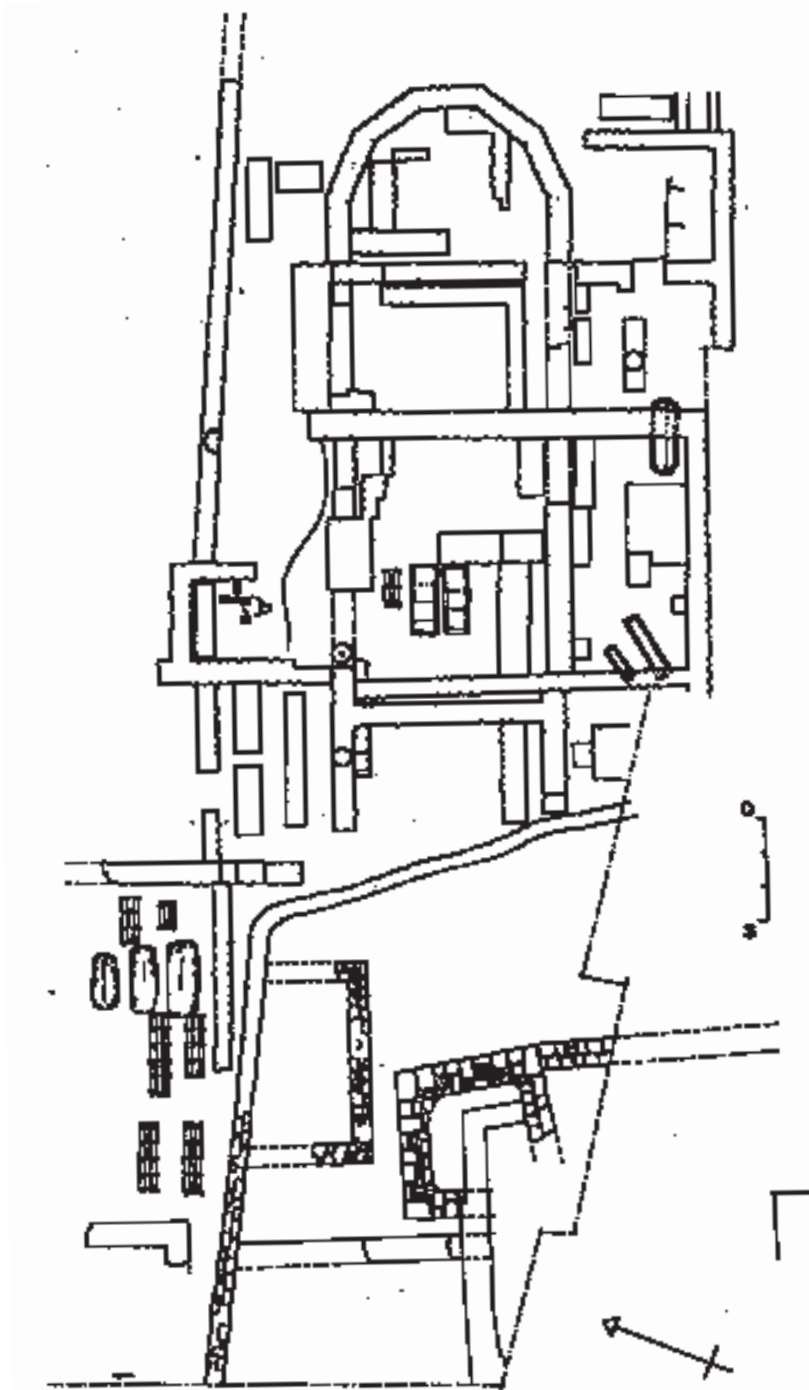


Figura 3

Mas Castell. Sector dels temples cristians i cementiris. Planta (retocada) realitzada per F. Bailina i F. Ballell.

i el 1972, complementats per intervencions puntuals en zones més allunyades, cap a ponent i cap a tramuntana, amb la intenció de conèixer millor la magnitud i la història del jaciment, amb resultats sovint positius que calia relacionar amb l'etapa preromana i republicana tardana de l'*oppidum*.

L'any següent, el 1973, s'obrí un sondeig a l'extrem occidental de l'àrea cementirial, una mica més enllà de la torre medieval del castell, definida com a "Cata 73", de 7 x 4 m, on es descobrí un sòl d'*opus signinum* a la mateixa cota del que pavimentava l'espai funerari definit i, paral·lelament, s'excavà estratigràficament l'interior de la torre del castell, durant l'estiu, amb la participació dels senyors J. Estévez i A. Vila, primerament, i M. A. Petit i E. Morral, més tard, sense gaire èxit.

El dia 16 de desembre de 1975, M.C. Domènech i R. Sarquella sol·licitaven a la Direcció General del Patrimoni Artístic y Cultural un nou permís d'excavació que fou concedit amb data de 5 de febrer de l'any següent. Aquell estiu es reobrí l'exploració arqueològica d'aquest jaciment a partir de l'obertura d'un sondeig estratigràfic de superfície reduïda, 12 metres quadrats, amb el que es pretenia aconseguir una seqüència estratigràfica clara que fes possible definir l'evolució cronològica del lloc per poder fer, més endavant, les necessàries exploracions en extensió. Amb seny, aquesta cala se situa sobre i més enllà del sondeig de 1973 ("Cata 73") en el límit occidental de la zona cementirial antiga tardana i altmedieval (DOMÈNECH, 1979, pp. 869-878; CASTANYER & ROURE, 1985, pp. 175-176, mapa 1). La troballa més significativa fou la localització del sòl d'*opus signinum*, que continuava el documentat l'estiu de 1973.

El mes de juny, abans de començar la campanya d'excavació, el senyor J. Butinyà, president del Centre d'Estudis Comarcals, havia lliurat a la Direcció General del Patrimoni una nova memòria en què demanava la declaració de monument arqueològic i, per tant, la protecció legal del lloc. En resposta, el govern ordenà, amb data de 31 de gener de 1977, la realització d'un seguit de sondejos que tenien l'objectiu de definir els límits del jaciment amb vista a protegir-lo globalment i adequada. La direcció dels treballs estigué en mans de M. C. Domènech. Tanmateix, això no impedí que, amb el permís renovat, continués durant l'estiu l'excavació programada, seguint l'exploració iniciada l'any anterior ("Cala A") i obrint un nou pou de sondeig, més cap al nord, a una seixantena de metres dels murs de mas Castell, de 9 metres quadrats, amb resultats interessants pel que fa a la fase preromana de l'*oppidum*.

Més endavant, M. Aurora Martín, en nom del Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, efectuà, el 1981, gairebé una cinquantena de cales que pretenien delimitar l'àrea arqueològica i que, per tant, s'aturaven just en el moment de localitzar restes estructurals significatives (CASTANYER & ROURE, 1985, p. 182 i mapa 1 de la pàgina 176). D'aleshores ençà no s'han realitzat excavacions ni treballs arqueològics en aquesta estació fins que, com a resultat de l'interès que l'equip arqueològic del Departament de Geografia, Història i Història de l'Art de la Universitat de Girona va mostrar per intentar realitzar una planimetria acurada de les restes conservades, una lectura crítica de paviments, murs i tombes a través de la qual fos possible refer l'evolució del lloc, i gràcies a les gestions efectuades pel doctor Julià Maroto, del Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles, i, sobretot, pel senyor Lluís Ferrando, aleshores alcalde de Fontcoberta i president del Consell Comarcal del Pla de l'Estany, fou possible aconseguir el permís de la propietària dels terrenys, la senyora Montserrat Isern, per visitar l'indret i poder realitzar els treballs de documentació. La feina de camp fou començada i acabada al llarg de la primavera de 1997 (fig. 4).

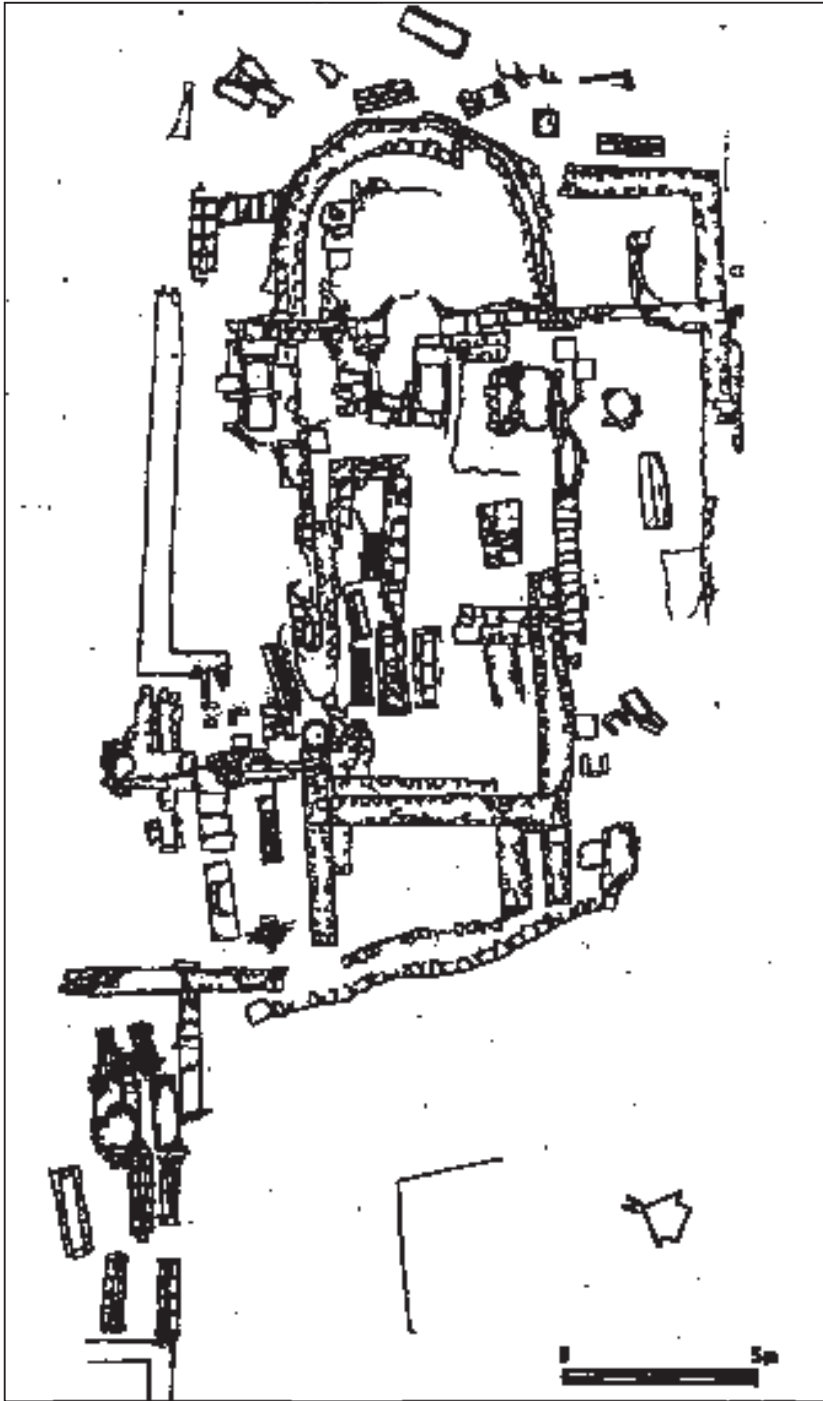


Figura 4

Mas Castell. Sector dels temples cristians i cementiris. Planta general actualitzada.

Estat de la qüestió. Què s'ha dit i qui ho ha dit

Mossèn Lluís Constans, bon coneixedor de la història de la comarca del Pla de l'Estany, tot preguntant-se sobre el temple anterior a l'actual església de Santa Maria, consagrada, com hem dit, el 1182, conegut documentalment, especulava amb la possibilitat que no en formessin part les restes d'una suposada estructura de planta basilical, feta de carreus més aviat quadrats, i un pilar de sauló que havia descobert J. M. Corominas l'any 1944 (*supra*), al costat de ponent de la carretera, immediatament al nord de la façana de tramuntana del mas Castell (CONSTANS, 1985, p. 25). Sabem ara que aquells murs, tal com suposà correctament Corominas (1952, p. 153), formen part de les estructures medievals del castell, i no tenim cap altra notícia, i és una dada interessantíssima, del pilar de sauló recuperat a una certa fondària (*supra*) que, com veurem (*infra*), podria pertànyer al primer temple basilical. Tanmateix, la intuïció era justificada; només uns metres més enllà, cap a llevant, acabarien sortint les restes dels temples anteriors a l'església actual i el cementiri adjacent, deu anys després de la seva mort que tingué lloc el 1955.

Josep M. Corominas i Jaume Marquès, en els volums del *Catálogo monumental* dedicats a Banyoles, fan referències diverses a aquesta important estació, i presenten un resum dels treballs efectuats i dels resultats aconseguits i una documentació fotogràfica, sovint inèdita, enormement útil. Intueixen l'existència de dos temples sobreposats, el més modern dels quals hauria posseït un absis heptagonal de travertí, amb un sòl interior d'*opus signinum* que, a partir de diversos documents medievals, identificaven amb l'església dedicada a Sant Llorenç i reconeixien un cementiri amb dos nivells molt clars d'utilització, amb tipus de tombes peculiars per a cada etapa. Reconeixien la dificultat d'una comprensió efectiva del jaciment per la gran complexitat d'estructures visibles i per manca d'una bona documentació durant l'excavació, i avançaven una cronologia imprecisa entorn dels segles V i VII, seguint aquí l'opinió del professor Pere de Palol (COROMINAS & MARQUÈS, 1967, pp. 49-57 i 72, amb fotografies; COROMINAS & MARQUÈS, 1976, pp. 71-73, amb aguna dada nova i una col·lecció de fotografies substancialment diferent).

Aquests mateixos autors, en el tercer volum del *Catálogo*, tornaven a preocupar-se del tema amb més abast i noves hipòtesis que modificaven, parcialment, les defensades anteriorment. En efecte, després de plantejar diverses possibilitats sobre el significar del topònim, algunes ben conegudes i altres de noves, suposaven que l'absis poligonal, probablement d'època de Teodosi el Gran, s'hauria afegit a una estructura anterior, un temple pagà que es proposava que era dedicat a la dea *Porca*, protectora de la natura i dels camps. El nou temple, que hauria cristianitzat un vell lloc de culte pagà, hauria estat dedicat a Sant Llorenç, diaca i màrtir, de culte ben arrelat d'antic a Hispània (GARCÍA RODRÍGUEZ, 1966, pp. 176-181) i, més endavant, a Santa Maria i Sant Llorenç. Sobre les tombes del cementiri adjacent, només s'introduïa com a novetat la datació inicial proposada, dins del segle quart (COROMINAS & MARQUÈS, 1972, pp. 157-172, amb planta/croquis de l'àrea excavada a la pàgina 163) (fig. 3).

Pere de Palol tingué notícies, mentre s'excavava aquest jaciment, i de seguida s'adonà del seu extraordinari interès i, també, de les dificultats d'interpretar-lo, com a conseqüència d'una complexa superposició d'estructures i d'una excavació deficient. En la gran síntesi sobre l'arqueologia cristiana peninsular deia:

En enero de 1966, gracias a la amabilidad del Dr. Corominas de Bañolas, hemos tenido conocimiento de un nuevo templo aparecido en las recientes excavaciones de Porqueras (Gerona). Se trata de una aula rectangular con ábside externamente poligonal, colocado encima de una necrópolis, con enterramientos en tegulae. Las excavaciones están en curso, pero la estructura sugiere una forma de la segunda mitad del siglo VI, si bien es prematuro pronunciarse sobre ello (PALOL, 1967, p. 37, nota 22). Uns anys més tard escrivia: ...y otra aula rectangular con cabecera externamente poligonal e internamente curva como en Porqueras, Bañolas, esta última de finales del siglo VI, por lo que parece, con tumbas inéditas (PALOL, 1972, p. 98).

Cortada i Serramitjana, en un article de 1968 on divulgaven els resultats de les primeres exploracions del lloc, no feien altra cosa que difondre les idees esbossades per Corominas i Marquès que, com recordarem, incorporaven les impressions expertes expressades per Pere de Palol. Deien: *De la época visigoda sobresale en importancia el hallazgo de la planta del ábside de una iglesia, posiblemente, del siglo VI. Parece que fue dedicada a San Lorenzo, nombre de tradición romana, encontrado frecuentemente en dedicaciones de época visigoda. Es interesante el aprovechamiento de elementos de tipo pagano que se encuentran formando parte de estos muros de forma descuidada y fragmentaria (CORTADA & SERRAMITJANA, 1968, p. 65) i insistien en la sacralitat del pujol elevat damunt les aigües i la superposició de tres temples, romanopagà el més antic, dedicat a la dea *Porca*, cristià i d'època visigoda el segon i romànic el tercer, dedicat a Santa Maria que a su vez está asentado sobre piedras que indican la existencia de una edificación anterior (CORTADA & SERRAMITJANA, 1968, p. 67).*

Més ambiciosa és la síntesi que presentà com a memòria de llicenciatura Carme Domènech el 1975 on intentava, aplegant totes les dades relacionades amb el jaciment, dibuixar un estat de la qüestió que havia de fer possible conèixer, a grans trets, l'evolució del lloc, copsar-ne els problemes més immediats per a fer viable una intervenció arqueològica eficaç de cara a resoldre algunes de les qüestions plantejades. Els interessos, absolutament legítims, de l'estudiosa prioritzaren els aspectes relacionats amb l'hàbitat preromà sense deixar, però, de banda les etapes posteriors. En relació amb la fase antiga tardana el resultat era, resumit, el següent: es descriuen les restes de l'àrea amb gran cura a partir d'una subdivisió en sectors ordenats de ponent a llevant i es feia referència, en relació amb l'espai central, de l'existència de dues bases de columna alineades; s'acceptava la hipòtesi d'un temple pagà dedicat a la dea *Porca* o *Pòrcia*, la d'una església cristiana, d'una sola nau, amb dos moments, al primer dels quals correspondria un absis rectangular i al segon, un de poligonal, amb una porta evident que hauria estat clausurada més endavant amb murs de travertí ben lligat amb calç, conformant filades rectes i sòl d'*opus signinum*; un cementiri amb dues fases de funcionament molt clares i tres tipus de tombes (de *tegulae* i *imbrices* cobertes per paviments de *signinum*, que podrien ser del segle quart, de lloses laterals amb solera de *tegulae* i tapades amb una llosa única o amb diverses de petites i sarcòfags monolítics, tots localitzats en la fase més moderna de la necròpoli), i absència d'enterraments en àmfora. Concloïa que, a més del temple pagà, hi hauria dues esglésies cristianes sobreposades i un cementiri utilitzat durant un llarg període de temps, amb dos nivells estratigràfics molt clars. Aquesta informació la trobem en el capítol III "Arquitectura del yacimiento. Las tumbas. Conclusiones", del treball inèdit de DOMÈNECH (1975, pp. 63-70), on, en general, se seguien les hipòtesis ja avançades però s'incorporava a la discussió algun element nou (la tipologia de tombes, la inexistència d'enterraments en àmfora,

la relació dels sarcòfags monolítics amb la fase tardana, les dues bases alineades, l'existència de dos moments de la basílica cristiana).

Barral aplegava així la notícia: "Les excavacions de Porqueres han portat a la descoberta d'una església amb absis poligonal que, a vegades, s'ha atribuït a època pre-romànica quan, en realitat, és una planta antiga, paleocristiana, que mereix un estudi monogràfic. Pere de Palol la data del segle VI" (BARRAL, 1981, p. 279). Junyent, en una altra obra de síntesi, escrivia: "...una solució semblant (a Sant Cugat), la trobem també a Porqueres a la vora del llac de Banyoles: aula rectangular erigida en una necròpolis de la meitat del segle VI, va ser enriquida amb un absis externament poligonal" (JUNYENT, 1983, p. 36).

De valor considerable per a la història del jaciment, és l'article de Castanyer i Roure publicat fa pocs anys (CASTANYER & ROURE, 1985, pp. 175-187), en què a partir de l'anàlisi del material arqueològic recuperat al llarg de tots aquests anys, preferentment ceràmic, s'establia la cronologia ocupacional de l'indret. Les conclusions més interessants per al tema que ens interessa, la fase romana tardana i altmedieval, assenyalaven davallada del lloc a partir del segle primer de l'era cristiana, amb un abandonament del lloc, com a àrea d'habitació, d'ençà de la segona meitat o del final d'aquella centúria. Aquest fet plantejava als estudiosos com explicar alguns materials escadussers que omplien, millor o pitjor, la llarga etapa cronològica que s'escola entre mitjan o final del segle primer i els segles quart o cinquè, la presència d'estructures tardanes i sepultures i d'on procedia la població que les originà. L'existència d'un lloc de culte resoldria perfectament bé les esporàdiques freqüentacions i la cristianització d'un indret sagrat pagà, les restes arquitectòniques i el cementiri. Només calia explicar d'on procedia la gent que hi era sebolida, que hipotèticament se suposava procedent d'establiments rurals de tipus vil·la escampats a redós de l'estany. Castanyer i Roure es preguntaven assenyadament: "Pertanyien als habitants de les vil·les dels voltants o eren de gent que vivia molt a prop de l'antic nucli de Porqueres? Nosaltres ens inclinem per la primera possibilitat, encara que aquest és un enigma de difícil solució si no es pot acabar d'estudiar el turó amb més profunditat" (CASTANYER & ROURE, 1985, pp. 184-185).

A tall de resum podem dir que, amb petites diferències, s'intuïa l'existència d'un lloc de culte pagà, de data incerta, del qual es conservarien algunes restes estructurals, no gaire ben definides, i algun element arquitectònic, la cristianització del lloc, amb un o, més probablement, dos temples i un cementiri freqüentat durant un vast període de temps, que hauria perdurat fins a la construcció de la nova església uns quants metres més cap a llevant i l'ocupació del lloc anterior per dependències associades al castell medieval.

Tanmateix, aquestes línies mestres es basaven en l'observació molt superficial del lloc, en un croquis insuficient i en unes publicacions superficials. Era imprescindible, si volíem anar més enllà i aconseguir un dossier rigorós que fes possible especular a partir d'evidències, aplegar tota la informació dispersa, dibuixar de nou les restes conservades, analitzar-les i definir-les, observar-ne, sempre que fos possible, les relacions d'unes amb les altres i, després, amb els resultats aconseguits amb aquesta confrontació, intentar esbossar la història del lloc i veure com s'articulava amb la del país.

L'exploració del sector

Pretenem, a continuació, definir l'ordre de l'exploració de l'àrea situada al nord-est del mas Castell on fou localitzada la necròpoli tardana, les restes d'unes esglésies cementirials i estructures anteriors i extreure'n les dades més significatives sortides de l'excavació que haurien de resultar absolutament fonamentals per entendre la funció, la cronologia i l'evolució del lloc. Pensem que cal fer-la abans d'exposar la nostra descripció de les restes estructurals que resulta dels treballs realitzats durant la primavera de 1997. En algun cas, les observacions efectuades durant l'excavació han de servir per resoldre problemes ara insolubles.

Com veurem tot seguit, la documentació que ens ha d'acompanyar en aquesta exposició és escassa i poc satisfactòria; un diari d'excavacions incomplet i no excessivament útil (*supra*, cap. Història de la investigació) i una notable col·lecció fotogràfica que esdevé una crossa inestimable per moure'ns en terrenys tan poc fermes.

L'excavació s'inicià obrint una rasa a 11,20 m de la carretera, que es localitza cap a llevant, de 6 m en direcció nord a sud i 1,50 en direcció est a oest, fins a una mena de mur que s'endevinava cap a tramuntana. Ben aviat, la localització de restes estructurals significatives (parets i paviments) van fer necessària una ampliació de l'espai en totes direccions per intentar seguir la direcció que prenen els murs, l'àmbit que delimitaven i identificar l'extensió dels sòls d'*opus signinum* (fig. 6 i 7).

Els croquis que acompanyen el diari ens permeten localitzar l'indret aproximat on s'inicià l'exploració arqueològica i veure'n l'evolució conforme l'espai s'anava ampliant a mesura de les necessitats plantejades. El lloc s'ha de situar en l'espai on s'uneix l'absis poligonal amb la nau rectangular. La complexitat d'estructures, algunes tardanes i posteriors al temple més modern, tal com pot observar-se en les fotografies antigues i que foren retirades en un moment indeterminat, i la manca d'espai exigiren obrir noves rases, fins a quatre, en direcció a l'oest, a migdia, a tramuntana i, més endavant, cap a l'est.

Hom identificaria una important àrea cementirial, al nord, més enllà de l'absis, amb tombes disposades en nivells diferents, unes més altes (núm. 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95 i 97) (fig. 14 i 47) i altres, per sota de sòls d'*opus signinum*, de caixa de lloses o de *tegulae imbrices*, molt més profundes (núm. 16, 19, 31, 32 i 96). Es resseguí i s'individualitzà l'absis externament poligonal i amb semicercle ultrapassat, interiorment, amb restes evidents d'una estructura absidiada anterior, de planta quadrangular; s'explorà la cambra de migdia adossada a l'absis i l'espai de les naus davant d'aquesta estança i davant de l'absis, i es recuperaren, cap a migdia, les tombes núm. 85, 86, 87 i 88, de lloses disposades directament sobre el paviment (fig. 53). Els treballs continuaren cap a l'oest, deixant testimonis i àrees sense explorar, fins més enllà del mur nord-sud d'*opus spicatum* (el nostre mur 120) (fig. 5). Queda clar, i s'hi insisteix diverses vegades, que es trobaven dos paviments de *signinum*, de millor qualitat el més antic que el més modern, separats per uns 0,20 m; que entre l'absis i la nau hi havia un desnivell que calia salvar amb un graó i que les tombes de la fase antiga eren recobertes per un sòl d'*opus signinum* (fig. 6 i 7).

Els anys següents degué continuar l'exploració cap a l'oest, migdia i nord. Sembla que el 1967, segons deduïm del diari d'excavacions, s'hauria explorat per sota del paviment arreu, tal com sembla assenyalar la descripció acurada dels sarcòfags monolítics, dos dels quals (núm. 21 i 22) (fig. 7, 12 i 38) es localitzaren en l'espai central de tramuntana, molt per sota dels sòls de circulació.

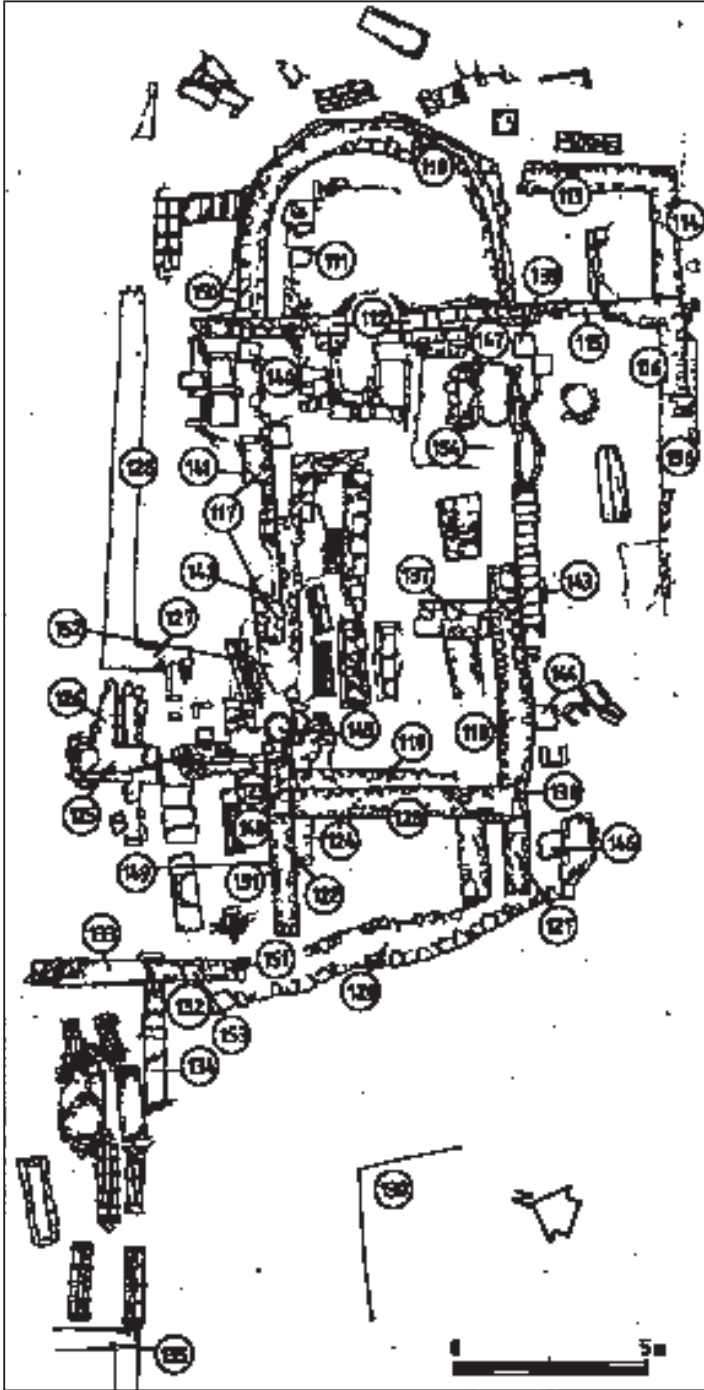


Figura 5
Mas Castell. Indicació dels números identificatius de murs i altres elements.

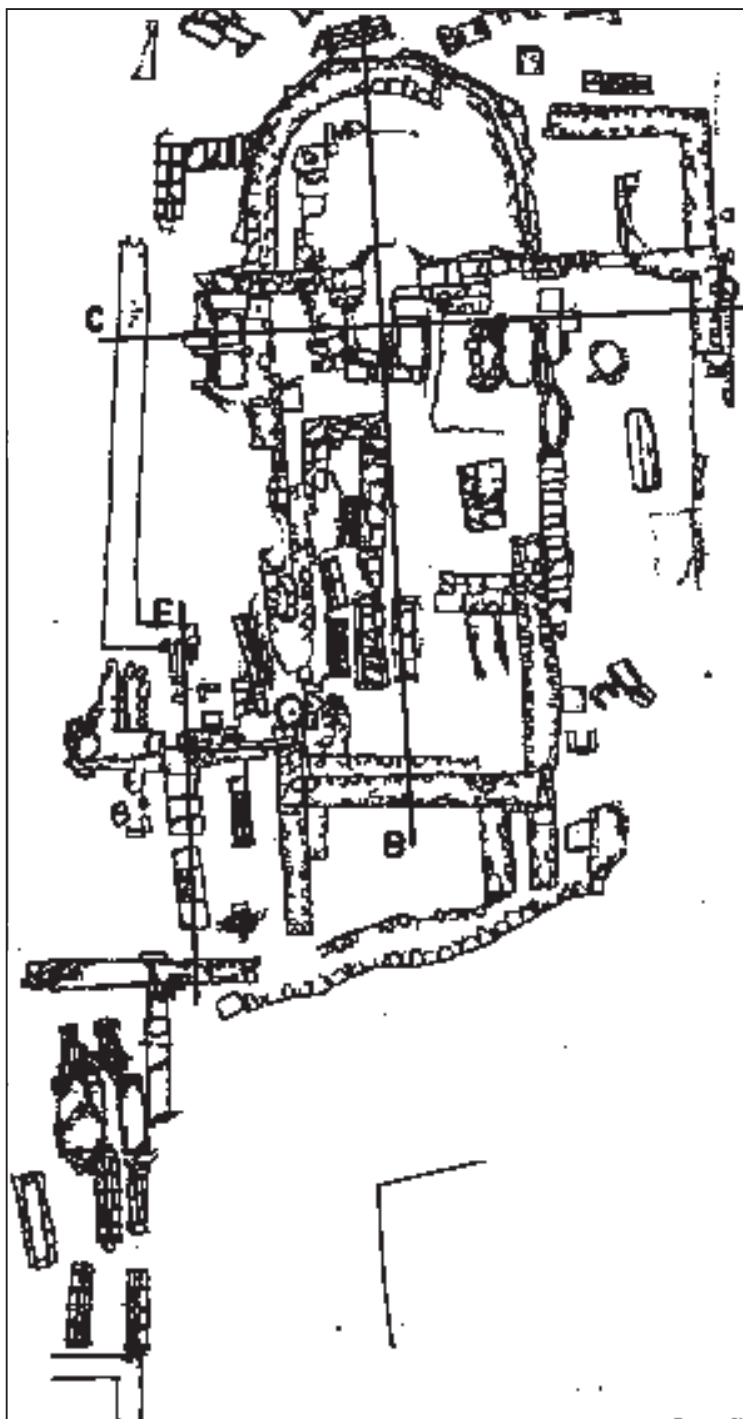


Figura 6
Situació de les seccions.

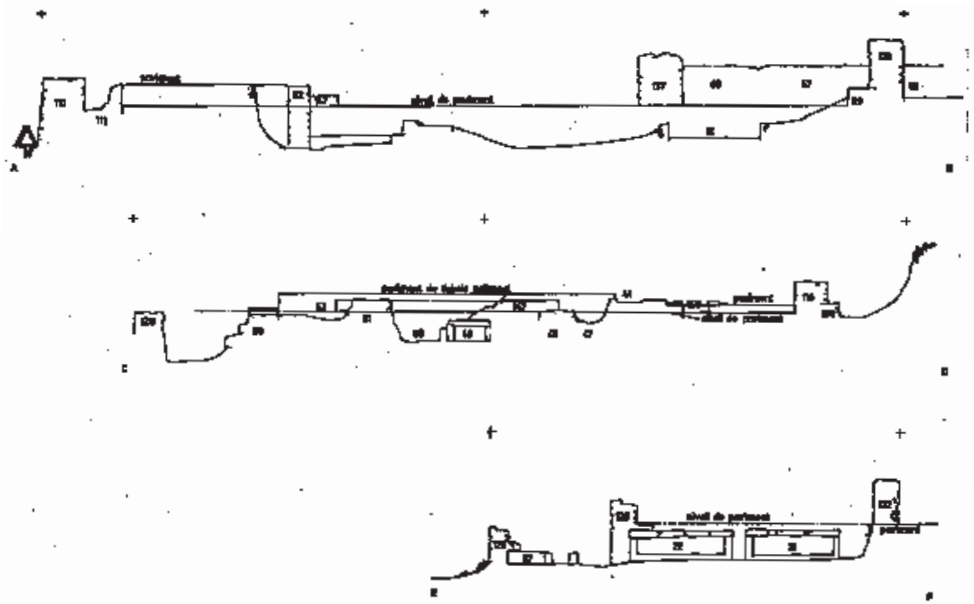


Figura 7
Seccions A-B, C-D i E-F.

En la publicació de 1968 (CORTADA & SERRAMITJANA, 1968, pp. 63-67), s'observa que si bé l'excavació és quasi acabada, faltava completar l'excavació del davant de l'absis, cap a l'est, tasca que es degué realitzar entre aquell any i el 1970, any en què documentem la darrera intervenció en aquesta zona (SARQUELLA, 1970, p. 65).

La nostra intervenció, la primavera de 1997, s'ha limitat a realitzar una planta detallada de les restes estructurals, amb les cotes de fondària corresponents, una fitxa de cada mur i restes pavimentals, de cada tomba i de cada element interessant (bases de gres motllurades...), confrontar les dades obtingudes amb les notícies deduïdes del diari d'excavació o de l'anàlisi de les velles fotografies. El resultat és una proposta coherent d'evolució del lloc que si bé és cert que, en alguns aspectes no deixa de ser hipotètica, en altres és prou ferma per poder ser defensada i presentada (fig. 4).

Descripció de les fases

Per fer més aclaridora la descripció dels diferents moments que configuren la història d'aquest lloc, la començarem per la fase més antiga, i per tant la més profunda, i continuarem fins a l'abandonament del lloc. Les plantes, els alçats i les fotografies ens ajudaran en les descripcions i a l'hora de definir les relacions d'unes estructures amb les altres. Cada element, mur, paviment o tomba té el seu propi número que permet identificar-lo en tot moment i situar-lo. Deixem de banda la descripció del cementiri, que ocuparà un capítol propi (*infra*, cap. Els cementiris).

Fase I. Precedents

És un moment encara poc conegut que coneixem, només, a partir d'un mur -136- que circula d'est a oest i que podem observar en el sector meridional de l'àrea excavada, sempre per sota d'altres estructures (murs 114 i 116) (fig. 5 i 51). Es tracta d'una obra molt ben feta que fa servir pedres desbastades, preferentment de travertí, de mides irregulars encaixades en filades ben lligades amb un morter de calç de bona qualitat. El traçat és recte i escairat. Podem seguir-ne la pista en un recorregut aproximat d'uns 14 m i no constatem enlloc connexió amb altres estructures (parets o paviments). Tant per llevant com per ponent, en perdem tot rastre sota els marges de l'excavació. L'amplada és d'uns 0,95 m.

Relacionem també amb aquest moment un seguit d'elements arquitectònics de gres, reutilitzats en les fases posteriors, que descrivim més endavant.

Fases IIA i IIB (fig. 5, 11, 15, 16 i 21)

Per damunt del mur 136, i fent-lo servir de fonament de les parets meridionals del primer temple cristià, i sense que hàgim documentat cap altra fase constructiva intermèdia (deixem de banda la possibilitat que alguns enterraments fossin anteriors a l'existència de la basílica i que, de fet, n'haguessin estat el detonant, tema sobre el qual caldrà, més endavant, tornar a parlar), en un moment cronològicament imprecís (vegeu *infra*) fou construïda una església de tres naus amb absis sobresortint de planta quadrangular. Es tracta d'un edifici molt afectat per les construccions posteriors i pel cementiri que, en tot moment, funciona al seu redós. Aquestes circumstàncies emmascaren alguns aspectes de l'edifici però, tanmateix, les restes conservades són suficients per restituir-ne la planta, la disposició de les bases de les columnes que separaven les naus, la cota de circulació i les característiques del paviment i, fins i tot, documentar un afegitó estructural puntual que constituïria la fase IIB.

Fase IIA

Pertanyen a aquest moment els murs següents, que tot seguit passem a definir:

111. Paret que es disposa d'est a oest i que localitzem a l'interior de l'absis poligonal més tardà (110, fase III). En podem veure uns quants blocs de travertí pel damunt però no és possible, en no haver-se excavat en profunditat ni en extensió dins de l'espai interior de l'absis poligonal, ni apreciar-ne la tècnica constructiva ni els acabats ni la relació amb altres elements. La llargària vista s'acosta als 3,20 m. Per ponent sembla adossar-se al mur oriental -112- d'aquesta basílica i per llevant queda parcialment tallat per l'absis heptagonal.

112. Mur nord-sud que delimita per llevant l'àmbit de les naus del primer temple. Cap a migdia forma angle amb una altra paret –116– amb la qual s'imbrica. Cap a tramuntana es troba tallat i arrasat per tombes i reformes posteriors. És una obra feta de carreus regulars, ben tallats, de travertí, units sòlidament, de llarg i de través, amb bon morter de calç. L'amplada oscil·la entre 0,52 i 0,58 m.

116. Mur est-oest que clou i delimita, pel sud, la basílica de tres naus. Fou basit parcialment sobre la paret 136, que li serví de fonamentació. És tècnicament idèntic al mur 112. Es conserva bé només el sector més oriental. Cap a ponent fou masegat i destruït per construccions posteriors. És probable que per sota del talús que delimita, a migdia, l'àrea excavada, més cap a l'oest, se'n conservin altres fragments.

151. Paret occidental de la primera basílica que comença a migjorn de la porta 132, de la qual només es conserva un pany de 1,10 m, que està destruït més cap al sud ja des d'antic. És tècnicament idèntic als murs 112 i 116.

Cap altre mur d'aquesta fase s'ha conservat. Tanmateix, hi ha altres dades. En efecte, dins de l'àmbit de la nau central, es constaten diverses restes d'un sòl d'*opus signinum* d'idèntiques característiques tècniques i a una mateixa cota. El fragment més sencer es localitza al costat de migdia, en un racó a prop de l'absis. Tal com podem llegir en el diari d'excavacions i com es pot veure en les fotografies del moment, aquest paviment es trobava en un bon estat general de conservació, però la necessitat de sondejar a més fondària per intentar localitzar preexistències i explorar les nombroses tombes que s'anaven localitzant i que corresponien al moment de funcionament d'aquesta primera basílica van fer necessària la seva destrucció pràcticament completa. El seu rastre, però, encara es pot seguir atesa la seva utilització com a solera ferma per a bastir-hi murs, tombes i reparacions que s'associarien a l'edifici cultural posterior. Aquesta circumstància ens permet afirmar que aquest sòl hauria conformat un paviment uniforme, tal com han refermat les lectures del nivell òptic, en situar-se, tots els fragments conservats, a una mateixa fondària (entre 1,96 i 2,02 m per sota de la cota 0).

Per bé que no hi ha dades concloents per al conjunt de l'edifici, pensem que hi ha prou elements per argumentar que aquest paviment cobria la totalitat del temple de tres naus comptant-hi l'absis. En aquest darrer espai se'n documenta més d'un. El més antic el localitzem en el perfil d'un enorme forat obert pels excavadors davant de l'absis fins a malmetre fins i tot el mur 112 (*supra*). Es pot observar en el tall el sòl de *signinum* a una fondària de 2,04 m del nivell 0 coincident amb la de les naus.

A la nau de migdia es conserven les restes d'un sòl de *signinum* a uns 0,20 m pel damunt, que s'ha de relacionar amb la fase més moderna però que protegiria aquest paviment més antic.

L'espai que ocupà la nau de tramuntana està molt deteriorat. El mur que la delimitava ha desaparegut i la utilització continuada com a lloc d'enterrament va afectar-ne també les estructures; finalment, les excavacions van eliminar-ne qualsevol testimoni que hagués romàs intacte. Ara bé, aquí també s'observen les restes de paviments a prop de la capçalera i a tocar la nau central. Només aquí se'n troben indicis. Però la fondària, a uns 0,10/0,12 m per sota del paviment ben fixat en la nau central, ens fa suposar que es tracta de la capa de *signinum* que es localitza damunt de la coberta de la majoria de les tombes d'aquesta fase (concretament, les núm. 69, 70 i 80) (fig. 44 i 46).

Ressenyarem tot seguit diversos materials arquitectònics de factura romana reutilitzats durant aquesta fase II, per tant, totalment descontextualitzats.

150. Capitell d'ordre toscà de gres que es troba aprofitat dins del parament septentrional del mur de la capçalera poligonal (110). Aquest bloc, d'una alçada total de 0,49 m, es troba dividit en dos elements, el capitell pròpiament dit, de 0,17 m d'altura, i la part del fust de la columna de 0,32 m. El capitell està format per un àbac escairat de 0,602 m de llargària per 0,55 d'alçada, totalment llis, sense cap mena de decoració. L'equí, amb un perfil en arc de cercle molt definit, mesura 0,586 m de diàmetre superior i 0,06 m d'alçada. La tercera part, l'hipotraqueli, està formada per un filet llis de 0,456 m de diàmetre i 0,013 m d'altura i una apòfise de 0,04 m d'alçada que sobresurt, en la seva part inferior, 0,01 m del fust de la columna. Aquest és llis, amb un sumòscap de 0,392 m, i acaba, en les parts que s'han conservat, totalment escairat, cosa que certifica que es tracta d'un bloc sencer i no d'un fragment de columna monolítica (fig. 8).

155. Capitell de gres. Aquesta peça de 0,37 m d'altura conservada, és, probablement, idèntica a l'anterior però el mal estat de conservació en dificulta un estudi més exhaustiu. Es troba reaprofitada en la tomba núm. 78.

156. Fust de columna de gres. Es conserva en ús, reutilitzada, en l'arc triomfal de l'església de Santa Maria de Porqueres, al costat de l'Evangelí. L'altura és de 2,92 m i el diàmetre de 0,38 m. La superfície és totalment llisa i no sembla mostrar cap disminució de diàmetre. Probablement, l'objecte fou repicat puntualment per adaptar-lo a la funció actual.

157. Fust de columna de gres. Situada, com l'anterior, en el mateix arc triomfal de l'església parroquial de Santa Maria, però al costat de l'Epístola. Presenta mides idèntiques però amb un diàmetre lleugerament superior de 0,384 m.



Figura 8

Capitell toscà 150 in situ. Al costat esquerre del lector, un fragment de tapadora monolítica d'un sarcòfag. Secció del capitell.

Finalment, cal descriure els basaments que suportaven les columnes que dividien l'espai en tres naus:

139. Base quadrangular de gres. Correspon al pilar de separació més oriental de la nau central i la de migdia. Mesura 0,57 per 0,59 m de costat i té un gruix de 0,35 m.

140. Base quadrangular de gres. Correspon al pilar de separació més oriental de la nau central i la de tramuntana. Mesura 0,56 per 0,63 i 0,31 m de gruix.

141. Base quadrangular de gres situada sota el mur 117 de la basílica d'una sola nau, alineada amb la base 140. No es pot amidar.

142. Base quadrangular de gres situada a ponent del basament 141. Està coberta pel mur septentrional de l'església d'una sola nau, 117, i tampoc és possible amidar-la.

143. Base quadrangular de gres corresponent a un dels pilars que separaven la nau central de la meridional. Es veu parcialment tot i estar coberta per un enterament (tomba núm. 59). La llargària és de 0,58 m. No es poden prendre les altres mides.

144. Base quadrangular de gres que correspon a un dels pilars de separació entre la nau central i la meridional. Mesura 0,58 m de llargària, 0,58 d'amplada i 0,17 de gruix (fondària parcial).

145. Antiga mola de gres adaptada. Reutilitzada com a base d'un dels pilars o columnes que separaven la nau central de la de tramuntana. Totes les arestes han estat repicades i polides. El diàmetre interior és de 0,60 m i l'exterior de 0,66. Mostra un petit orifici en la cara superior que no està del tot centrat. L'alçada visible és de 0,32 m (fig. 5 i 10).

146. Base quadrangular de pedra calcària que correspon a un dels pilars de separació entre la nau central i la de migdia. Poc escairada. Mesura 0,59 per 0,63 m i no podem amidar-ne la fondària.

149. Base àtica de gres reutilitzada en la columnata septentrional d'aquesta fase II i, posteriorment, en la composició del mur 131 (fase IV A). Aquest bloc, com l'anterior, també té dues parts clarament diferenciades i conforma una peça sencera de 0,40 m d'alçada. La base és formada per un plint circular de 0,73 m i de 0,083 m d'alçada, una petita escòcia de separació de 0,028 m d'alt i un tor de 0,724 m de diàmetre i 0,063 m d'alçada. La unió amb el fust es fa a través d'una apòfige que el la part inferior presenta un llistell de 0,66 m de diàmetre i una altura de 0,019 m. El fust també és llis, de 0,237 m d'alt i un imòscap de 0,54 m (fig. 5, 9 i 12).

Aquests són tots els elements que pertanyen, amb seguretat (si deixem de banda les tombes), a la fase inicial de l'església cementiriàlia.

Fase IIB (fig. 5, 11 i 21)

En un moment determinat que no podem datar, la planta general del temple fou modificada amb l'afegitó, a tocar l'absis, per migdia, d'una cambra rectan-



Figura 9
Base àtica 149 in situ. Secció.

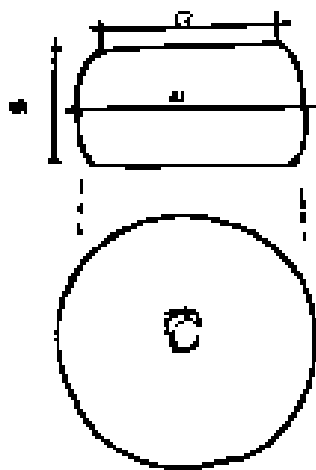
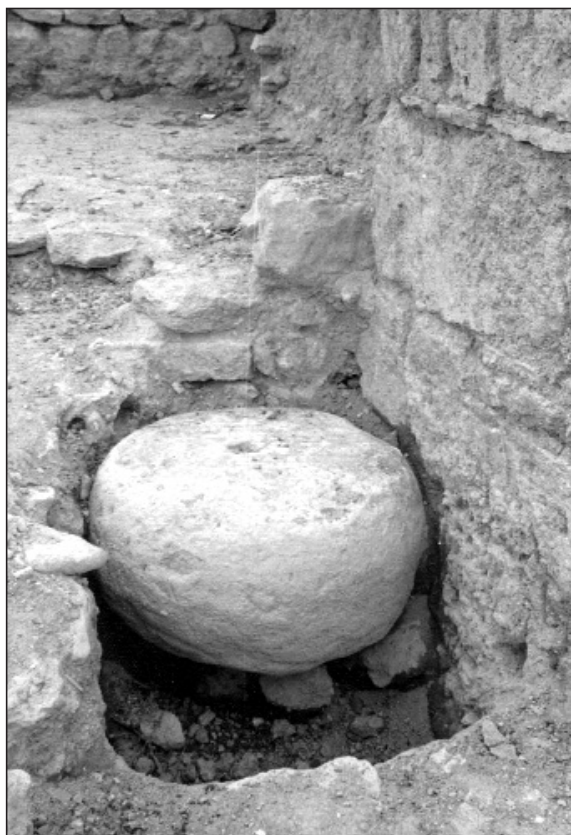


Figura 10
Pedra de mola 145 in situ utilitzada com a base. Planta i secció.

gular, pavimentada d'*opus signinum* per sota del qual es disposà com a mínim una tomba (núm. 43), cosa que fa pensar en una funció funerària més que no pas en una sagristia. Tanmateix, hi tornarem.

Formen part de l'eixample estructural els elements següents:

113. Mur nord-sud que clou per llevant la nova cambra. La construcció de la capçalera poligonal va provocar-ne la destrucció de l'extrem més septentrional. És tècnicament una obra sòlida que fa servir blocs de pedra procedents de construccions anteriors, d'origen geològic molt divers i ben lligats amb morter de calç. L'amplada oscil·la entre 0,58 i 0,60 m (fig. 5 i 11).

114. Paret est-oest que tanca per migdia aquesta cambra. Forma angle amb el mur 113 i s'adossa a 112. Tècnicament és igual que 113 (fig. 5 i 11).

115. Porta oberta al mur 112 que comunica la nau meridional de la basílica amb la suposada cambra funerària. Conserva el marxapeu que és un bloc únic de gres. La llum interior s'acosta als 0,80 m (fig. 5 i 11).

La cambra era pavimentada amb un sòl d'*opus signinum*, de bona qualitat, que es conserva intacte a tot el costat de migdia de l'estança, a la mateixa cota que el paviment basilical.

Fase IIA o B (indeterminada)

En efecte, més enllà de l'edifici de culte cristià, immediatament a l'angle nord-oest, es pot observar una *area* funerària closa amb uns murs perimetrals dels quals només se'n coneixen, amb seguretat, dos, amb una porta d'accés que obre a migdia que no tenim dades suficients per saber si pot lligar-se amb la fase



Figura 11

Detall de la sagristia (fase IIB) amb la llinda i el marc de la porta. A la dreta del lector, el mur poligonal de l'absis -110- de la fase III.

IIB o es tracta d'un afegitó anterior o posterior. En canvi, sembla que la creació d'aquest espai funerari privilegiat s'ha de relacionar amb aquest primer temple, tal com semblen indicar les tombes que n'ocuparen l'anterior (núm. 1 a 10 i 20) i els sòls de *signinum*, refets cada cop que s'obria una nova sepultura, que la cobrien, una pràctica ben documentada en tot aquest jaciment associada amb la fase II.

Els murs conservats són:

133. Surt de l'angle que formen el mur 151, que clou per occident la basílica de tres naus, i la paret septentrional d'aquest edifici, desaparegut des de temps antic. És fet de blocs irregulars de travertí desbastats i disposats en filades recetes, ben lligats amb morter de calç. Es troba molt agredit i es perd sota el talús que delimita l'excavació en direcció a tramuntana (fig. 5).

134. És perpendicular al mur 151 i delimitaria, per aquest sector, l'area funerària. Tècnicament és com el núm. 133, acabat de descriure, i mostra evidències d'una porta, més endavant paredada, que seria el lloc per on faria la comunicació amb aquest espai (fig. 5).

Les parets que acabarien de definir l'espai, a ponent i a tramuntana, o no han estat localitzades –el més probable– o foren destruïdes en les reformes posteriors.

Aquesta *area* era pavimentada amb un sòl d'*opus signinum*, sempre a la mateixa fondària, fet amb una bona solera de còdols i rierencs d'uns 0,10 m, damunt



Figura 12

Nau septentrional. Sarcòfag núm. 21 i al fons el basament 149 incorporat a la fàbrica del mur 122.

de la qual s'aplicava la morterada de calç i picadís de ceràmica, de color ataronjat molt viu, d'uns 5 o 6 cm de gruix. Sembla que fou trobat intacte, però fou rebenat per poder explorar el sector en profunditat. En queden, tanmateix, bones mostres per analitzar-ne les característiques formals i mesurar-ne la fondària. Recordem que cada cop que s'havia de practicar una inhumació en aquesta *area*, calia perforar el sòl i després refer-lo. Les diferències de color, mai igual, permetien saber amb precisió els llocs ocupats i aquells on era possible disposar-hi encara un altre difunt.

Fase III (fig. 5, 18, 19 i 21)

Després d'un període de temps que no és pas fàcil fixar amb certa precisió, el gran edifici de tres naus, més monumental i aparent que sòlid i necessari, fou substituït per un altre de molt menor però que, indubtablement, era suficient per a les necessitats litúrgiques de la comunitat a la qual servia. D'un temple d'absis quadrangular i relativament curt i de tres naus es passà a una església d'una única aula, amb un enorme absis externament poligonal, de set cares no del tot iguals, i internament de mig punt ultrapassat. S'efectuà, també, un seguit d'obres a l'entorn, espais imprecisos de funció no determinada, continuà en ús l'*area* nord-occidental i, en canvi, desaparegué la cambra, suposadament funerària, que havia estat bastida al nord de la nau del primer edifici basilical (fase IIB).

Fixem-nos, tot seguit, en les característiques de les parets que conformen aquesta fase i, a continuació, les peculiaritats dels paviments que s'hi relacionen.

110. És el mur de l'absis. El parament extern va ser concebut amb un traçat poligonal de set cares, mentre que el pany intern descriu un semicercle lleugerament ultrapassat. Fou bastit adossant-lo al mur de llevant del temple de tres naus —el 112, ja descrit. És una obra de pedruscall desbastat, travertí, disposat en filades rectes lligades amb un morter pobre de calç. Es disposà sobre una fonamentació esglaonada, ampla i un xic anàrquica. El gruix de la paret varia de 0,77 a 0,88 m i l'alçada conservada, notable, se situa entorn de 0,80 m de paret vista (fig. 5, 8 i 11).

147. Restes del graó que comunicava aquest absis amb la nau del temple. És indubtablement d'aquest moment, tot i que reformes posteriors i la intervenció arqueològica dels anys seixanta el deterioraren considerablement.

En origen abastava tota l'amplada de l'església (5,48 m) i s'alçava uns 0,22 m sobre el sòl de la nau. Era d'*opus signinum* amb un nucli de rierencs, còdols i pedruscall, ben lligats amb la morterada (fig. 5 i 47).

138. Mur molt malmès que delimitava per la cara sud el temple d'una sola nau. Pràcticament desaparegut a conseqüència de les reformes i construccions posteriors. Només se'n conserva un petit fragment on convergeixen els murs 118, 120 i 121, en l'angle sud-oest d'aquesta basílica (fig. 5). És fet de pedruscall de travertí, desbastat, formant filades més o menys rectes i unit amb morter (fig. 5).

119. És la paret occidental de l'església. Es conserva, solament, al nivell de la fonamentació i fou usat com a sòcol d'un mur posterior (el 120). S'observa perfectament com per bastir-lo calgué rebenar el sòl de *signinum* de la nau central

de la primera basílica. Més endavant, quan l'església fou ampliada cap a ponent (fase IV), i aquest mur feia nosa, fou rebaixat fins a quedar just per sota del nou sòl de circulació (fase IV). Més endavant encara, fou recuperat com a fonament per a una nova paret (la 120). Tècnicament és idèntic a 138. Aquesta és una paret estranya, ja que segueix una orientació sensiblement desviada respecte al disseny general de l'obra. Tanmateix, el fet que la part conservada sigui paret no vista (fonaments) i que fos necessari construir-la des de dalt (*a sacco*, tal com diuen els italians) després d'haver-se obert una rasa només una mica més ampla explicaria aquestes divergències que haurien estat corregides en el sòcol superior, però com que aquest va ser arrasat posteriorment, no és possible constatar-ho. Sigui com sigui, la situació estratigràfica del mur és ferma: no pot ser anterior (fase I o II) perquè la rasa de fonamentació per bastir-la s'obrí en el paviment de *signinum* del temple de la fase II i perquè la rebava de fonamentació que marca la separació de la paret vista de la no vista supera nítidament la cota d'aquest sòl. I no pot ser de cap manera posterior a la fase III ja que hi passen per damunt els murs d'ampliació de la fase IV (fig. 5).

148. Mur en direcció est/oest que localitzem a l'angle nord-oest de la nau d'aquesta església. De fet, podem dir que es tracta d'un fragment de la paret nord d'aquest temple i, per tant, cal que l'associem amb el mur 117, que descriurem immediatament. Fou molt afectat i hagué de ser molt refet quan (fase IV) el temple s'amplià cap a occident, i deixà de ser espai angular (amb 119) per ser una part del mur vist de la cara nord (fig. 5).

117. Mur est-oest que delimita per tramuntana aquest temple. Es conserva molt desfigurada i molt afectada per les reformes tardanes que patí aquesta zona (tombes, estructures diverses i l'excavació). Es disposa directament sobre el paviment de la fase anterior (fase II), sense fonamentació i, tanmateix, es tracta d'una obra sòlida de 0,72 m d'amplada que féu servir carreus de travertí de mida mitjana (0,14/0,17 x 0,40/0,50 m), lligats amb morter i que es disposen en filades a trencajunts (fig. 5).

125. Mur en direcció nord-sud que tancava per llevant una estança que s'adossava a l'angle nord-oest d'aquest segon temple (fase III). Es tracta d'una obra sòlida, bastida sobre una bancada de pedra. El pany vist mostra un carreuat desbastat que es disposa en filades a trencajunts i lligat amb morter de calç. Surt del mur de tramuntana de l'església (el 117), amb el qual s'imbrica, i desapareix després d'uns 5 m de recorregut, en direcció al nord, poc després de travessar-se amb un altre mur (el 126) (fig. 5).

123. Porta oberta en la paret 125 a prop de la paret nord del temple. Servia per comunicar l'espai que s'obria a tramuntana de l'església amb un altre sector, de funció i límits imprecisos, situat cap a ponent i, més enllà, cap a l'*area* que ja existia durant la fase anterior (fase II). Era una obertura modesta, de 0,60 m de llum, però ben feta, amb un marxapeu bastit amb dues peces de travertí de secció quadrada, amb els muntants testimoniats pels senyals deixats en haver estat arrencats, probablement de pedra del mateix tipus (fig. 5).

126. Restes d'un mur en direcció est-oest que es localitza fent angle recte amb la paret 125, defineix una cambra sepulcral que hauria funcionat durant aquesta fase III. Només se'n conserva 1,70 m de llargària i es troba molt malmès i agredit per obres posteriors i per les excavacions. Tècnicament és igual al 125 (fig. 5).

132. Porta actualment paredada oberta al mur 151. Cal relacionar el seu origen amb la necessitat d'aconseguir un accés còmode cap als àmbits funeraris del sector occidental. La llum és d'un metre (fig. 5).

Aquest fet confirma que en aquesta fase hauria continuat funcionant l'àrea del sud-oest del recinte tot i que, mancats de dades fermes, no sabem massa bé si com a espai funerari en ús o com a lloc de veneració local o familiar.

152. Porta oberta en el mur septentrional de la nau del temple. El paviment d'*opus signinum*, que continuava per dins i per fora sense trencaments, i la inexistència, en aquest punt, d'evidències del mur, que trobem més a l'est i més a l'oest, ens ho confirmarien (fig. 5).

154. Porta oberta al mur de migdia de l'aula basilical. Comunicava el temple amb el gran vestíbul meridional a cel obert adaptat a partir del desmuntatge de la nau sud de l'església de tres naus (fase II). La continuïtat del sòl de *signinum* i les evidències de la paret, més cap a l'est i cap a l'oest, respectivament negatives i positives, semblen confirmar-ho (fig. 5).

Els constructors d'aquesta església (fase III) feren servir com a sòl del nou temple el paviment d'*opus signinum* de la nau central de la basílica antiga (fase II), tot i la necessitat, en algun punt, de perforar-lo per bastir els fonaments d'algun dels nous murs perimetrals (el 119, per exemple). En molts llocs s'ha conservat en perfecte estat, tal com passa, per exemple, en el sector de la porta 152, que posava en connexió l'aula basilical amb l'estança que s'obria al nord (fig. 5).

Fase IV (fig. 5, 14, 20 i 21)

Fase complexa en què identifiquem dos moments, fase IVA i IVB.

Fase IVA

Més endavant, aquest segon temple i els seus entorns foren reformats, allargant l'única nau cap a ponent, modificant substancialment l'espai al nord de l'església i deixant d'utilitzar o canviant substancialment d'ús tot el sector situat a l'oest de la basílica. Vegem-ne els detalls i la tècnica constructiva:

121. Mur est-oest que, adossat a la paret 138, serví per ampliar la nau de l'església cap a ponent pel costat de migdia. Es conserva durant 1,90 m, aproximadament, i fou bastit amb pedruscall preferentment de travertí, lligat amb morter. El gruix és de 0,68 m (fig. 5).

122. Mur est-oest que s'adossa a la paret 148 per ampliar cap a occident la nau del temple pel costat de tramuntana. Es conserva durant 3,15 m, aproximadament, i tant el gruix com la tècnica de fàbrica coincideixen amb els de la paret 121 (fig. 5).

131. Porta, paredada durant la fase V, que s'obria al mur 122. Comunicava directament el sector occidental del temple amb l'estança que s'obria més al nord. La llum era d'uns 0,80 m (fig. 5).



Figura 13
Nau central. Tombes núm. 10, 11 i 12.



Figura 14
Sector meridional de l'àrea excavada. Murs del castell romànic i tombes del cementiri tardà (núm. 82, 83, 101, 102, 103, 59, 58, 57 i 13).

127. Restes molt deteriorades d'un mur que porta una direcció nord-sud i que localitzem al nord de l'església. Cobreix i amortitza algun enterrament (tomba núm. 27, per exemple). Es tracta d'una construcció poc acurada que fa servir pedra menuda i un morter migrat de calç, d'uns 0,65 m d'amplada. Pel costat de tramuntana s'imbrica amb la paret 128 (fig. 5).

128. Mur en direcció est-oest que localitzem paral·lel al mur nord del temple. És contemporani i molt semblant al mur 127. Pensem que devia servir per delimitar un espai cementirià durant la fase IV. Se'n conserven ben bé uns 9 m d'una manera desigual. La fàbrica és com la del mur 127 (fig. 5).

153. Paredat de la porta 132 que sembla cobrir una amplada de 1,15 m, gruix que s'explicaria en coincidir, el brancal nord de l'obertura, amb el mur 134 que, en aquest punt, enllaçava amb la paret 133. Fou fet amb material de rebuig, perduscall, terrissa i rajols, disposat anàrquicament i lligat amb terra pastada amb un xic de calç (fig. 5).

Fase IVB

Més endavant, sense que puguem donar més precisions, es compartimentà la nau del temple, i es creà, a ponent, un espai funerari preferent. Aquestes modificacions comportaren refer substancialment la paret de migdia d'aquesta nova estança per raons que se'ns escapen, potser de resultes de la necessitat d'imbricar el mur meridional ja existent amb el nou, el 137, de tal manera que fou més fàcil refer-lo sencer que aprofitar l'antic.

137. Mur nord-sud localitzat a l'espai central de la basílica. S'imbrica amb el 118 i es disposa directament damunt del paviment de l'església. Utilitza pedruscall, preferentment travertí, lligat amb fang amb la presència, però, d'alguns carreus ben tallats de mides notables. L'amplada, considerable, és d'uns 0,95 m. Se'n conserven uns 2 m i queda clarament capolat (fig. 5).

118. Mur est-oest que substitueix, sobreposant-s'hi de vegades, el mur de migdia de l'església, el 138. És una obra sòlida feta de travertí i morter però força irregular, de 0,67 a 0,78 m d'amplada i pujat a fals escaire (fig. 5).

A aquest moment –fase IV– correspondria un nou sòl de *signinum*, ben evidenciat a l'interior del temple i en l'espai destinat a ús funerari situat immediatament a migdia de la basílica, que es localitzà durant el procés d'excavació uns 0,20 m per damunt del paviment de les fases més antigues. Es trobava ben conservat i era de menys qualitat que el més antic. No se n'han conservat evidències i, tanmateix, les dades aplegades en el diari d'excavacions i la documentació fotogràfica i, en menor grau, planimètrica són prou clares i fermes per restituir-lo sense dubtes.

Fase V (fig. 14 i 21)

El lloc ocupat per l'església, traslladada uns quants metres a l'est, cap a l'estany, fou destinat a altres funcions que suposàrem lligades al castell de Porqueres, el nucli originari del qual, potser la suposada torre 130, entre altres elements, ja devia existir. Pertanyen a aquest moment els elements següents:

120. Mur de 0,75 m de gruix que circula de nord a sud per la zona de ponent de l'antiga església. Es fonamenta sobre la paret 119. És una obra feta de pedruscall menut que reutilitza fragments de teula i rajol, unit amb un escàs morter de calç molt pobre que s'engruna amb facilitat. En el parament s'observa la disposició en espiga (*opus spicatum*) en alguna de les filades (fig. 5).

130. Restes d'una suposada torre, amb dos murs, un a l'est i l'altre al nord, quasi perpendiculars, fets de carreus ben tallats de travertí, disposats a trencajunts i lligats amb un bon morter de calç. Probablement coetània de la fase IV de l'església (fig. 5).

124. Fragment d'un mur que circula d'est a oest que es troba a l'extrem occidental de l'església de la fase III. Fa uns 0,45 m de gruix i es conserva en una distància d'1,25 m aproximadament. Cobert de molsa i vegetació, no és possible fer-ne una anàlisi acurada. Tanmateix podem dir que es tracta d'un muret de poca entitat, bastit directament sobre el paviment del temple (fig. 5).

Forma part d'aquest moment tot un seguit de murs que coneixem a partir de la informació aplegada en el diari d'excavacions i de les fotografies captades en aquells anys. Més endavant, i cal suposar que per deixar al descobert d'una manera més clara els temples cristians, foren retirats. Amb les dades que posem, insuficients, semblen ser diferents els uns dels altres.

Altres estructures (fig. 5)

L'excavació descobrí un seguit d'altres murs que no hem pogut situar amb seguretat en cap de les cinc fases documentades o que són conseqüència directa de la campanya d'excavació de 1965 a 1970. En donarem, seguidament, una breu referència:

129. Mur de contenció del gran marge que hi ha davant de la suposada torre 130. Serví per protegir el talús i per reciclar els blocs i el pedruscall que l'excavació posava al descobert (fig. 5)

135. Restes de dos murs connectats, un est/oest i l'altre nord-sud, situats a l'extrem occidental de l'àrea explorada (fig. 5).

La restitució arquitectònica i les proporcions (fases I, II i III) (fig. 15, 16, 17, 18, 19 i 21)

Cal veure, tot seguit, fins allí on sigui possible arribar, quines eren les característiques volumètriques dels edificis identificats amb més o menys detall en els tres primers moments de la història del lloc. La fase IV no és altra cosa que una modificació puntual de l'estadi anterior i la V, que correspondria a la desaparició del temple i a l'ocupació d'aquell sector per les dependències del castell feudal, planteja una altra problemàtica que queda, volgudament, fora del marc d'aquest estudi.

De la fase I, amb els pocs elements recuperats, en és difícil reconstruir el monument original del qual procedien. Nosaltres, no ho oblidéssim pas, hem relacionat un seguit d'elements arquitectònics de gres amb el mur 136 sense que, de moment, en tinguem seguretat plena. Tanmateix, ens sembla la proposta més raonable. Vegem, doncs, què ens diuen les peces recuperades.

L'elecció de l'ordre toscà ens fa pensar en un edifici de certa entitat però modest. Al nostre parer, no podria ser cap altra cosa que un petit temple puix que la presència de tan poques restes d'una columnata (un màxim de dues columnes) difícilment permeten parlar d'un monument envoltat d'un porticat del qual, per altra banda, no en tindríem cap altra evidència. Aquest temple seria, certament, de dimensions reduïdes, possiblement *in antis* o tetràstil i sense podi semblantment als temples augustals I i VI del fòrum emporità (AQUILUÉ *et alii*, 1984, pp. 104-105 i 108-109; MAR & RUIZ DE ARBULO, 1993, p. 296). La presència d'edificis de culte d'aquestes característiques en aquest territori no és un cas aïllat –CASAS *et alii*, 1995, p. 133; també, el temple pavimentat amb un mosaic d'*opus signinum* de Sant Aniol de Finestres (La Garrotxa), recentment descobert (ESTEBA, 1998, pp. 287-296)–, i en pocs casos es pot trobar en una posició tan privilegiada com en aquest, dominant l'estany, i que potser caldria relacionar amb algun antic culte de les aigües.

Amb els diversos elements arquitectònics conservats és factible presentar una aproximació de les seves proporcions en base a les directrius de Vitruvi (*De architectura*, IV, 7). S'ha de tenir en compte, però, que malgrat la contemporaneïtat d'aquest amb Octavi August, descrivia una arquitectura clarament preaugustal, de caràcter tradicionalista i excessivament estricta, allunyada sovint de les restes cronològicament coincidents d'arreu de l'imperi.

De les propostes vitruvianes aplicades als nostres elements, el resultat més evident que se'n desprèn és que les tres peces, capitell, fust i base, formarien part d'una mateixa columna. Segons l'autor llatí, la columna toscana té una altura de set vegades l'imòscap del fust, és a dir, 14 mòduls. Aplicant les mides de la nostra base, 0,54 m de diàmetre a l'imòscap, l'altura total hauria de ser de 3,78 m. Si es sumen els tres blocs diferents que tenim, 0,49 m del capitell, 2,92 m del fust i 0,40 m de la base, obtindríem una altura de 3,81 m, és a dir, una mínima diferència de 0,03 m, respecte a l'alçada canònica. Una altra proporció que s'ha de tenir en consideració és la disminució del fust que ha de ser en el sumòscap d'una quarta part respecte a l'imòscap. En el nostre cas el diàmetre teòric és de 0,405 m mentre que el real és de 0,392 m, una diferència de 0,013 m. Al nostre parer, les diferències en ambdues proporcions són massa petites com per negar l'evidència que tots tres elements formaven part d'un mateix conjunt format per una base amb l'arrancament del fust, un llarg tambor monolític i un capitell amb l'acabament del fust. En aquest sentit s'ha de fer notar, tanmateix, que els dos fusts conservats tenen una mateixa altura però el diàmetre és lleugerament inferior al del sumòscap cosa que fa pensar que haurien estat rebaixats i regularitzats quan foren objecte d'un aprofitament i d'un nou ús. Un aspecte que no coincideix amb la norma vitruviana és l'altura del capitell i de la base que, malgrat preservar la seva modulació tripartita, en ambdós casos són més baixos del que haurien de ser tot i que aquest fet es pot constatar molts de cops en altres edificis conservats i, per tant, no es pot considerar excloent.

Menys problemàtica és la seva datació ja que en aquest sentit sí que podem disposar d'informació prou ferma. El primer element seria el capitell d'ordre toscà que és molt semblant als del porticat de l'anomenat *Serapeion* d'Empúries, que es daten entre els segles II i I aC (SANMARTÍ *et alii*, 1990, pp. 120-125; MAR & RUIZ DE ARBULO, 1993, p. 287). Aquestes peces presenten l'equí en arc de cercle i l'apòfige sobresortida com en el nostre cas. Tanmateix, el nostre capitell té l'equí més tancat cosa que el fa més evolucionat i tardà. La tipologia del capitell es pot inscriure dins del tipus Pensabene I, Broise A i Gutiérrez Behemerid 2, tots ells amb una datació proposada que va d'època augustal a la darrerria del segle primer.

El segon element datable és la base àtica. En aquest cas el fet que el plint sigui circular, en realitat com un tor, recorda models republicans que no van més enllà d'època d'August. Això semblaria dur-nos a l'entorn del canvi d'era. Cal, però, considerar un altre element. En efecte, a diferència dels models itàlics o, fins i tot, emporitans, el context clarament rural i secundari de l'edifici difícilment faria possible que respongués a models contemporanis sinó que, amb seguretat, seria més raonable atribuir-lo a un taller de forta tradició local. Per tot això, sense descartar una cronologia augustal, ens decantaríem per una datació menys precisa dins del segle primer.

La segona fase ve marcada per la construcció d'una basílica de tres naus. Malgrat les reformes i canvis que patí el lloc, la planta s'ha pogut resseguir sense gaire problemes. Ens trobem davant d'un edifici de nova construcció tot i que va aprofitar, parcialment, algun mur preexistent (mur 136). El conjunt de les naus conformen un rectangle del qual només en surt la capçalera. La fondària total, sense l'absis, és de 17'28 m mentre que l'amplada arriba als 15,36 m, és a dir, gairebé tan llarga com ampla. La distribució interna ve determinada per la nau central que dobla la de cada una de les naus laterals (6'40 m per 3,20 m) (fig. 15).

L'absis és un cos rectangular arrencat amb la nau central. El fons, amb el gruix de la paret de llevant inclòs, amida 3,82 m. L'amplada, també comptant des de l'exterior, mesura 5,12 m. Si ens hi fixem bé veurem que l'amplada de l'absis representa una tercera part de l'amplada total de l'edifici. Els 3,82 m de fondària es veuen repetits 4,5 vegades en la llargada de les naus. Aquestes dades assenyalen clarament que la planta d'aquest edifici va ser definida en un procés previ de planificació (fig. 15).

L'existència d'una modulació no ens va sorprendre gens. D'antuvi, ja en coneixíem d'exemples propers com podrien ser les esglésies emporitanes de Santa Margarida, de Santa Magdalena o de la Neàpolis. Allí també les plantes s'estructuraven a partir d'unes pautes determinades. En tots els casos les proporcions es deriven de les mesures de les respectives capçaleres. A Porqueres passa el mateix (fig. 15).

L'edifi de tres naus ens ha permès aprofundir molt més en la relació íntima de proporcions. En realitat, l'amplada total es va projectar en dotze unitats de 1,28 m cada una, de les quals l'absis en representava quatre. El gruix dels murs oscil·la al voltant de 0,68 i 0,70 m, que és la meitat d'una d'aquestes parts i és similar a la dels pilars de suport de les naus, cada una de les quals, comptant el mur exterior, són tres parts i la central n'amida sis. Els espais dels intercolumnis, dues. Com veiem, totes les mesures a partir d'aquest sistema de còmput resulten divisors de dotze. De fet, la unitat bàsica de longitud que s'hi va emprar fou el peu de 32 cm. En aquest cas, un peu llarg derivat, segurament, del peu bizantí (31,8 cm). Cadascun dels dotze trams amidava quatre peus (fig. 15).

Realment es fa difícil imaginar-se l'església en alçat a partir dels pocs vestigis que n'han pervingut. La nostra hipòtesi de treball parteix de l'estructura dels murs, dels pilars i la volada de la nau central que només admeten un sistema de coberta lleuger, segurament de fusta, que fa inviable l'ús d'una volta (fig. 16).

Desconeixem, completament, l'alçada original dels murs i la naturalesa dels pilars. Aquests reutilitzen, com hem vist, bases i capitells d'un edifici romà però només com a peces aptes per ser aprofitades però sense tenir-ne en compte la motlluració original. Això vol dir que, molt probablement, es van bastir d'obra, amb pedra i morter i un arrebossat exterior. Una excepció la representarien les dues columnes de gres que es conserven flanquejant l'arc triomfal del presbiteri de la veïna església de Santa Maria, que ja hem descrit anteriorment (*supra cap.*

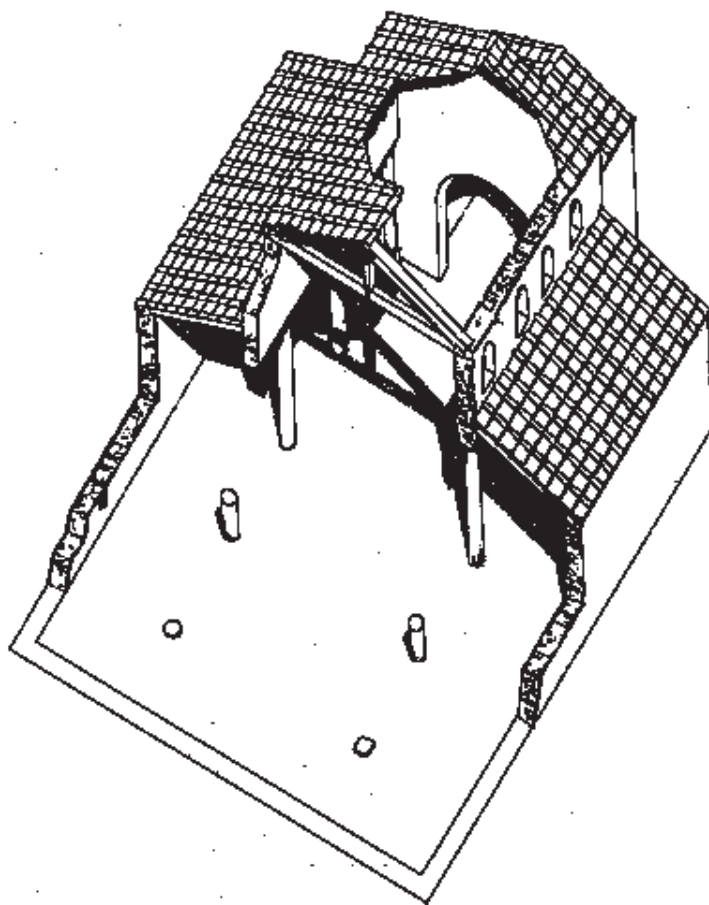


Figura 16
Fase IIA. Restitució volumètrica.

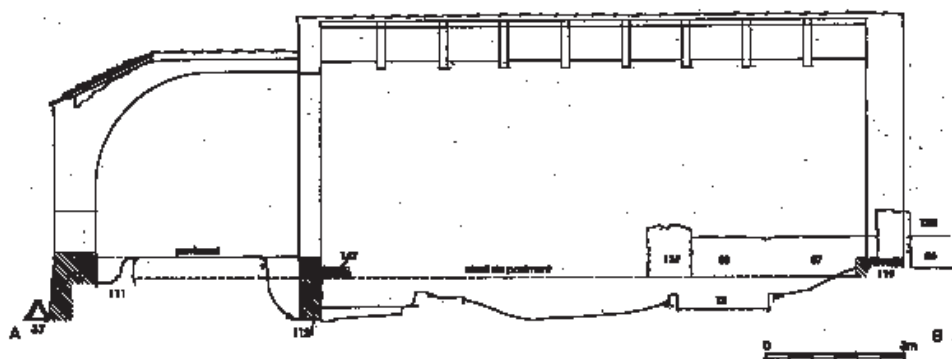


Figura 17
Secció longitudinal del temple de la fase III.

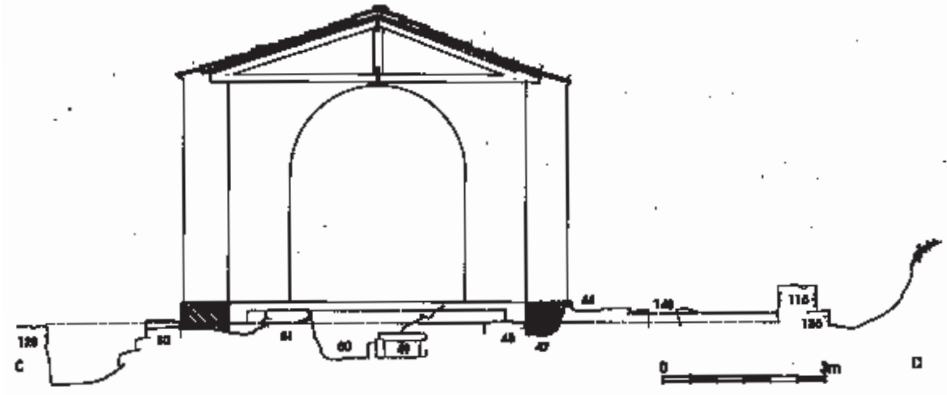


Figura 18
Secció transversal del temple de la fase III.

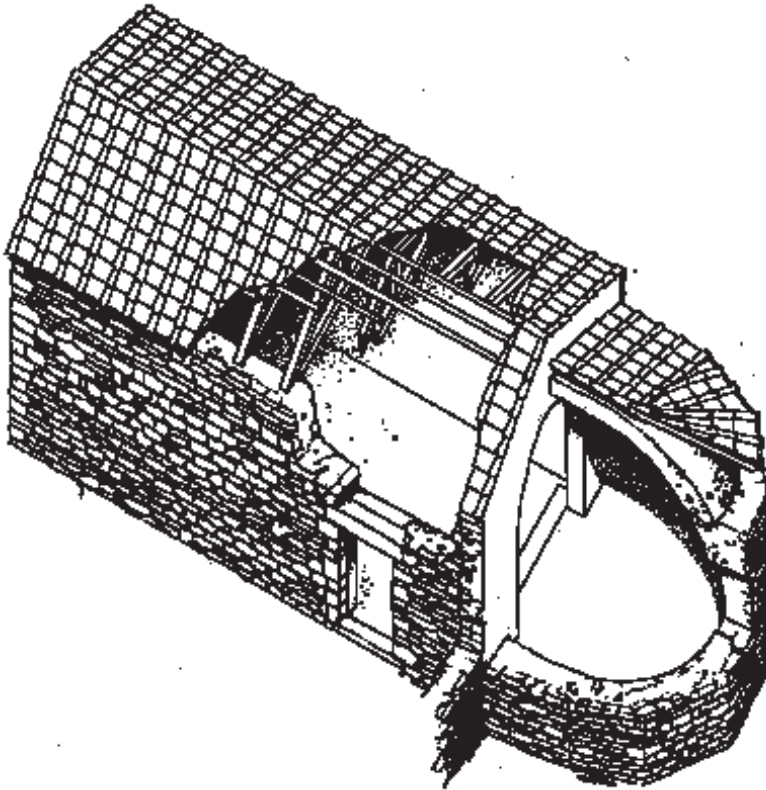


Figura 19
Fase III. Restitució volumètrica.

L'església de la fase III ve definida per la substitució del temple de tres naus per un de nou, més estret i curt que l'anterior i de nau única. Sobre les raons possibles d'aquest canvi se'n parla en un altre lloc (*infra cap. La fase III*). Ara argumentarem, ni que sigui indirectament i només des d'un punt de vista constructiu, la notable reducció d'espai que va significar aquest nou edifici (fig. 17).

El problema principal que deuriem plantejar-se els constructors va ser com bastir l'obra nova damunt de la vella basílica i mantenir simultàniament el culte. El primer que s'alçaria deuria ser la capçalera. És notablement més gran que l'anterior i fou adossada al cos de les tres naus (mur 112). Això permetia treballar des de fora sense incidir en l'activitat que es desenvolupava a l'edifici antic. Un cop llesta, fou enderrocat l'absis anterior. El canvi d'altar anà precedit d'una nova pavimentació amb un nivellament del sòl de l'absis que fou alçat uns 0,47 m per damunt del nivell de circulació precedent.

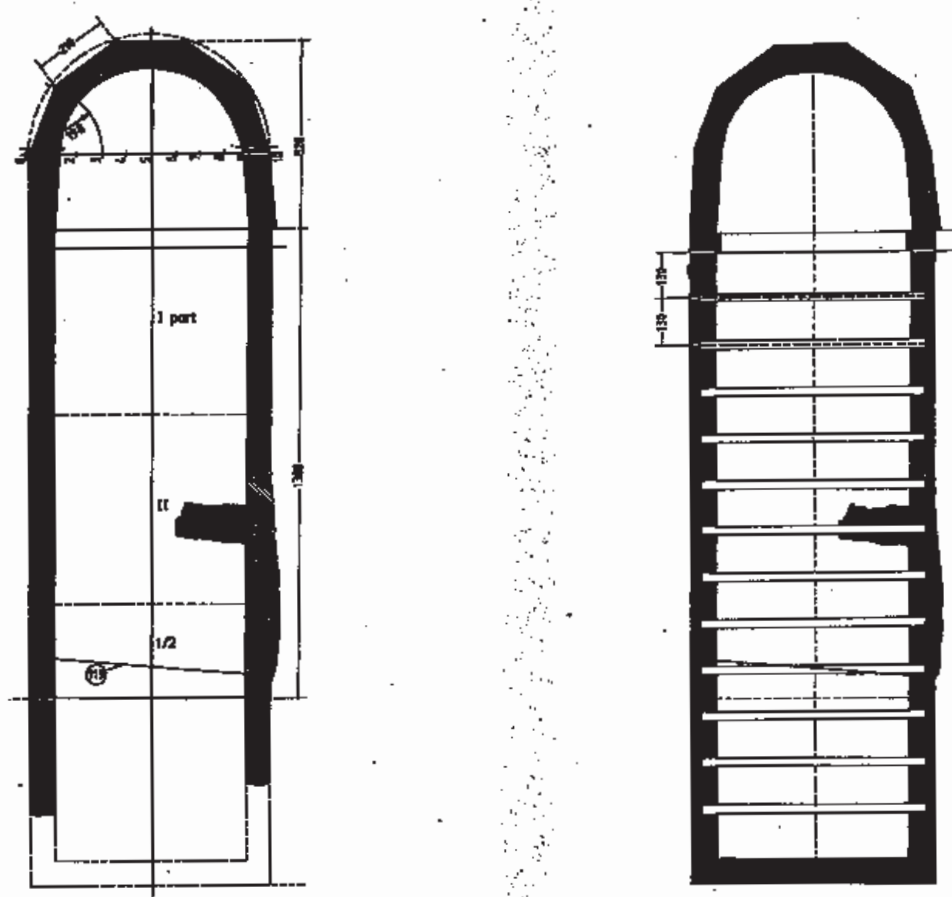


Figura 20
Fase IV. Metrologia i disposició de les bigues de coberta.

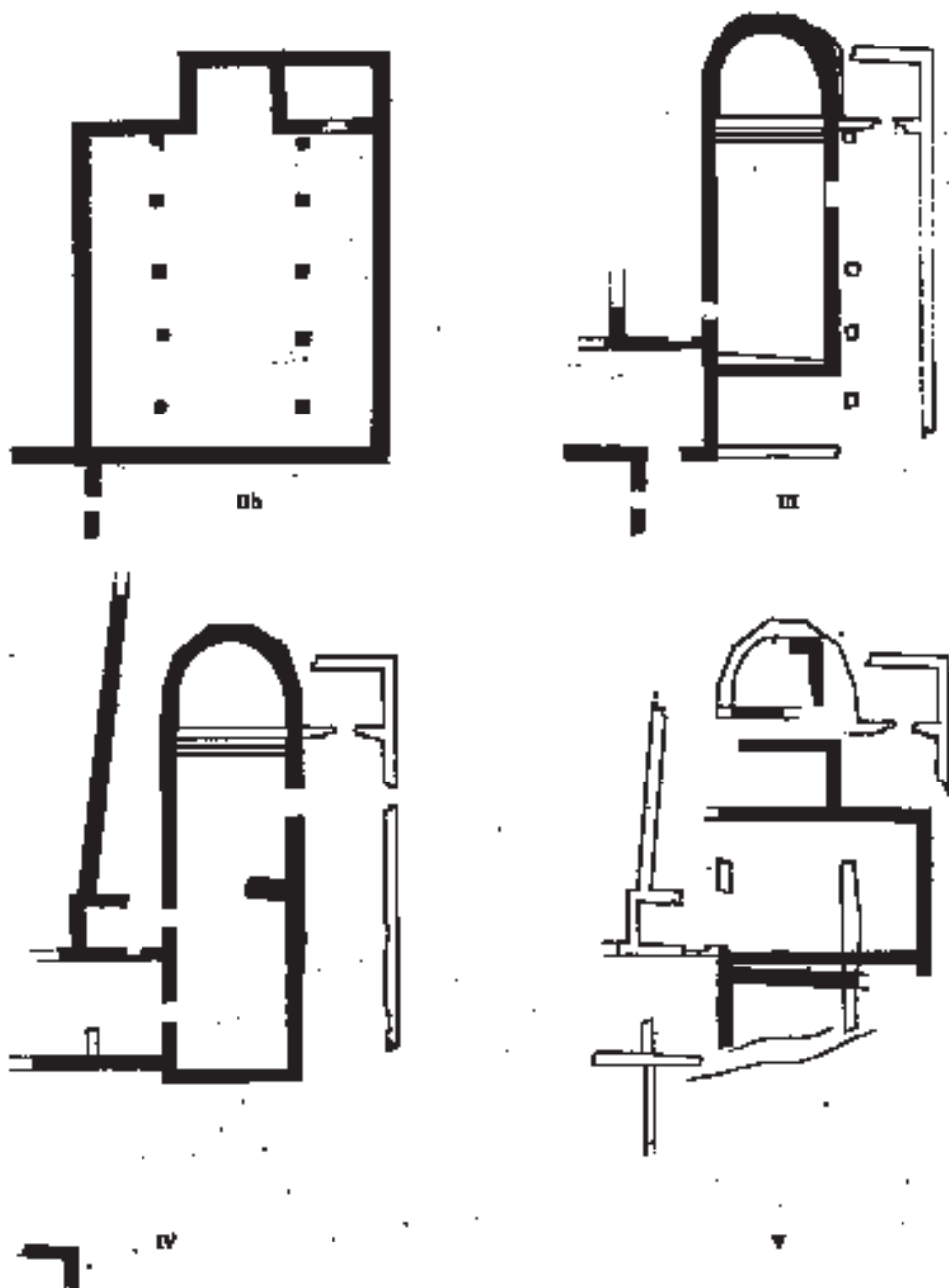


Figura 21
Evolució comparativa del sector. Fases IIB, III, IV i V.

Veiem per la planta que l'única nau quedà pràcticament inscrita dins l'àmbit de l'antiga nau central. Això facilitava el treball sense gaire alteracions. És el mateix principi de bastir primer i enderrocar després que hem vist que fou usat en l'absis. No obstant, durant l'obra es va haver de desmuntar la coberta per bastir la nova aula i els pilars del costat nord. Els murs es van fonamentar directament sobre el sòl de *signinum* llevat de la paret occidental que el va rebentar per calçar un fonament més sòlid (mur 119).

La importància de la capçalera a l'hora de modular la planta es fa prou evident en comprovar-se que la llargada de la nau equival a dues vegades i mitja la fondària de l'absis, amb el mur del fons inclòs. L'ampliació de l'església durant la fase IV va suposar l'allargament en 5,20 m, és a dir, una vegada la fondària de la capçalera.

Pel que fa al sistema de medició, hi ha una variació respecte a l'utilitzat en l'edifici de la fase precedent. Aquí la unitat de referència és la cana. És la mesura de longitud més usual durant l'edat mitjana i, de fet, fou mesura d'ús corrent fins que va ser reemplaçada pel sistema mètric decimal, en el segle XIX. Així per l'absis, més que de 5,20 m hauríem de parlar de tres canes i quart, i per l'amplada total del temple (6,80 m) de quatre canes i quart.

Malgrat que la cana no fou utilitzada en la planificació de la basílica de tres naus (recordem els mòduls de 1,28 m o quatre peus de 0,32 m) se'n desprèn una relació directa. En aquest cas la cana conté cinc peus de 0,32 m. És a dir que, per exemple, la volada interior de la nau central es podria amidar en 20 peus o cinc unitats de 1,28 m o, també, en quatre canes. Val a dir que la cana medieval es desglossava en pams més que no pas en peus, car una cana eren vuit pams.

En aquesta època el peu és una unitat secundària amb una relació amb el pam de tres a quatre. La llargària del peu medieval varia d'un lloc a l'altre però sempre és molt més curt que el bizantí que sembla que es va usar en la fase II.

La conclusió final incidiria en què el canvi de mesures romanes a medievals fou lentíssim i que, paral·lelament, comportà un procés de regionalització. Les esglésies de les fases II i III venen a documentar diferents estadis d'aquesta evolució (fig. 16, 19 i 21).

Els cementiris

Introducció

Tal com recordarà el lector, fou precisament la localització d'unes tombes durant unes prospeccions que féu néixer la necessitat de començar una exploració en extensió que conduí a la descoberta d'uns temples sobreposats i d'una notable necròpoli que es desenvolupà al seu entorn.

No ha estat possible recuperar una planta general de l'àrea excavada amb la situació detallada de cada un dels sepulcres identificats, que sabem que va existir, tal com consta en altres documents oficials. No és, però, un problema especialment greu pel fet que una part important de les sepultures es troben encara *in situ*, i majoritàriament sense excavar, i les altres es troben suficientment testimoniades en els diaris d'excavacions o en documents complementaris. Això ha permès individualitzar les inhumacions i localitzar-les topogràficament. Tanmateix, és ben certa la possibilitat que se n'hagi perdut el record d'alguna, que haurà de quedar fora del nostre control.

Cal tenir ben present, també, el fet que les sepultures identificades -111- no són ni de bon tros totes les inhumacions d'aquest cementiri que s'escola durant un llarguíssim període de temps. Queda per explorar per sota de l'actual marge oriental, vers la carretera, on s'han identificat moltes sepultures, més enllà del marge meridional i per sota del sòl de *signinum* que pavimentava la nau de migjorn de la basílica de tres naus, que, si segueix la tradició reconeguda en la nau central i la septentrional del temple, hauria de proporcionar un nombre alt d'inhumacions. El costat occidental, en canvi, explorat parcialment el 1945 i acabat més endavant, el 1973 i el 1976 i 1977, no consta que fos àrea d'enterrament,

Interessa recordar, abans de procedir a una anàlisi acurada de les tombes i del cementiri, que moltes han desaparegut i no tenim notícia de si foren estudiades i conservades les restes òssies, però tot fa pensar en la pèrdua irreparable del material. Unes quantes, en canvi, continuen al lloc, a cops obertes i tornades a cloure i altres vegades encara per explorar. La major part correspondrien al moment antic del cementiri, associat a les fases II i III de funcionament del lloc. Si mai és possible tornar a excavar en aquest jaciment, no només es podrà analitzar amb cura la deposició dels difunts dins la tomba sinó analitzar antropològicament les restes òssies d'una sèrie prou àmplia (una seixantena de cadàvers).

Les dues necròpolis (fig. 28, 33, 38, 44, 47, 53 i 59)

El diari d'excavacions, la documentació conservada, desigual però útil, i l'anàlisi *in situ* de les restes encara ben conservades ens permet deduir amb fermesa l'existència de dos moments en el funcionament del cementiri, identificables preferentment per la cota de profunditat que ocupa cada sepultura. En efecte, relacionant-se amb claredat amb les fases II i III, que utilitzaven el mateix sòl o, si preferiu, la mateixa cota de circulació, moltes de les tombes més profundes es localitzen a l'interior del temple basílic, però també en àrees annexes. Com veurem, presenten unes característiques tipològiques i rituals determinades, i conformen una unitat.

Per sobre, un cementiri nou que cal lligar amb la nostra fase IV, que representa una elevació artificial del sòl de circulació -0,20 m per sobre de l'antic-

i l'aparició de tombes tipològicament diferents i de nous comportaments, entre els quals ressenyem, pel contrast amb l'etapa anterior, la desaparició del costum de sebollir els difunts dins de l'edifici basilical.

Tot seguit, donarem l'inventari de totes les tombes localitzades, n'assenyalarem la situació, la tipologia i altres dades d'interès i, a continuació, procedirem a l'anàlisi detallada i independent de cada una de les necròpolis començant, com pertoca, per la més antiga.

Catàleg

Tomba núm. 1 (fig. 24, 28 i 31)

Situació: *Area* funerària al nord-oest de la basílica.

Tipus: Sepultura de *tegulae* de secció triangular amb *imbrices* lligant la cresta, una *tegula* a la capçalera (oest) col·locada verticalment i una altra als peus (est) posada lateralment, segellant el sepulcre, i *tegulae*, 3 o 4, que conformen la solera. En total 1+4+4+1+3 o 4 i 4/5 *imbrices*. L'amplada, a la capçalera, és de 0,68 m de 0,74 als peus, la llargària total és de 1,80 i l'alçada, de 0,38 m.

Disposició del difunt: Decúbit supí, amb el cap a ponent i els peus a llevant.

Associada a les tombes 2 a 9 i 20.

Pertany a la fase antiga de la necròpoli.

Tomba núm. 2 (fig. 24, 28 i 31)

Situació: *Area* funerària del nord-oest de la basílica.

Tipus: Tomba de *tegulae* de secció triangular amb *imbrices* a la carena i en els punts de contacte entre les teules planes. Quatre *tegulae* a cada costat, 3 o 4 conformant la solera, una segellant la capçalera, disposada lateralment, i una altra als peus, vertical, amb tres *imbrices* conservats, als laterals, i tres, conservats, a la cresta. En total, 1+4+4+1+3 o 4 i 6 *imbrices*. La llargària és de 1,80 m, l'amplada a la capçalera és de 0,57 m i de 0,73 als peus, i l'altura màxima és de 0,45 m.

Disposició del difunt: Decúbit supí, amb el cap a ponent i els peus a llevant.

Associada a les tombes 1, 3 a 9 i 20.

Pertany a la fase antiga de la necròpoli.

Tomba núm. 3 (fig. 24, 28 i 32)

Situació: *Area* funerària del nord-oest de la basílica.

Tipus: Tomba de *tegulae* i *imbrices* de secció triangular d'un adolescent. Dues *tegulae* a cada costat, dues conformant la solera, una a la capçalera i una altra als peus, i dos *imbrices* conservats a la cresta. En total, 1+2+2+1+2 i 2 *imbrices*. La llargària total és d'1,29 m, l'amplada a la capçalera és de 0,46 m i de 0,50 als peus, i l'alçada màxima és de 0,43 m.

Disposició del difunt: Decúbit supí, amb el cap a ponent i els peus a llevant.

Associada a les tombes 1, 2, 4 a 9 i 20.

Altres dades: Fa l'efecte que aquesta sepultura estaria damunt d'una altra de caixa de lloses, cosa que sense excavar no podem confirmar.

Pertany a la fase antiga de la necròpoli.

Tomba núm. 4 (fig. 24, 28 i 32)

Situació: *Area* funerària del nord-oest de la basílica.

Tipus: Tomba de *tegulae* i *imbrices* de secció triangular. Cinc *tegulae* a cada costat, quatre o cinc fent de solera, una posada verticalment cloent la capçalera i una altra, plana, segellant els peus i tres *imbrices* conservats que donen fermesa a la cresta. En total 1+5+5+1+4 o 5 i 3 *imbrices*. La llargària total és de 2,23 m, l'amplada a la capçalera és de 0,67 m, als peus és de 0,48 i l'alçada màxima és de 0,50 m.

Disposició del difunt: Decúbit supí, amb el cap a ponent i els peus a llevant.

Associada a les tombes 1 a 3, 5 a 9 i 20.

Altres dades: La *tegula* lateral nord de la capçalera mostra un segell rectangular de 7,8



Figura 22
Area funerària nord-occidental amb el sòl d'opus signinum.



Figura 23
Area funerària nord-occidental. Inici de l'excavació.

cm de llargària i 2,5 d'alçada amb la inscripció C.IVL.ATE -L i V i ATE formant nexec (aius) IVL(aius) ATE(ianus), ben coneguda en aquesta contrada. Les lletres tenen una alçada uniforme d'1,5 cm (fig. 65,7).

Pertany a la fase antiga de la necròpoli.

Tomba núm. 5 (fig. 27 i 28)

Situació: *Area* funerària del nord-oest de la basílica.

Tipus: Caixa de lloses. Formada per lloses planes i força uniformes de travertí que dibuixen un sepulcre, tres a cada un dels costats, una al cap i una altra als peus disposades transversalment i tres de planes que clouen el taüt. No és possible observar, sense excavar-la, si hi havia alguna mena de solera. D'uns 2,26 m de llargària, 0,74 m d'amplada a la capçalera i 0,68 m als peus, i 0,48 m d'alçada (als peus).

Disposició del difunt: Decúbit supí, amb el cap a ponent i els peus a llevant.

Associada a les tombes 1 a 4, 6 a 9 i 20.

Altres dades: Conserva encara, pel damunt, una robusta capa d'*opus signinum*, amb l'*statumen* de còdols d'uns 0,15 m de gruix que també s'ha conservat sobre les inhumacions núm. 6 i 7 i que són les restes del sòl de la cambra funerària.

Pertany a la fase antiga de la necròpoli.

Tomba núm. 6 (fig. 24, 27 i 28)

Situació: *Area* funerària del nord-oest de la basílica.

Tipus: Tomba de *tegulae* i *imbrices* de secció triangular. Com que es troba sota d'una potent capa d'*opus signinum*, només en podem fer una descripció incompleta. Podem observar la solera i les *tegulae* laterals i un *imbrex* que protegeix la carena i una altra teula plana, disposada verticalment, que clou els peus del sepulcre. La llargària total aproximada és d'1,77 m; l'amplada, als peus, de 0,36 i l'altura, presa al mateix lloc, de 0,50 m.

Disposició del difunt: Decúbit supí, amb el cap a ponent i els peus a llevant.

Associada a les tombes 1 a 5, 7 a 9 i 20.

Altres dades: Conserva una potent capa de *signinum* cobrint-la per damunt, amb un sòlid *statumen* de rierencs.

Pertany a la fase antiga de la necròpoli.

Tomba núm. 7 (fig. 24, 27 i 28)

Situació: *Area* funerària del nord-oest de la basílica.

Tipus: Indeterminada. Sembla orientada.

Associada a les tombes 1 a 6, 8, 9 i 20.

Altres dades: No ha estat mai excavada. Es troba sota una gruixuda capa d'*opus signinum*.

Pertany a la fase antiga de la necròpoli.

Tomba núm. 8 (fig. 27, 28 i 29)

Situació: *Area* funerària del nord-oest de la basílica.

Tipus: Enterrament infantil en *tegulae* i *imbrices* de secció triangular. Una tègula a cada costat, una a cada extrem, disposades lateralment, i una que fa de solera; l'*imbrex* dona consistència a la cresta. En total, 1+1+1+1+1 *tegulae* i 1 *imbrex*. La llargària del sepulcre és de 0,70 m, l'amplada, uniforme, és de 0,49 i l'alçada, de 0,45 m.

Disposició del difunt: Decúbit supí, amb el cap a ponent i els peus a llevant.

Associada a les tombes 1 a 7, 9 i 20.

Altres dades: La tègula nord mostra dues perforacions fetes antigament.

Pertany a la fase antiga de la necròpoli.

Tomba núm. 9 (fig. 24, 27, 28 i 29)

Situació: *Area* funerària del nord-oest de la basílica.

Tipus: Sepulcre d'un adolescent de *tegulae* i *imbrices* de secció triangular, amb tègules de solera, dues o tres, tres a cada costat, una a la capçalera disposada lateralment, una altra als peus, verticalment, i tres *imbrices* lligant la cresta. En total, 1+3+3+1+2 o 3 i 3 *imbrices*.



Figura 24

Area funerària nord-occidental, un cop excavada. Tombes núm. 9, 7, 6, 20, 4, 3, 2 i 1.



Figura 25

Nau central de la basílica (fase II). Tombes núm. 11, 10, 28 i 29.

ces. Llargària màxima d'1,42 m, amplada uniforme de 0,55 m i alçada màxima de 0,49 m.

Disposició del difunt: Decúbit supí, amb el cap a ponent i els peus a llevant.

Associada a les tombes 1 a 8 i 20.

Altres dades: Hi havia hagut *imbrices* disposats lateralment no sabem si a cada punt de contacte o d'una altra manera.

Pertany a la fase antiga de la necròpoli.

Tomba núm. 10 (fig. 13, 25, 33, 34 i 35)

Situació: Sector del mig de la nau central de la basílica.

Tipus: Sepultura infantil de *tegulae* i de secció triangular, amb dues a cada costat, dues més que dibuixen la solera, una a la capçalera i l'altra als peus. En total, 1+2+2+1+2. La llargària total és d'1,29 m, l'amplada a la capçalera és de 0,48 m, l'alçada màxima des de la solera és de 0,35 m.

Disposició del difunt: Decúbit supí i orientat.

Associada a les tombes 11, 12, 28, 72 i 73.

Pertany a la fase antiga de la necròpoli.

Tomba núm. 11 (fig. 13, 25, 33, 34, 35 i 36)

Situació: Sector del mig de la nau central de la basílica.

Tipus: Caixa de lloses de travertí. Taüt molt regular format per tres pedres grans i una de més petita conformant la paret meridional, tres més, grans, un fragment de *tegula* o rajol i una pedra més petita dibuixant el costat septentrional, i dues lloses de 0,60 m



Figura 26

Sector nord de l'àrea de l'absis. En el parament podem observar el capitell toscà 150 incorporat a l'obra. Davant, les tombes núm. 31 i 96.

d'amplada que clouen la tomba pels peus i pel cap i tres *tegulae* que fan de solera. L'hem conegut excavada i no hi ha dades en el diari d'excavació, però hem de suposar que era tapada amb dues o, potser millor, tres grans lloses planes. La llargària total és de 2,30 m exteriorment i 1,90 interiorment i l'amplada al cap és de 0,76 m (0,50 internament) i als peus de 0,66 m (0,39 internament).

Disposició del difunt: Decúbit supí i orientat.

Associada a les tombes 10, 12, 75, 28 i 72.

Pertany a la fase antiga de la necròpoli.

Tomba núm. 12 (fig. 13, 33 i 34)

Situació: Sector del mig de la nau central de la basílica.

Tipus: Caixa de lloses de travertí. Taüt molt regular, format per tres pedres grans a cada costat, una altra a la capçalera i als peus i tres *tegulae* i dos fragments fent de solera. La llargària màxima exterior és de 2,18 m (2 m interior), l'amplada a la capçalera és de 0,76 m i de 0,67 m als peus.

Disposició del difunt: Decúbit supí i orientat.

Associada a les tombes 10, 11, 72 i 75.

Altres dades: L'hem trobada oberta; tanmateix, al costat meridional es conserven quatre grans lloses planes de travertí (de 0,62 x 0,60 x 0,15, 0,35 x 0,67 x 0,16, 0,42 x 0,62 x 0,16 i 0,36 x 0,50 x 0,15) que sense cap mena de dubte devien cobrir aquesta tomba i la núm. 11.

Pertany a la fase antiga de la necròpoli.



Figura 27

Tombes núm. 6, 7, 5, 8 i 9.

Són visibles dos nivells de pavimentació d'opus signinum.

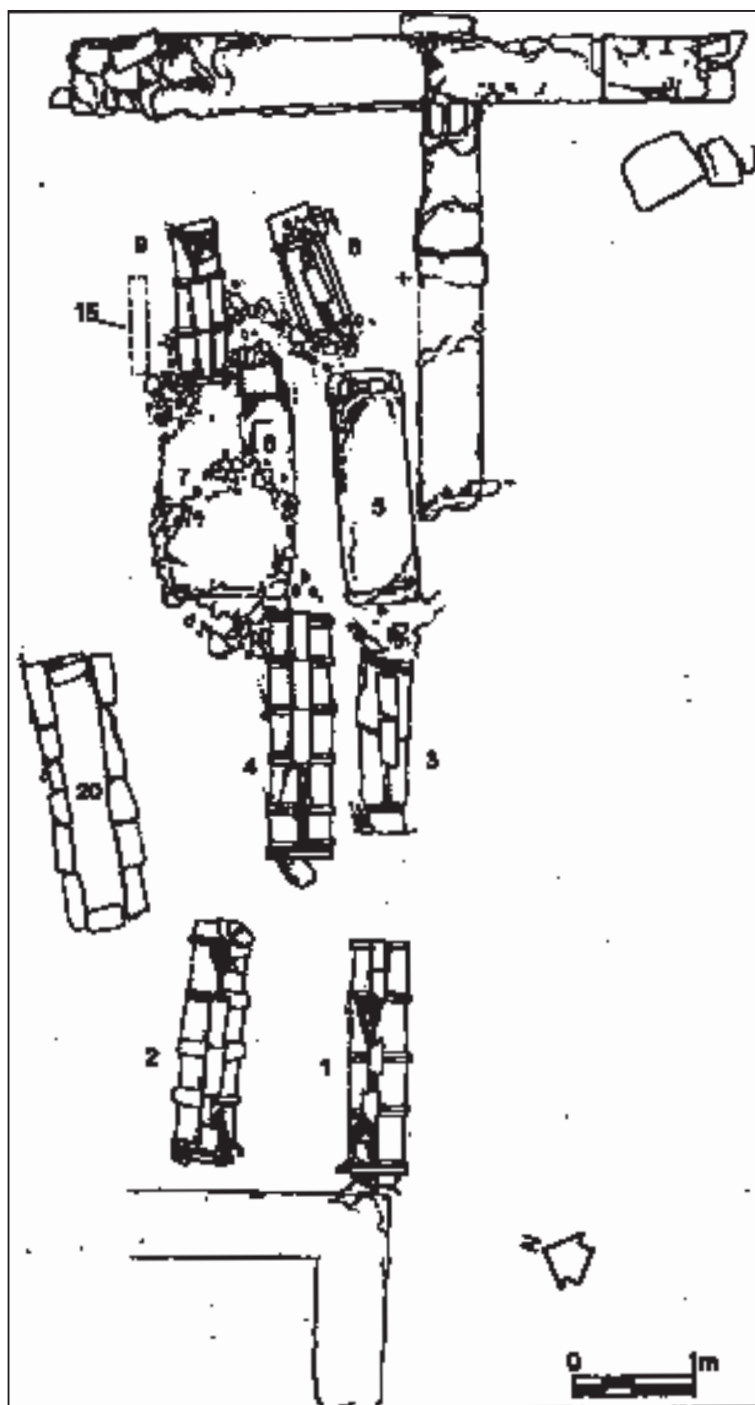


Figura 28

Planta de detall de l'àrea funerària nord-occidental. Tombes núm. 1 a 9, 15 i 20.

Tomba núm. 13 (fig. 53 i 56)

Situació: A la part central de la nau meridional de la basílica.

Tipus: Sarcòfag de travertí monolític i força irregular, amb tapadora d'una sola peça a dos vessants. La llargària de la caixa és de 2,09 m; l'amplada, a la capçalera, mesura 0,60 m; als peus, 0,48 m i a 0,90 m del cap, 0,76 (amplada màxima), amb una alçada d'uns 0,40 m. La tapadora té una llargària d'1,88 m, una amplada de 0,60 m a la capçalera i 0,54 m als peus, i una alçada màxima de 0,21 m.

Disposició del difunt: Decúbit supí, amb els braços estirats, paral·lels al cos. L'estat de conservació de les restes, d'un individu adult, no era tanmateix especialment bo.

Associada a les tombes núm. 46, 56, 57 i 58.

Altres dades: Es col·locà directament sobre el paviment de *signinum* de la nau de migdia i serví de fonamentació a un bell mur medieval que li passava pel damunt.

Pertany a la fase moderna de la necròpoli.

Tomba núm. 14 (fig. 44 i 45)

Situació: Sector de llevant de la nau septentrional de la basílica.

Tipus: Enterrament infantil en àmfora col·locada dins d'una fossa ben preparada amb el sòl i les parets recobertes de morter de calç.

Disposició del difunt: Algunes restes quasi imperceptibles.

Altres dades: Directament associada a la sepultura es recuperà una gerra de color gris de ceràmica reduïda d'una sola nansa i peu anular (fig. 65,5). L'àmfora utilitzada és un interessant recipient que assimilariem a una variant indeterminada de la forma Key XXV. Aquests recipients són comuns entre la darrer part del segle tercer o principis del segle quart i mitjan/finals del cinquè (KEAY, 1984, pp. 193-212) amb una presència significativa a Tàrraco a mitjans de la cinquena centúria (REMOLÀ, 1996, pp. 26-29) i n'hi ha tres exemplars identificats a la necròpoli emporitana de la Neàpolis (NOLLA & SAGRERA, 1995, pp. 285-287). És l'únic enterrament en àmfora d'aquest cementiri identificat fins ara i l'únic, també, amb una ofrena segura.



Figura 29
Tombes núm. 9 i 8.

Pertany a la fase antiga de la necròpoli.

Tomba núm. 15 (fig. 28 i 30)

Situació: A l'interior de l'àrea funerària a ponent de l'aula basilical.

Tipus: Fossa simple oberta al sòl i despulles protegides amb sis *imbrices* o fragments (3 de sencers i 3 de fragmentats).

Disposició del difunt: Decúbit supí i orientat. Es tracta d'un individu adult.

Pertany a la fase antiga de la necròpoli.

Tomba núm. 16 (fig. 14 i 47)

Situació: Immediatament al nord de l'absis poligonal de la basílica.

Tipus: Sepultura de *tegulae* de secció triangular i *imbrices*. Cinc tègules a cada costat, alguna molt fragmentada, quatre o cinc conformant la solera i una a cada punta cloent el sepulcre. Els *imbrices* protegeixen la carena i, lateralment, les rebaves de les *tegulae*. En total, 1+5+5+1+4 o 5 i 5 *imbrices* conservats.

Disposició del difunt: Decúbit supí i orientat. L'esquelet, d'un adult, fou trobat molt malmès i sense crani.

Associada a les tombes núm. 31, 32, 96 i 97.

Altres dades: Explorada el dia 21 de setembre de 1965. Fou localitzada per sota d'un sòl d'*opus signinum*.

Pertany a la fase antiga de la necròpoli.

Tomba núm. 17 (fig. 38)

Situació: Sector central de la nau septentrional de la basílica.

Tipus: Caixa de lloses de travertí i solera de morter de calç. Es conserven tres lloses disposades verticalment a cada costat del sepulcre (1,05 m de llargària) i, lleugerament moguda, la que en cloïa els peus. La que delimitava el taüt a la capçalera ha desaparegut però on queda el forat. L'amplada és de 0,35 m. No han quedat evidències del sistema de cobertura que seria, probablement, de dues o tres lloses planes de pedra.

Disposició del difunt: Decúbit supí i orientat.

Associada a les tombes núm. 27 i 30.



Figura 30
Tomba núm. 15.



Figura 31

Tomba núm. 2. A la dreta, a dalt, el signinum que cobria la sepultura núm. 1, sense excavar.

Pertany a la fase antiga de la necròpoli.

Tomba núm. 18 (fig. 47 i 50)

Situació: A migdia de l'absis i immediatament a llevant de la dependència que s'hi adossa pel sud.

Tipus: Sepulcre de *tegulae* de secció triangular i d'*imbrices*. Quatre *tegulae* a cada costat, una altra segellant la capçalera i una altra *tegula* amb una pedra cloent la sepultura pels peus. Només es conserva un *imbrex* que reforça la cresta i la solera damunt de la qual es dipositava el difunt, feta de morter de calç. En total, 1+4+4+1 i 1 *imbrex*. La llargària és d'1,73 m, l'amplada, de 0,53 i l'alçada, de 0,37 m.

Disposició del difunt: Decúbit supí, amb el cap a tramuntana i els peus a migjorn. Amb el braç dret paral·lel al cos i l'avantbraç esquerre lleugerament doblegat, amb la mà sobre el pubis.

Associada a la tomba núm. 42.

Altres dades: Fou trobada aclofada pel pes de la terra, en no haver-hi hagut mai, al seu damunt, un sòl que la protegís. Algunes de les *tegulae* utilitzades mostraven senyals i senzills dibuixos realitzats abans de la cuita. Consta, en el diari d'excavacions, que una d'aquestes peces havia estat estampada amb un mateix segell dues vegades. No ho hem pogut verificar.

Pertany a la fase antiga de la necròpoli.

Tomba núm. 19 (fig. 47)

Situació: Immediatament al nord de l'absis poligonal de la basílica.

Tipus: Caixa de lloses. Sepultura infantil tapada per dues plaques primes de travertí.

Disposició del difunt: Decúbit supí i orientat.

Associada a les tombes núm. 96 i 97.

Altres dades: Explorada el dia 23 de setembre de 1965.

Pertany a la fase antiga de la necròpoli.

Tomba núm. 20 (fig. 24 i 28)

Situació: *Area* funerària al nord-oest de la basílica.

Tipus: Caixa de lloses de travertí. Molt ben conservada. Es tracta d'un sepulcre molt ben fet de 2,24 m de llargària, de 0,70 m d'amplada a la capçalera (0,38 interiorment) i 0,80 m als peus (0,43 interiorment), amb una altura de 0,33 m. Consta de cinc pedres disposades verticalment al costat nord, cinc també al costat oposat (amb algun fragment de *tegula* omplint els foradets entre una i altra) i una a cada extrem. No hi havia cap mena de solera i no hi ha dades sobre el sistema de cobriment, que deuria ser a base de lloses planes.

Disposició del difunt: Indeterminada. No es trobà cap resta òssia a l'interior del sepulcre.

Associada a les tombes núm. 1 a 9.

Pertany a la fase antiga de la necròpoli.

Tomba núm. 21 (fig. 11, 38, 40 i 41)

Situació: Sector del fons de la nau septentrional de la basílica.

Tipus: Sarcòfag de travertí, lleugerament troncopiramidal. La tapadora, plana i llisa, d'una sola peça i, ara, trencada. La llargària de la caixa és de 2,02 m, i l'amplada al cap i als peus, uniforme, de 0,69 m, amb una alçada exterior de 0,52 m al cap i 0,44 als peus. La tapadora té una llargària de 2,03 m, una amplada de 0,70 i un gruix de 0,14 m. Les parets tenen una amplada de 0,10 m i la fondària interna és de 0,30 m.

Disposició del difunt: Decúbit supí i orientat, amb els braços paral·lels al cos.

Associada a les tombes núm. 22, 23, 24 i 25.

Altres dades: En els informes complementaris, consta que es féu una anàlisi antropològica de les restes, segons la qual podia deduir-se que es tractava d'una dona adulta d'alçada considerable, entorn d'1,70 m.

Pertany a la fase antiga de la necròpoli.

Tomba núm. 22 (fig. 38 i 42)

Situació: Sector del fons de la nau septentrional de la basílica.

Tipus: Sarcòfag de travertí monolític cobert amb quatre lloses planes del mateix tipus de pedra. La caixa mesura 2,23 m de llargària i l'amplada és, a la capçalera, de 0,69 i l'altura total, de 0,58 m; als peus, mesura 0,54 m d'amplada i 0,56 d'alçada. Internament el gruix de les parets és de 0,10 m i la fondària, de 0,30 m. Les quatre lloses que el segellaven mesuren respectivament, d'oest a est, 0,78 x 0,36 x 0,11, 0,63 x 0,61 x 0,11, 0,54 x 0,45 x 0,11 i 0,65 x 0,72 x 0,11.

Disposició del difunt: Decúbit supí i orientat.

Associada a les tombes núm. 21, 23, 24 i 25.

Pertany a la fase antiga de la necròpoli.

Tomba núm. 23 (fig. 38 i 40)

Situació: Sector del fons de la nau septentrional de la basílica.

Tipus: Sepultura de *tegulae* de secció triangular que només veiem en part. Dues teules planes, visibles, a cada banda i una posada de costat segellant els peus del sepulcre. En total, amplada de 0,49 m i alçada de 0,45 m.

Disposició del difunt: Decúbit supí i orientat.

Associada a la tomba núm. 21.

Pertany a la fase antiga de la necròpoli.

Tomba núm. 24 (fig. 38 i 39)

Situació: Sector del fons de la nau septentrional de la basílica.

Tipus: Sepultura de *tegulae* de secció triangular i *imbrices*. Dues teules planes a cada costat, una a cada costat curt del sepulcre, disposades lateralment i sense solera. A la cresta uns fragments d'*imbrex* per donar consistència al taüt. En total, 1+2+2+1 i fragments de 2 *imbrices*. La llargària total és d'1,30 m; l'amplada, de 0,44 m al cap i 0,42 m als

peus, i l'alçada, de 0,39 m.

Situació del difunt: Decúbit supí i orientat.

Associada a la tomba núm. 22.

Pertany a la fase antiga de la necròpoli.

Tomba núm. 25 (fig. 38 i 42)

Situació: Sector del fons de la nau septentrional de la basílica.

Tipus: Caixa de lloses de travertí molt malmesa. La llargària és d'1,80 m i l'amplada, entorn dels 0,35 m. Conserva les pedres de la capçalera i dels peus, i algunes de les que conformaven lateralment el taüt, desplaçades.

Disposició del difunt: Decúbit supí i orientat.

Associada a la tomba núm. 22.

Pertany a la fase antiga de la necròpoli.

Tomba núm. 26 (fig. 38 i 46)

Situació: Sector central de la nau de tramuntana de la basílica.

Tipus: Sepultura de *tegulae* de secció triangular i *imbrices* que consoliden la cresta i la unió de les rebaves de les teules dels costats. La solera és de morter de calç, amb quatre tègules a cada costat, una a cada extrem i cinc *imbrices* al capdamunt del sepulcre i tres a cada un dels costats. En total, 1+2+2+2+2+1 i 11 *imbrices*. La llargària màxima és d'1,83 m; l'amplada, de 0,45 m al cap i 0,55 als peus, i l'alçada màxima, de 0,49 m.

Disposició del difunt: Decúbit supí i orientat.

Associada a les tombes núm. 30 i núm. 71.

Pertany a la fase antiga de la necròpoli.

Tomba núm. 27 (fig. 38)

Situació: Sector central de la nau de tramuntana de la basílica.

Tipus: Sepultura de caixa de lloses, molt malmesa. Un mur hi passa pel damunt i l'afecta. Es conserven dues pedres verticals del costat meridional, una de gran (0,65 m) del costat septentrional i dues que defineixen la capçalera de la sepultura. No s'observa solera. La llargària conservada és de 0,90 m.

Disposició del difunt: Decúbit supí i orientat.

Associada a les tombes núm. 17 i 30.



Figura 32

En primer terme, la tomba núm. 4; darrera la núm. 3.

Pertany a la fase antiga de la necròpoli.

Tomba núm. 28 (fig. 25, 33 i 35)

Situació: Sector del mig de la nau central de la basílica.

Tipus: Sepultura de *tegulae* de secció triangular i *imbrices*. Dues teules planes a cada costat, disposades de llarg i no d'ample, una a la capçalera i una altra als peus, i 6 fragments d'*imbrex* reforçant la cresta. En total, 1+2+2+1 i 6 fragments d'*imbrex*. La llargària màxima és d'1,17 m, l'amplada, uniforme, de 0,42 i l'alçada, de 0,39 m. No sabem si hi hagué solera.

Disposició del difunt: Decúbit supí i orientat.

Associada a les tombes núm. 10, 29, 74, 75 i 76.

Pertany a la fase antiga de la necròpoli.

Tomba núm. 29 (fig. 25, 33 i 35)

Situació: Sector del mig de la nau central de la basílica.

Tipus: Sepultura de *tegulae* de secció triangular i *imbrices*. Dues teules planes a cada costat, disposades de llarg i no d'ample, una a la capçalera i l'altra als peus, i dos *imbrices* conservats que reforcen la cresta. En total, 1+2+2+1 i 2 *imbrices*. Sense solera. La llargària del sepulcre és d'1,24 m, l'amplada, uniforme, de 0,34 m i l'alçada màxima, de 0,41 m.

Disposició del difunt: Decúbit supí i orientat.

Associada a les tombes núm. 28, 74 i 77.

Pertany a la fase antiga de la necròpoli.

Tomba núm. 30 (fig. 38)

Situació: Sector central de la nau de tramuntana de la basílica.

Tipus: Sepulcre de caixa de lloses. Conserva la llosa de capçalera, la dels peus i una del costat nord. La solera era feta de morter de calç. La llargària màxima és d'1,28 m i l'amplada, de 0,70.

Disposició del difunt: Decúbit supí i orientat.

Associada a les tombes núm. 26, 27 i 71.

Pertany a la fase antiga de la necròpoli.

Tomba núm. 31 (fig. 26, 47 i 48)

Situació: Immediatament al nord de l'absis poligonal.

Tipus: Enterrament en *tegulae* de secció triangular i fragments d'*imbrex* reforçant la carena. Quatre teules planes a cada costat, i la capçalera i els peus semblen tapats per unes lloses planes i morter de calç. No sabem si hi havia solera. En total, 2+2+2+2 i uns *imbrices*. La llargària és d'1,85 m i l'amplada, de 0,48.

Disposició del difunt: Decúbit supí i orientat.

Associada a la tomba núm. 32.

Altres dades: Sota un túmul molt ben fet i resistent d'*opus signinum* amb el *rudus* de còdols. Descoberta entre els dies 3 i 10 de novembre de 1965.

Pertany a la fase antiga de la necròpoli.

Tomba núm. 32 (fig. 47)

Situació: Immediatament al nord de l'absis poligonal.

Tipus: Sepultura de caixa de lloses. La part visible consta de dues pedres verticals que conformen els peus o la capçalera, una de llarga que defineix el costat de llevant del sepulcre i dues, una de molt petita, el costat de ponent, i tres plaques primes que segellen el taüt. La llargària visible és d'1,50/1,60 m; l'amplada, d'uns 0,35 m i l'alçada, de 0,55 m.

Disposició del difunt: Desconeguda. L'orientació nord/sud o viceversa.

Associada a la tomba núm. 31.

Altres dades: Sota una gruixuda capa d'*opus signinum* amb base de còdols. Sembla tallada per la núm. 31. El mur de l'absis talla clarament el *signinum* que la cobria. Descoberta i explorada entre els dies 3 i 10 d'octubre de 1965. En el diari se l'anomena tomba en *mensa*.

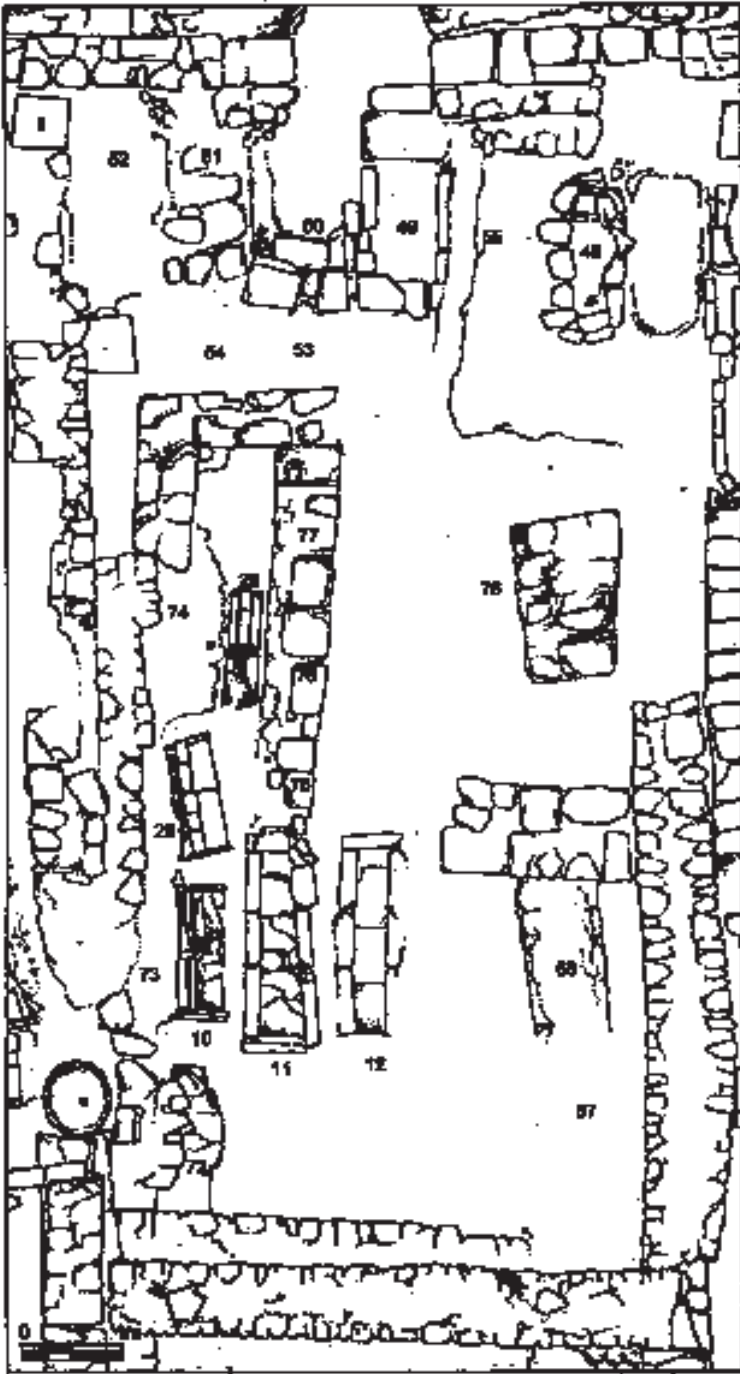


Figura 33
Planta de detall del sector central de la nau del mig.
Tombes núm. 10 a 12, 28, 29, 48 a 55, 67, 68 i 72 a 79.

Pertany a la fase antiga de la necròpoli.

Tomba núm. 33 (fig. 47)

Situació: A l'est de l'absis poligonal.

Tipus: Sepultura en caixa de lloses de travertí. Només n'observem la secció de la part septentrional, en haver-se mogut la llosa vertical que conformava la capçalera. Uns 0,65 m d'amplada.

Disposició del difunt: Decúbit supí i orientat.

Associada a la tomba núm. 34.

Pertany a la fase antiga de la necròpoli.

Tomba núm. 34 (fig. 47)

Situació: A l'est de l'absis poligonal.

Tipus: Caixa de lloses de travertí que només observem parcialment. La llosa de capçalera ha desaparegut i podem veure les dues laterals i la pedra plana de coberta, amb les despulles del difunt. L'amplada del sepulcre és d'uns 0,40 m i l'alçada, d'uns 0,30.

Disposició del difunt: Decúbit supí i orientat.

Associada a les tombes núm. 33 i 36.

Pertany a la fase antiga de la necròpoli.

Tomba núm. 35 (fig. 47)

Situació: Al nord de l'absis poligonal.

Tipus: Indeterminada. Es localitza, parcialment, per sota d'unes escales modernes d'accés al jaciment. El que podem observar-ne és de forma rectangular i sembla la soleira d'un sepulcre, probablement de *tegulae* de secció triangular o de caixa de lloses, feta d'una placa de pedra calcària, a l'oest, una de travertí, a continuació, i una *tegula* i morter de calç. Podria tractar-se, també, de la coberta d'una sepultura de caixa de pedres o de fossa simple. La llargària és d'1,53 m i l'amplada, uniforme de 0,60.

Disposició del difunt: Indeterminada. La tomba es disposa de ponent a llevant o viceversa.

La tomba més pròxima és la núm. 84.

Pertany a la fase antiga de la necròpoli.

Tomba núm. 36 (fig. 47)

Situació: A l'est de l'absis poligonal.

Tipus: Caixa de lloses de travertí. Només parcialment visible.

Disposició del difunt: Decúbit supí i orientat.

Associada a les tombes núm. 33 i 34.

Altres dades: Aquests tres sepulcres, núm. 33, 34 i 35, es troben a la mateixa fondària.

Pertany a la fase antiga de la necròpoli.

Tomba núm. 37 (fig. 47)

Situació: Immediatament a l'est de l'absis poligonal.

Tipus: Sepulcre de *tegulae* de secció triangular i *imbrices*. Tres teules planes per banda i una a cada costat curt posades lateralment i quatre *imbrices* reforçant-ne la cresta. En total, 1+2+2+2+1 i 4 *imbrices*. La llargària és d'1,44 m, l'amplada, al nord, de 0,67 m i l'altura total, també a tramuntana, de 0,49 m.

Disposició del difunt: Decúbit supí i orientat de sud a nord. Fou trobat molt malmès.

Associada a la tomba núm. 39.

Altres dades: Fou trobada aclofada pel pes de la terra en no haver-hi hagut, en aquest sector, un paviment sòlid que la protegís.

Pertany a la fase antiga de la necròpoli.

Tomba núm. 38 (fig. 47)

Situació: A l'est de l'absis poligonal.

Tipus: Tomba notable d'obra. Es tracta, pel que sembla, d'un sepulcre fet de grans lloses de travertí que conformen els extrems curts i pedruscall menut, de travertí i rierencs,



Figura 34
Tombes núm. 12, amb les lloses de coberta al costat dret, 11 i 10.



Figura 35
Tombes núm. 11, 10, 28 i 29.

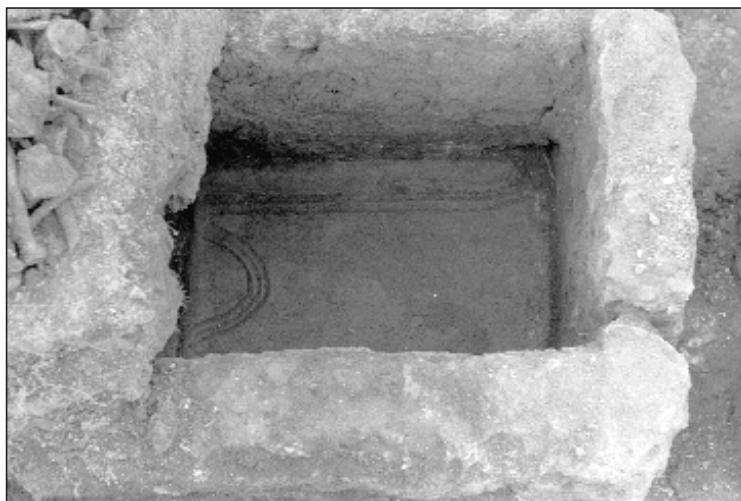


Figura 36

Detall de la capçalera de la tomba núm. 11, en el moment de l'obertura.



Figura 37

Tomba núm. 49. Estat actual.

unit sòlidament amb morter de calç que dibuixa els costats llargs, més ample al sud que al nord i de formes vagament arrodonides. La llargària és d'1,85 m, l'amplada al costat meridional, de 0,85 m, i de 0,63 a tramuntana, i una altura de 0,42 m.

No s'associa a cap tomba coneguda. Es localitza molt per sobre de les altres inhumacions d'aquest sector.

Pertany a la fase moderna de la necròpoli.

Tomba núm. 39 (fig. 47)

Situació: Immediatament a l'est de l'absis poligonal.

Tipus: Sepulcre de *tegulae* potser de secció quadrangular. No en tenim dades d'excavació i es troba molt arruïnat. Només es conserven al lloc les *tegulae* dels dos capçals i dos fragments d'unes altres que definien el costat est del taüt. La llargària és d'1,20 m i l'amplada a migjorn és de 0,60 m i a tramuntana, de 0,50.

Situació del difunt: Decúbit supí i orientat de sud a nord.

S'associa a les tombes núm. 37 i 18.

Altres dades: Fou trobada aclofada pel pes de la terra en no haver-hi hagut, en aquest sector, un paviment sòlid que la protegís.

Pertany a la fase antiga de la necròpoli.

Tomba núm. 40 (fig. 47 i 49)

Situació: A l'est de l'absis poligonal.

Tipus: Caixa de lloses de travertí. N'observem només el tall de la capçalera, en haver-se tret la pedra vertical que la protegia. El costat de migdia del sepulcre era compartit amb la inhumació núm. 41. L'amplada és d'uns 0,40 m.

Disposició del difunt: Decúbit supí i orientat.

S'associa a la tomba núm. 41.

Altres dades: Aquesta tomba i la núm. 39 es troben en contacte, però no sembla que una malmeti l'altra.

Pertany a la fase antiga de la necròpoli.

Tomba núm. 41 (fig. 47 i 49)

Situació: A l'est de l'absis poligonal.

Tipus: Caixa de lloses de travertí. N'observem el perfil ja que està mancada de llosa de capçalera. Comparteix la paret nord amb la tomba núm. 40. L'amplada del taüt és d'uns 0,40 m.

Disposició del difunt: Decúbit supí i orientat.

S'associa a la inhumació núm. 40.

Pertany a la fase antiga de la necròpoli.

Tomba núm. 42 (fig. 47)

Situació: A l'est de la dependència adossada, pel sud, a l'absis.

Tipus: Sepulcre de caixa de lloses de pedra calcària només parcialment visible, ja que una part es troba per sota del talús de terra i sense excavar. Podem situar la pedra plana de la capçalera (o dels peus) a migdia (0,33 m de llarg i 0,10 d'ample) i tres lloses del costat de llevant de 0,24 x 0,09, 0,50 x 0,06 i 0,48 x 0,06 m, respectivament. En total la part visible mesura 1,23 m.

Disposició del difunt: Indeterminada. La tomba s'orienta de sud a nord o viceversa.

Associada a les tombes núm. 18, 39, 40 i 41.

Pertany a la fase antiga de la necròpoli.

Tomba núm. 43 (fig. 47)

Situació: A l'interior de la dependència adossada, pel sud, a l'absis.

Tipus: Caixa de lloses de travertí que només podem veure lateralment. La pedra de capçalera mesura 0,20 m de gruix i el costat de cerç del sepulcre és fet amb tres grans lloses de 0,72, 0,55 i 0,37 m, respectivament, amb la inclusió d'una de petita entre la segona i la tercera. La pedra dels peus també mesura 0,20 m. Les lloses que segellen el sarcòfag mesuren 0,72 m de llarg i 0,10 de gruix, 0,59 i 0,12, i 0,35 i 0,09 m. L'altura

total visible és de 0,38 m.

Disposició del difunt: Decúbit supí i orientat.

Sense associacions visibles.

Altres dades: Es troba per sota del paviment d'*opus signinum* d'aquesta cambra que interpretem com una sagristia que es localitza a llevant de la nau meridional de la basílica.

Pertany a la fase antiga de la necròpoli.

Tomba núm. 44 (fig. 53, 54 i 55)

Situació: Sector oriental de la nau sud de la basílica.

Tipus: Enterrament infantil en caixa de lloques de forma de banyera, vagament antropomorfa. Un *imbrex* clavat dret dibuixava la capçalera del sepulcre i la resta de pedres, el cos. La llargària és d'1,25 m, l'amplada màxima exterior és de 0,68 m i la interior, de 0,39 m, i una alçada de 0,25 m.

Disposició del difunt: Decúbit supí i orientat.

Associada a les inhumacions núm. 45 i 47.

Altres dades: Bastida directament sobre el sòl de *signinum* de la nau meridional.

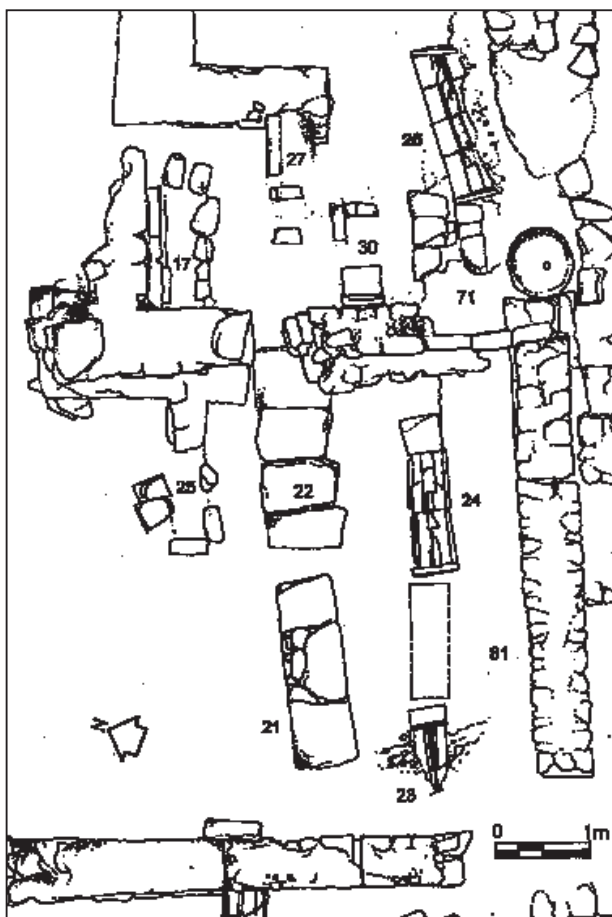


Figura 38

Planta de detall del sector occidental de la nau nord.

Tombes núm. 17, 21 a 27, 30, 71 i 81.



Figura 39
Tomba núm. 24.

Tomba núm. 45 (fig. 53 i 55)

Situació: Sector oriental de la nau sud de la basílica.

Tipus: Enterrament d'un nounat en una caixa de lloses de travertí. La llargària màxima és de 0,79 m i l'amplada interior, de 0,19 m. La capçalera de la tomba núm. 44 feia de peus d'aquesta.

Disposició del difunt: Decúbit supí i orientat.

Associada a les tombes núm. 44 i 46.

Altres dades: Bastida directament sobre el sòl de *signinum* de la nau meridional.

Pertany a la fase moderna de la necròpoli.

Tomba núm. 46 (fig. 53 i 55)

Situació: Sector oriental de la nau sud de la basílica

Tipus: Sepulcre en caixa de lloses de travertí, majoritàriament, i alguna de calcària (concretament la que servia de capçal), en forma de banyera. La llargària és d'uns 1,50 m i l'amplada, d'uns 0,40 m.

Disposició del difunt: Decúbit supí i orientat.

Associada a la tomba núm. 45.

Pertany a la fase moderna de la necròpoli.

Tomba núm. 47 (inexistent).

Erròniament es va considerar com a evidències d'una sepultura el forat de robatori en el mur meridional de l'aula única de l'església de la fase III. Caldrà, doncs, tenir-ho en compte en la quantificació final i en l'obtenció de percentatges.

Tomba núm. 48 (fig. 33)

Situació: Sector oriental de la nau central de la basílica.

Tipus: Enterrament en caixa de lloses. No és possible veure-la sencera, ja que no ha estat excavada. El muret lateral sud és fet de pedres mitjanes i petites de calcària, de gres, de travertí, clavades verticalment, conformant una caixa irregular suposadament de vores



Figura 40
Tombes núm. 23 i 21.

arrodonides. Les lloses de coberta són de gres daurat. La llargària és d'1,68 m; l'amplada a la capçalera és de 0,80 m i als peus, de 0,83 m, i l'alçada del sepulcre és de 0,50 m.

Disposició del difunt: Indeterminada. La tomba està ben orientada de ponent a llevant o viceversa.

S'associa a la tomba núm. 55.

Pertany a la fase antiga de la necròpoli.

Tomba núm. 49 (fig. 33 i 37)

Situació: Sector oriental de la nau central de la basílica.

Tipus: Enterrament en caixa de lloses i *tegulae*, que cobrien específicament el cap del difunt. Les pedres verticals i horitzontals, de mides considerables, són de travertí i la solera és de plaques molt fines de gres. La llargària és de 2,28 m, l'amplada interior de la capçalera és de 0,64 m i de 0,60 als peus, i l'alçada interna del sepulcre és de 0,50 m.

Disposició del difunt: Decúbit supí i orientat.

S'associa a les tombes núm. 50 i 55.

Altres dades: Estant davant de l'absis i sobre l'eix de simetria de l'edifici cultural sembla, clarament, la tomba principal. Es situava per sota del paviment basilical d'*opus signinum*.

Pertany a la fase antiga de la necròpoli.

Tomba núm. 50 (fig. 33)

Situació: Sector oriental de la nau central de la basílica.

Tipus: Sepulcre de lloses molt malmès per les excavacions d'aquest lloc, que el van esmicolar. Podem observar les pedres de travertí verticals de la capçalera i les lloses que definien el taüt pel sud.

Disposició del difunt: Decúbit supí i orientat.

Associada a les tombes núm. 49 i 51.

Pertany a la fase antiga de la necròpoli.

Tomba núm. 51 (fig. 33)

Situació: Sector oriental de la nau central de la basílica.

Tipus: Sepulcre de lloses preferentment de travertí, algunes *tegulae* i algun bocí de gres i de calcària. No explorada. L'amplada de la capçalera és de 0,95 m.

Disposició del difunt: Indeterminada. Tomba orientada d'oest a est.
Associada a les tombes núm. 50 i 52.
Pertany a la fase antiga de la necròpoli.

Tomba núm. 52 (fig. 33)

Situació: Sector oriental de la nau central de la basílica.

Tipus: Fossa en forma de banyera i parets reforçades amb pedretes. Molt malmesa per les excavacions de la zona. Llargària de 2,22 m, amplada de 0,88 m i alçada de 0,34 m.

Disposició del difunt: Decúbit supí i orientat.

Associada a la tomba núm. 51.

Pertany a la fase antiga de la necròpoli.

Tomba núm. 53 (fig. 33)

Situació: Sector oriental de la nau central de la basílica.

Tipus: Sepulcre molt malmès en caixa de lloses de travertí. La llargària, des de fora, és d'1,60 m i l'amplada, també des de l'exterior, d'1,06 m.

Disposició del difunt: Decúbit supí i orientat.

S'associa a la tomba núm. 54.

Pertany a la fase antiga de la necròpoli.



Figura 41

Tomba núm. 21, oberta, amb les despulles del difunt.

Tomba núm. 54 (fig. 33)

Situació: Sector oriental de la nau central de la basílica.

Tipus: Caixa de lloses de travertí molt malmesa. La llargària és d'1,01 m i l'amplada, d'uns 0,60 m.

Disposició del difunt: Decúbit supí i orientat.

S'associa a la tomba núm. 53.

Pertany a la fase antiga de la necròpoli.

Tomba núm. 55 (fig. 33)

Situació: Sector oriental de la nau central de la basílica.

Tipus: Caixa de lloses sense explorar. Es veuen les pedres de cobertura per sota del paviment de *signinum*.

Disposició del difunt: Indeterminada. La tomba està orientada de ponent a llevant.

S'associa a les tombes núm. 48 i 49.

Pertany a la fase antiga de la necròpoli.

Tomba núm. 56 (fig. 33)

Situació: Part central de la nau meridional de la basílica.

Tipus: Caixa de lloses de travertí, ben conservada, de forma vagament hexagonal, amb les darreres pedres que configuren els peus del sepulcre tancant en punta. La llargària total és d'1,96 m, l'amplada a la capçalera és de 0,63 m i als peus, de 0,42 m. Conserva les quatre primeres lloses planes de la coberta i hi manquen només les del peu, que tenen un gruix d'entre 0,13 i 0,07 m.

Disposició del difunt: Decúbit supí i orientat.

Associada a les tombes núm. 13, 46 i 57.

Altres dades: Directament sobre el sòl de *signinum*.

Pertany a la fase moderna de la necròpoli.

Tomba núm. 57 (fig. 14 i 53)

Situació: Part del mig de la nau meridional de la basílica.

Tipus: Caixa de lloses de travertí, lleugerament trapezoidal. La llargària és d'1,30 m, l'alçada, al cap, de 0,57 m i als peus, de 0,58, i l'alçada del sepulcre, a la capçalera, de 0,49 m. Conserva quatre grans pedres planes de cobertura.

Disposició del difunt: Decúbit supí i orientat.

Associada a les tombes núm. 46, 56 i 58.

Les tombes núm. 57, 58 i 59 conformen una unitat i no queda massa clar on comença una i on acaba l'altra. Totes estan a la mateixa fondària, tipològicament són iguals i estan situades sobre el paviment.

Pertany a la fase moderna de la necròpoli.

Tomba núm. 58 (fig. 14 i 53)

Situació: Part del mig de la nau meridional de la basílica.

Tipus: Caixa de lloses de travertí, rectangular, de 0,45 m de llargada màxima, 0,62 d'amplada al cap i 0,65 als peus. Conserva dues grans pedres planes protegint el sepulcre.

Disposició del difunt: Decúbit supí i orientat.

S'associa a les tombes núm. 57 i 59.

Pertany a la fase moderna de la necròpoli.

Tomba núm. 59 (fig. 14, 53, 57 i 59)

Situació: Part del mig de la nau meridional de la basílica.

Tipus: Caixa de lloses de travertí, rectangular, amb una llargària màxima d'1,42 m, una amplada a la capçalera de 0,52 i 0,50 als peus i una alçada de 0,42 m.

Disposició del difunt: Decúbit supí i orientat, amb els braços disposats paral·lelament al llarg del cos.

S'associa a la tomba núm. 58.



Figura 42
Tombes núm. 24, 22, 21 i 25.



Figura 43
Tomba núm. 26.

Altres dades: Per la part de dins del sepulcre es col·locaren tres pedres verticals que doblaven les dels murs exteriors del taüt, de 0,16 m de llargària i 0,05 d'ample, a ponent, 0,14 i 0,04, a nord, i 0,17 i 0,08, a migdia, que servien per encaixar la testa del difunt.

Pertany a la fase moderna de la necròpoli.

Tomba núm. 60 (fig. 53)

Situació: Part del mig de la nau meridional de la basílica.

Tipus: Caixa de lloses de travertí i de calcària, de planta trapezoïdal. La llargària conservada és d'1,21 m, l'amplada a la capçalera de 0,48, i als peus, de 0,42 i l'altura màxima interior de 0,17. Es troba força malmesa i no s'han conservat les pedres que la cobrien.

Disposició del difunt: Decúbit supí i orientat.

Associada a la tomba núm. 61.

El sepulcre es disposà directament sobre el paviment d'*opus signinum* i modificant l'orientació cap a nord-est.

Pertany a la fase moderna de la necròpoli.

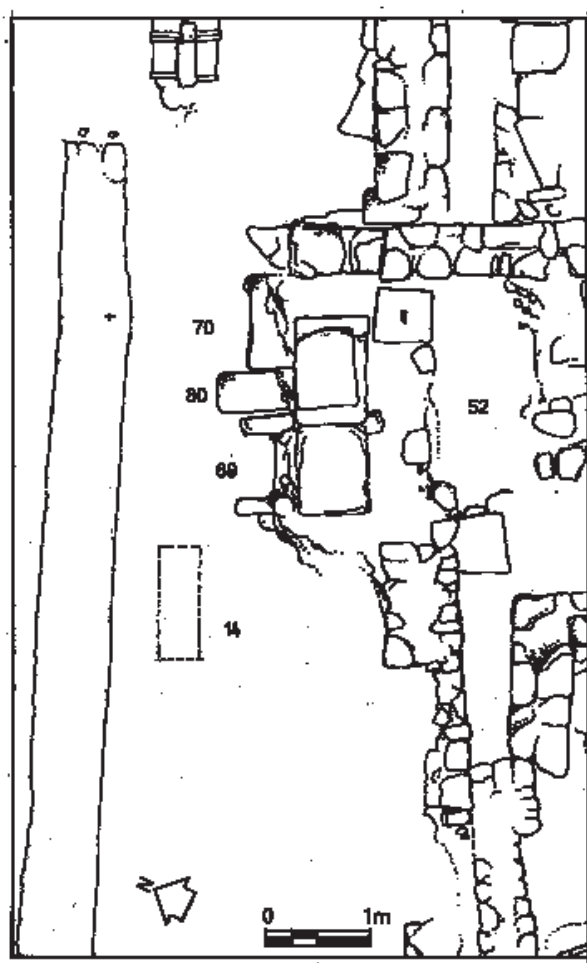


Figura 44

Planta de detall del sector oriental de la nau nord. Tombes núm. 14, 52, 69, 70 i 80.



Figura 45
Tomba núm. 14.

Tomba núm. 61 (fig. 53)

Situació: Part del mig de la nau meridional de la basílica.

Tipus: Caixa de lloses de travertí. La llargària màxima és de 0,47 m i l'amplada de 0,42. Molt malmesa. No conserva pedra de tancament al cap ni pedres de cobertura.

Disposició del difunt: Decúbit supí i orientat. Inhumació infantil.

Associada a la tomba núm. 60.

Altres dades: Col·locada directament sobre el sòl de *signinum*.

Pertany a la fase moderna de la necròpoli.

Tomba núm. 62 (fig. 53)

Situació: Al sector occidental de la nau sud de la basílica.

Tipus: Caixa de lloses de travertí. Molt malmesa. Llargària de 0,42 m i amplada de 0,54. No conserva tancament ni cobertura.

Disposició del difunt: Decúbit supí i orientat.

S'associa a la tomba núm. 64.

Pertany a la fase moderna de la necròpoli.

Tomba núm. 63 (fig. 59)

Situació: Al sector occidental de la nau sud de la basílica.

Tipus: Tomba d'obra, amb lloses, pedruscall i morter de calç. La llargària és d'1,68 m, l'amplada, uniforme, de 0,92 i l'alçada, des del paviment basilical, de 0,48 m.

Disposició del difunt: Desconeguda. El sepulcre s'orienta d'oest a est (o viceversa).

Altres dades: Queda parcialment sota el talús inexplorat. La pedra utilitzada és preferentment travertí i el morter hi és abundant.

Pertany a la fase moderna de la necròpoli.

Tomba núm. 64 (fig. 53)

Situació: Al sector occidental de la nau sud de la basílica.

Tipus: Caixa de pedres de travertí, de forma molt regular. La llargària és d'1,33 m, l'amplada apreciable, de 0,65 i l'alçada, de 0,45.

Disposició del difunt: Desconeguda. El sepulcre s'orienta d'oest a est (o viceversa).

Associada a la tomba núm. 62.

Altres dades: Es localitza per sota de les escales que actualment faciliten l'accés a les ruïnes des de dalt del jardí.

Pertany a la fase moderna de la necròpoli.

Tomba núm. 65 (fig. 59)

Situació: Sector occidental de la nau del mig de la basílica.

Tipus: Caixa d'obra de pedres petites de travertí i morter de calç, prismàtica, regular i alta. La llargària és de 2,20 m; l'amplada a l'oest, de 0,78 i a l'est, de 0,71 i l'alçada uniforme, de 0,56 m.

Disposició del difunt: Desconeguda. El sepulcre s'orienta de ponent a llevant (o viceversa).

S'associa a la tomba núm. 66.

Pertany a la fase moderna de la necròpoli.

Tomba núm. 66 (fig. 59)

Situació: Sector occidental de la nau del mig de la basílica.

Tipus: Caixa d'obra de pedres de travertí i morter de calç, prismàtica, regular i alta.

Disposició del difunt: Desconeguda. El sepulcre s'orienta de ponent a llevant (o viceversa).

S'associa a la tomba núm. 65.

Altres dades: Col·locada a continuació de la núm. 65 i fent servir de capçalera els peus de l'altra. No en podem donar les mides perquè hi passà pel damunt, usant-la de fonament, un mur d'*opus spicatum* transversal (nord-sud).

Pertany a la fase moderna de la necròpoli.



Figura 46
Tomba núm. 70.

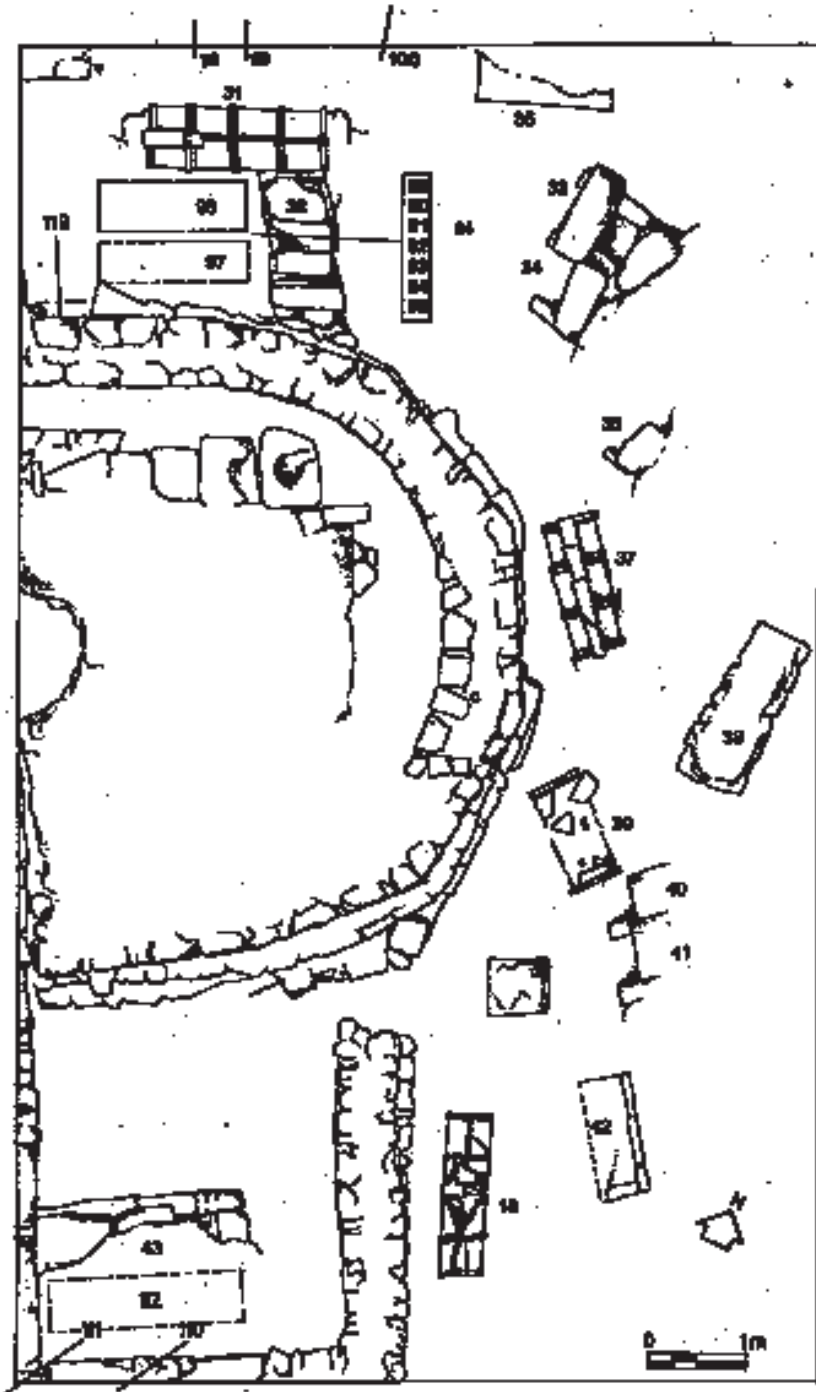


Figura 47

Planta de detall del sector dels absis i sagristia.
Tombes núm. 16, 18, 19, 31 a 43, 84, 89 a 97 i 110 a 112.

Tombes núm. 67 i 68 (fig. 33)

Situació: Sector del mig de la nau central de la basílica.

Tipus: Caixa d'obra de pedruscall (travertí) i morter de calç, lleugerament més ampla a la capçalera que als peus. En total mesuren 2,80 m de llargària i l'amplada és de 0,82 m.

Disposició dels difunts: Desconeguda. Els sepulcres s'orienten de ponent a llevant (o viceversa).

Altres dades: Aquestes tombes (núm. 65 a 68) conformen una sola filada recta i no és fàcil determinar on comença una i on acaba l'altra. Foren construïdes sobre el vell paviment.

Pertanyen a la fase moderna de la necròpoli.

Tomba núm. 69 (fig. 44)

Situació: Sector oriental de la nau nord de la basílica.

Tipus: Gran caixa de lloses de travertí. Només en veiem la secció de la capçalera, amb dues pedres posades verticalment una davant de l'altra i la del fons que conformen el taüt, i una altra de plana que el tapa. L'amplada és de 0,60 m.

Disposició del difunt: Decúbit supí i cap a migdia, mirant al nord.

Altres dades: Per sota del paviment de la basílica.

Pertany a la fase antiga de la necròpoli.

Tomba núm. 70 (fig. 44 i 46)

Situació: Sector oriental de la nau nord de la basílica.

Tipus: Gran caixa de lloses de travertí. Només se'n conserva la capçalera, amb dues pedres verticals paral·leles, una perpendicular al fons, que delimiten el sepulcre i dues pedres planes que el cobreixen per dalt, de 0,15 m de gruix. La solera és a base d'una capa de morter de calç. L'amplada total del taüt és de 0,75 m.

Disposició del difunt: Decúbit supí i cap a migdia, mirant al nord.

Pertany a la fase antiga de la necròpoli.



Figura 48

Tomba núm. 31 durant l'excavació de la zona.

Tomba núm. 71 (fig. 38)

Situació: Sector central de la nau de tramuntana de la basílica.

Tipus: Caixa de lloses de travertí molt malmesa i en part sense excavar ja que es localitza sota un mur transversal. La llargària constatable és d'1,29 m; l'amplada, de 0,75, i l'alçada, de 0,46 m.

Disposició del difunt: Decúbit supí i orientat.

Associada a la tomba núm. 26

Altres dades: A la mateixa cota de la tomba núm. 26.

Pertany a la fase antiga de la necròpoli.

Tomba núm. 72 (fig. 33)

Situació: Sector del mig de la nau central de la basílica.

Tipus: Caixa de lloses de travertí i de calcària. La llargària constatable és d'1,48 m, l'amplada, de 0,90 i l'alçada, de 0,43 m.

Disposició del difunt: Indeterminada. La sepultura s'orienta de ponent a llevant (o viceversa).

Altres dades: Es localitza parcialment per sota del mur d'*opus spicatum* i es troba en un nivell superior al de les altres tombes d'aquest sector.

Pertany a la fase antiga de la necròpoli.

Tomba núm. 73 (fig. 33)

Situació: Sector del mig de la nau central de la basílica.

Tipus: Indeterminat. N'haurien format part unes pedres de travertí disposades verticalment i una *tegula*.

Disposició del difunt: Indeterminada. La sepultura sembla orientada de ponent a llevant (o viceversa).

Pertany a la fase antiga de la necròpoli.



Figura 49
Tombes núm. 40 i 41.

Tomba núm. 74 (fig. 33)

Situació: Sector del mig de la nau central de la basílica.

Tipus: Caixa de pedruscall (travertí) i morter de calç. La llargària és d'1,78 m.

Disposició del difunt: Indeterminada. La sepultura està orientada de ponent a llevant (o viceversa).

Pertany a la fase antiga de la necròpoli.

Tombes núm. 75, 76 i 77 (fig. 33)

Situació: Sector del mig de la nau central de la basílica.

Tipus: Caixes de lloses i pedres més petites, unides en sec, de travertí. Tot el conjunt, i és difícil d'individualitzar, té una llargària de 3,37 m, una amplada força uniforme de 0,60 i una alçada variable entre 0,50 i 0,65 m.

Disposició dels difunts: Indeterminada. Les sepultures s'orienten de ponent a llevant (o viceversa).

Altres dades: No és possible, sense excavar, definir si són tres o només dues les inhumacions que ocupen aquestes estructures.

Pertanyen a la fase antiga de la necròpoli.

Tomba núm. 78 (fig. 33)

Situació: Sector del mig de la nau central de la basílica.

Tipus: Caixa alta i ampla de pedres petites i mitjanes preferentment de travertí i algunes de calcària, i que fan servir també un capitell força rodat de gres. La llargària és d'1,89 m; l'amplada, de 0,85 i l'alçada, de 0,90 m.

Disposició del difunt: Indeterminada. Sepultura orientada de ponent a llevant (o viceversa).

Pertanyen a la fase antiga de la necròpoli.



Figura 50

Tomba núm. 18 esclafada pel pes de la terra.



Figura 51

Tomba núm. 111 esclafada pel pes de la terra. S'observa el mur 136 (fase I) i el 114 que fa de límit, pel sud, de la sagristia de la basílica (fase IIB).

Tomba núm. 79 (fig. 33)

Situació: Sector del mig de la nau central de la basílica.

Tipus: Caixa de lloses de travertí. Llargària constatable d'1,38 m.

Disposició del difunt: Decúbit supí i orientada.

Altres dades: Entre uns murs perpendiculars i les tombes núm. 67 i 68, per sobre del paviment.

Pertany a la fase moderna de la necròpoli.

Tomba núm. 80 (fig. 44)

Situació: Sector oriental de la nau de tramuntana de la basílica.

Tipus: Caixa de lloses de travertí col·locada directament damunt les capçaleres de les inhumacions núm. 69 i 70. Són visibles tres grans pedres, una de vertical, de capçalera, i dues de planes i altres de menors, també verticals, que en dibuixen el costat nord. Hi ha, al damunt del sepulcre, una altra llosa de 0,64 x 0,41 x 0,16 que molt probablement també n'hauria format part.

Disposició del difunt: Decúbit supí i orientat.

Pertany a la fase antiga de la necròpoli.

Tomba núm. 81 (fig. 38)

Situació: Sector occidental de la nau nord de la basílica.

Tipus: De *tegulae* de secció quadrangular. Conservava dues tègules al costat de migdia, la que tancava el sepulcre a l'oest i una a tramuntana, cosa que defineix amb claredat una tomba de tres tègules a cada costat llarg, una als peus i una altra a la capçalera, tres de solera i tres més de coberta.

Disposició del difunt: Decúbit supí i orientat.

Associada a la tomba núm. 24.

Altres dades: A la mateixa cota que la inhumació núm. 24. No es conserva. Només consta en la documentació gràfica.

Pertany a la fase antiga de la necròpoli.

Tomba núm. 82 (fig. 14 i 53)

Situació: Sector del mig de la nau meridional de la basílica.

Tipus: Caixa de lloses.

Disposició del difunt: Decúbit supí i orientat.

Associada a les tombes núm. 57 a 59.

Altres dades: Desapareguda. Només consta en la documentació gràfica.

Pertany a la fase moderna de la necròpoli.

Tomba núm. 83 (fig. 14 i 53)

Situació: Sector del mig de la nau meridional de la basílica.

Tipus: Enterrament infantil en caixeta de lloses.

Disposició del difunt: Decúbit supí i orientat.

Associada a la tomba núm. 13.

Altres dades: Sobre el paviment de *signinum*. Només consta en la documentació gràfica.

Pertany a la fase moderna de la necròpoli.

Tomba núm. 84 (fig. 47)

Situació: Al nord-est de l'absis poligonal.

Tipus: De *tegulae* de secció triangular amb una gran llosa fent de tapadora del sepulcre pel costat meridional. S'observaven dues tègules a cada costat.

Disposició del difunt: Decúbit supí i amb el cap a migdia i els peus a tramuntana.

Associada a la tomba núm. 32, a la qual era paral·lela.

Altres dades: Només consta en la documentació gràfica.

Pertany a la fase antiga de la necròpoli.



Figura 52

Interior de la sagristia. Sota el sòl de *signinum*, la tomba núm. 43 i més enllà la 112.

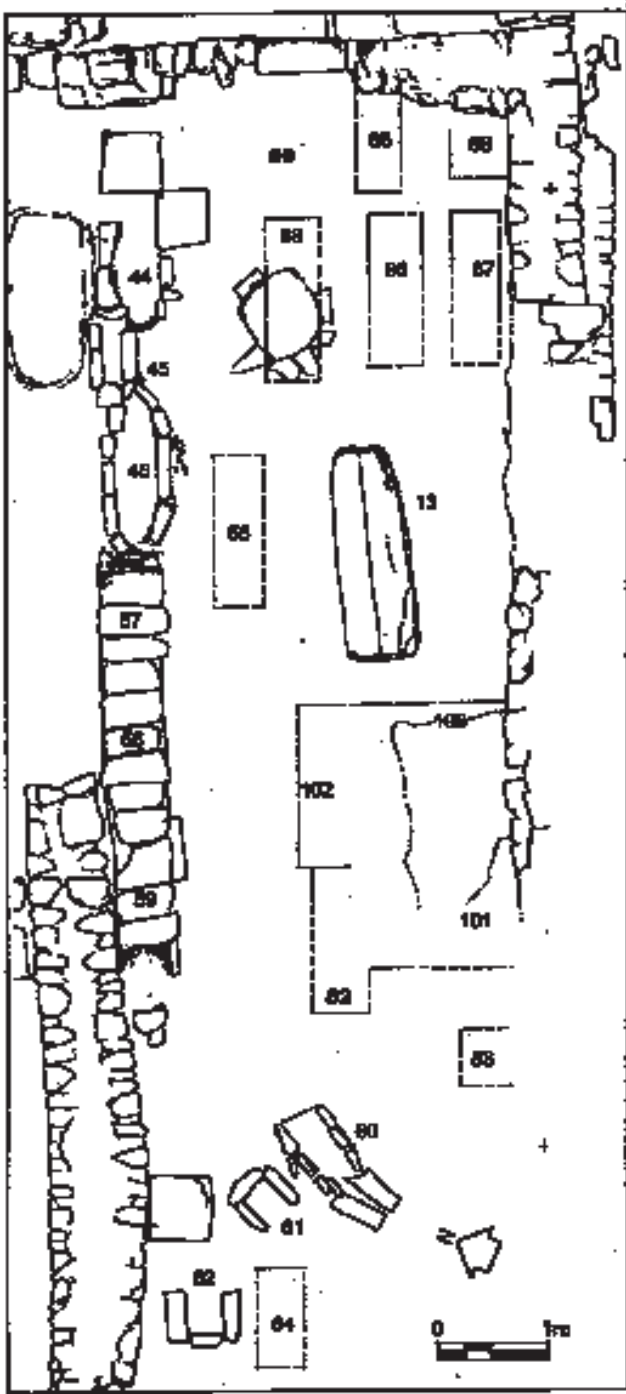


Figura 53

Planta de detall del sector oriental de la nau de migdia.

Tombes núm. 13, 44 a 47, 56 a 62, 64, 82, 83, 85 a 88, 98, 99 i 101 a 103.

Tomba núm. 85 (fig. 53)

Situació: Sector oriental de la nau de migdia de la basílica.

Tipus: Caixa de lloses de forma trapezoïdal de travertí. Infantil.

Disposició del difunt: Decúbit supí i orientat.

Associada a les tombes núm. 86, 87 i 88.

Altres dades: Consta en la documentació gràfica i en el diari oficial d'excavacions (dies 3 a 10 d'octubre de 1965, croquis de la pàgina 8). Directament sobre el sòl d'*opus signinum*.

Pertany a la fase moderna de la necròpoli.

Tomba núm. 86 (fig. 53)

Situació: Sector oriental de la nau de migdia de la basílica.

Tipus: Caixa de lloses de travertí. Tres cobrien el sepulcre. Trapezoïdal.

Disposició del difunt: Decúbit supí i orientat.

Associada a les tombes núm. 85, 87 i 88.

Altres dades: Consta en la documentació gràfica i en el diari oficial d'excavacions (dies 3 a 10 d'octubre de 1965, croquis de la pàgina 8). Directament sobre el paviment de *signinum*.

Pertany a la fase moderna de la necròpoli.

Tomba núm. 87 (fig. 53)

Situació: Sector oriental de la nau de migdia de la basílica.

Tipus: Caixa de lloses de travertí. Trapezoïdal.

Disposició del difunt: Decúbit supí i orientat.

Associada a les tombes núm. 85, 86 i 88.

Altres dades: Consta en la documentació gràfica i en el diari oficial d'excavacions (dies 3 a 10 d'octubre de 1965, croquis de la pàgina 8). Directament sobre el sòl de *signinum*.

Pertany a la fase moderna de la necròpoli.

Tomba núm. 88 (fig. 53)

Situació: Sector oriental de la nau de migdia de la basílica.

Tipus: Caixa de lloses de travertí de forma trapezoïdal. Infantil.

Disposició del difunt: Decúbit supí, amb el cap al sud i peus al nord.

Associada a les tombes núm. 85, 86 i 87.

Altres dades: Consta en el diari oficial d'excavacions (dies 3 a 10 d'octubre de 1965, croquis pàgina 8). Directament sobre el paviment de *signinum*.

Pertany a la fase moderna de la necròpoli.

Tomba núm. 89 (fig. 47)

Situació: Al nord de l'absis poligonal.

Tipus: Caixa de lloses. Infantil.

Disposició del difunt: Decúbit supí, amb el cap a orient i els peus a occident.

Associada a les tombes núm. 90 a 95.

Altres dades: Consta en el diari oficial d'excavacions (dia 21 de setembre de 1965). Aquestes sepultures (núm. 89 a 95) se situaven unes darrera les altres, per grups, fent servir de llosa de capçalera d'una la dels peus d'una altra.

Pertany a la fase moderna de la necròpoli.

Tomba núm. 90 (fig. 47)

Situació: Al nord de l'absis poligonal.

Tipus: Caixa de lloses. Infantil.

Disposició del difunt: Decúbit supí, amb el cap a orient i els peus a occident.

Associada a les tombes núm. 89 i 91 a 95.

Altres dades: Consta en el diari oficial d'excavacions (dia 21 de setembre de 1965). Aquestes sepultures (núm. 89 a 95) se situaven unes darrera les altres, per grups, fent servir de llosa de capçalera d'una la dels peus d'una altra.

Pertany a la fase moderna de la necròpoli.



Figura 54
Tomba núm. 44.



Figura 55
Tombes núm. 44, 45 i 46.



Figura 56
Tombes núm. 13 i 56.



Figura 57
Tomba núm. 59.

Tomba núm. 91 (fig. 47)

Situació: Al nord de l'absis poligonal, a 0,20 m de distància de les inhumacions núm. 89/90.

Tipus: Caixa de lloses. Infantil.

Disposició del difunt: Decúbit supí, amb el cap a orient i els peus a occident.

Associada a les tombes núm. 89, 90 i 92 a 95.

Altres dades: Consta en el diari oficial d'excavacions (dia 21 de setembre de 1965). Aquestes sepultures (núm. 89 a 95) se situaven unes darrera les altres, per grups, fent servir de llosa de capçalera d'una la dels peus d'una altra.

Pertany a la fase moderna de la necròpoli.

Tomba núm. 92 (fig. 47)

Situació: Al nord de l'absis poligonal, a uns 0,20 m de distància de les inhumacions núm. 89 i 90.

Tipus: Caixa de lloses. Infantil.

Disposició del difunt: Decúbit supí, amb el cap a orient i els peus a occident.

Associada a les tombes núm. 89 a 91 i 93 a 95.

Altres dades: Consta en el diari oficial d'excavacions (dia 21 de setembre de 1965). Aquestes sepultures (núm. 89 a 95) se situaven unes darrera les altres, per grups, fent servir de llosa de capçalera d'una la dels peus d'una altra.

Pertany a la fase moderna de la necròpoli.

Tomba núm. 93 (fig. 47)

Situació: Al nord de l'absis.

Tipus: Caixa de lloses. Infantil.

Disposició del difunt: Decúbit supí, amb el cap a orient i els peus a occident.

Associada a les tombes núm. 89 a 92, 94 i 95.

Altres dades: Consta en el diari oficial d'excavacions (dia 21 de setembre de 1965). Aquestes sepultures (núm. 89 a 95) se situaven unes darrera les altres, per grups, fent servir de llosa de capçalera d'una la dels peus d'una altra.

Pertany a la fase moderna de la necròpoli.

Tomba núm. 94 (fig. 47)

Situació: Al nord de l'absis.

Tipus: Caixa de lloses. Infantil.

Disposició del difunt: Decúbit supí, amb el cap a orient i els peus a occident.

Associada a les tombes núm. 89 a 93 i 95.

Altres dades: Consta en el diari oficial d'excavacions (dia 21 de setembre de 1965). Aquestes sepultures (núm. 89 a 95) se situaven unes darrera les altres, per grups, fent servir de llosa de capçalera d'una la dels peus d'una altra.

Pertany a la fase moderna de la necròpoli.

Tomba núm. 95 (fig. 47)

Situació: Al nord de l'absis poligonal.

Tipus: Caixa de lloses. Infantil.

Disposició del difunt: Decúbit supí, amb el cap a orient i els peus a occident.

Associada a les tombes núm. 89 a 94.

Altres dades: Consta en el diari oficial d'excavacions (dia 21 de setembre de 1965). Aquestes sepultures (núm. 89 a 95) se situaven unes darrera les altres, per grups, fent servir de llosa de capçalera d'una la dels peus d'una altra.

Pertany a la fase moderna de la necròpoli.

Tomba núm. 96 (fig. 26 i 97)

Situació: Al nord de l'absis poligonal.

Tipus: Caixa de lloses.

Disposició del difunt: Restes de tres esquelets remenats en un espai d'uns 0,60 m d'amplada, i únicament dos cranis. El sepulcre s'orienta d'oest a est (o viceversa).

Associada a la tomba núm. 31.

Altres dades: Consta en el diari oficial d'excavacions (dia 22 de setembre de 1965).

Pertany a la fase antiga de la necròpoli.

Tomba núm. 97 (fig. 47)

Situació: Al nord de l'absis poligonal.

Tipus: Caixa de lloses.

Disposició del difunt: Decúbit supí i orientat.

Altres dades: Consta en el diari oficial d'excavacions (dia 2 d'octubre de 1965). Fou trobada a un metre de fondària del nivell 0. Al costat de les despulles hi fou trobada una petxina.

Pertany a la fase moderna de la necròpoli.

Tomba núm. 98 (fig. 53)

Situació: Sector oriental de la nau de migdia de la basílica.

Tipus: De *tegulae* de secció triangular. De 2 m de llargària i 0,55 d'amplada. Dipositada directament sobre el sòl de *signinum*.

Disposició del difunt: Decúbit supí i orientat.

Altres dades: Consta en la planta oficial de l'excavació del dia 1 d'octubre de 1967 realitzada per Bailina i Ballell.

Pertany a la fase moderna de la necròpoli.

Tomba núm. 99 (fig. 53)

Situació: Sector oriental de la nau de migdia de la basílica.

Tipus: Caixa de lloses. Infantil.

Disposició del difunt: Decúbit supí i orientat.

Altres dades: Consta en la planta oficial de l'excavació del dia 1 d'octubre de 1967 realitzada per Bailina i Ballell. Col·locada directament sobre el paviment de *signinum*.

Pertany a la fase moderna de la necròpoli.

Tomba núm. 100 (fig. 47)

Situació: Al nord de l'absis, més enllà del llarg mur est/oest.

Tipus: Indeterminat.

Disposició del difunt: Indeterminada. El sepulcre sembla col·locat de sud a nord (o viceversa).

Altres dades: Consta en la planta oficial de l'excavació del dia 1 d'octubre de 1967 realitzada per Bailina i Ballell.

Podria pertànyer, amb tots el dubtes raonables, a la fase antiga de la necròpoli.

Tomba núm. 101 (fig. 14 i 53)

Situació: Sector central de la nau de migdia de la basílica.

Tipus: Caixa de lloses coberta per un sòl de *signinum*.

Disposició del difunt: Decúbit supí i orientat.

Altres dades: Consta en la planta oficial de l'excavació del dia 1 d'octubre de 1967 realitzada per Bailina i Ballell. El paviment que la cobria se situava clarament molt per sobre del sòl de la basílica de tres naus. De fet, aquesta tomba (com la 82, la 83, la 102 i la 103) fou bastida sobre aquell primer sòl de *signinum* i coberta per una nova capa de morter hidràulic.

Pertany a la fase moderna de la necròpoli.

Tomba núm. 102 (fig. 14 i 53)

Situació: Sector central de la nau de migdia de la basílica.

Tipus: Caixa de lloses.

Disposició del difunt: Decúbit supí i orientat.



Figura 58
Detall de la capçalera de la tomba núm. 59.

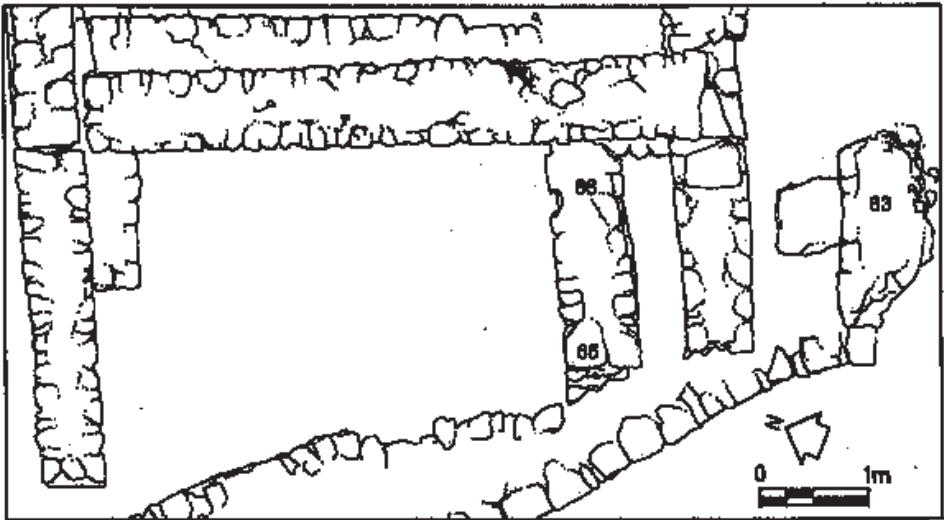


Figura 59
Planta de detall de l'extrem occidental de la nau central. Tombes núm. 63, 65 i 66.

Altres dades: Consta en la planta oficial de l'excavació del dia 1 d'octubre de 1967. Col·locada sobre el paviment de *signinum* de la basílica i coberta per una altra capa, molt més alta, de morter hidràulic.

Pertany a la fase moderna de la necròpoli.

Tomba núm. 103 (fig. 14 i 53)

Situació: Sector central de la nau de migdia de la basílica.

Tipus: Caixa de lloses. Infantil.

Disposició del difunt: Decúbit supí i orientat.

Altres dades: Consta en la planta oficial de l'excavació del dia 1 d'octubre de 1967 realitzada per Bailina i Ballell. Col·locada al damunt del paviment de *signinum* de la basílica i coberta per una altra capa, molt més alta, de morter hidràulic.

Pertany a la fase moderna de la necròpoli.

Tombes núm. 104, 105, 106, 107, 108 i 109 (fig. 28, 60, 61 i 62)

Situació: *Area* funerària que es localitza més enllà de la basílica, al nord-oest.

Tipus: Indeterminat. Les notícies que posseïm diuen: *Recinto de 16 tumbas: opus testaceum y a 1,5 m tégulas y losas*. El fet que allí s'hagin conservat deu inhumacions (els nostres núm. 1 a 9 i 20) de *tegulae* i de lloses, totes a la mateixa fondària, i que no quedi gaire espai per a altres, ens permet deduir que les altres 6 (els nostres núm. 104 a 109) es devien trobar pel damunt, sota un altre sòl de *signinum*. No queda clar si eren fosses senzilles, taüts de fusta o tombes d'altres menes.



Figura 60

*Damunt del sòl de signinum de l'area funerària nord-occidental.
Tomba indeterminada (núm. 104 a 109).*

Disposició dels difunts: Decúbit supí i orientats i, almenys en un cas, amb l'avantbraç esquerre flexionat i la mà damunt del pubis. En un altre, segons consta en la documentació fotogràfica, el cadàver fou col·locat de costat, mirant a migdia, amb els braços creuats davant del pit i amb el fèmur de la cama dreta passant pel damunt del de la cama esquerra, d'una manera anatòmicament difícil.

Altres dades: Consten en la planta oficial de l'excavació del dia 1 d'octubre de 1967 realitzada per Bailina i Ballell.

Pertanyen a la fase moderna de la necròpoli.

Tomba núm. 110 (fig. 47)

Situació: Immediatament al costat sud de la cambra adossada, pel costat de migdia, a l'absis del temple.

Tipus: Caixa de pedres de forma trapezoïdal, lleugerament antropomorfa. Un gran bloc fa de capçalera, i tres pedres considerables conformen el costat meridional del sepulcre i, en canvi, rierencs i pedruscall més menut defineixen el costat septentrional. Unes plaques planes feien de cobertura.

Disposició del difunt: Decúbit supí i orientat, amb els braços disposats en paral·lel al cos.

Altres dades: Es conserva, en el diari d'excavacions, una planta de detall del moment de la descoberta i exploració.

Pertany a la fase moderna del cementiri.



Figura 61

*Damunt del sòl de signinum de l'area funerària nord-occidental.
Tomba indeterminada (núm. 104 a 109).*

Tomba núm. 111 (fig. 47 i 51)

Situació: Al sud de la cambra adossada, pel costat de migdia, a l'absis del temple, davant de l'angle de llevant.

Tipus: De *tegulae*, de secció triangular, amb quatre peces a cada costat.

Disposició del difunt: Decúbit supí i orientat.

Altres dades: Fou trobada aclofada pel pes de la terra, evidència ferma que en aquest sector no hi hagué mai un paviment sòlid que la protegís.

Pertany a la fase antiga de la necròpoli.

Tomba 112 (fig. 47 i 52)

Situació: Dins de la sagristia situada a migdia de l'absis i davant la nau meridional de la basílica de la fase II.

Tipus: Caixa de pedres, de qualitat.

Disposició del difunt: En realitat desconeguda. Tanmateix, per la disposició de la sepultura, estaria orientada de ponent a llevant o, menys probable, viceversa.

Altres dades: No explorada. Descoberta a rel de les pluges recents (hivern/primavera de 1999). Col·locada immediatament a migdia de la tomba núm. 43.

Pertany a la fase antiga del cementiri.



Figura 62

*Damunt del sòl de signinum de l'àrea funerària nord-occidental.
Tomba indeterminada (núm. 104 a 109).*

El cementiri de mas Castell. La fase antiga

Hem identificat, com a pertanyents al moment més antic d'ús d'aquesta necròpoli, 66 sepultures de les 111 totals, és a dir un 59,45% del total. Tal com s'ha explicat anteriorment (*supra* cap. Catàleg), no hi havia dificultats per assignar una tomba a un moment o altre, atès que les més antigues, associades a les fases II i III de la basílica, es localitzaven a més fondària, en relació amb un nivell de circulació determinat que és el mateix per a una i altra fase (II i III). Molt per damunt, i amb unes característiques tipològiques determinades, tal com veurem més endavant, se situaven les altres 45 tombes (40,55%), que es lligaven directament amb la fase IV de l'església cementerial, la cota de circulació de la qual es localitzava 0,20 m per damunt dels edificis anteriors.

No és oportú intentar treure punta al fet que el moment més antic hagi proporcionat més inhumacions. Cal que tinguem sempre ben presents les circumstàncies de l'excavació, la irregularitat de la documentació conservada i el fet que quedin encara sectors grans a l'entorn dels temples cristians sobreposats que, fins avui, no han estat explorats.

Ritual

Malgrat la migradesa de la informació conservada en relació amb l'exploració i documentació de totes i cada una de les tombes i el fet que moltes no han estat encara obertes, tenim dades suficients per fer una valoració global dels costums i tradicions que aquesta comunitat seguí en el moment de sebolir els seus morts.

Sempre que s'ha pogut constatar, el difunt era dipositat de panxa enlaire i allargassat a l'interior del sepulcre –decúbit supí, amb els braços al costat del cos o més rarament amb les mans encreuades damunt del pubis (fig. 30 i 41)–, seguint un costum arrelat i persistent en els altres cementiris d'aquest territori, durant l'antiguitat tardana com podem veure a les necròpolis de la Neàpolis (NOLLA & SAGRERA, 1995, pp. 125-244 i 302-309), a la del Castellet (ALMAGRO, 1955, pp. 293-294), a ca n'Estruc (ALMAGRO, 1955, pp. 305-306), a la carretera de Sant Martí (LLINÀS *et alii*, 1997, pp. 30-43), a Santa Magdalena (NOLLA *et alii*, 1996, pp. 227-230), tots a Empúries; al cementiri de Santa Maria de Roses (NOLLA, 1997, p. 134), al del carrer de Sant Esteve, a Caldes de Malavella (MERINO & AGUSTÍ, 1990, pp. 225-229, fig. 15 a 17, preferentment), a la necròpoli de l'antic hotel dels Italians, a Girona (MATARÓ *et alii*, 1994, p. 172), a la de les Goges, a Sant Julià de Ramis (CASELLAS *et alii*, 1995, pp. 109-123), entre els exemples més ben coneguts. Calia obrir la fossa en el sòl, si l'enterrament s'efectuava a l'entorn del temple, o rebentar el paviment de *signinum* i perforar per sota, si es tractava d'enterrar a l'interior de la basílica, en una extensió suficient per poder treballar amb comoditat a l'hora de bastir la sepultura (*tegulae*, caixa de lloses, obra...) o perquè hi cabés el sepulcre, si es tractava d'un sarcòfag. Després s'hi col·locava el cadàver, probablement nu i amortallat, i a continuació, si calia, s'acabava la tomba, que finalment era colgada amb la terra extreta; en les àrees sepulcral, i a l'interior del temple es refeia el paviment amb una nova capa d'*opus signinum* (fig. 22, 23 i 27). En aquests llocs no calia cap altre senyal que fes avinent l'existència al subsòl d'una inhumació, puix que, malgrat la semblança, no hi ha dues morterades de *signinum* iguals i el to, textura o acabat assenyalen amb claredat les refeccions. A fora, alguna mena de senyal, alguna evidència suficient marcava el lloc, tal com sembla palesar la inexistència de sobreposicions dins d'una mateixa fase o de destruccions d'una tomba més anti-

ga per una altra de més moderna, com passa en la major part de cementiris de l'antiguitat tardana d'aquest territori (NOLLA & SAGRERA, 1995, pp. 247-250; NOLLA, 1997, p. 134; NOLLA & AMICH, 1996-1997, pp. 1027-1040).

De la mateixa manera que es documenta en altres necròpolis conegudes d'aquest territori amb una cronologia similar, a l'interior de les sepultures no s'hi dipositen quasi mai objectes o ofrenes, tal com havia estat costum en un context precristià. Només puntualment, en alguna inhumació a Roses, s'ha documentat l'existència d'algun objecte –preferentment un o dos recipients petits de vidre i, eventualment, alguna altra cosa (NOLLA, 1997, pp. 132-133, fig. 14, 15, 19 i 20). En els altres cementiris d'aquest territori, alguns amb un conjunt nombrós de tombes tal com testimoniarien les 492 sepultures inventariades a la necròpoli neapolitana (NOLLA & SAGRERA, 1995, p. 246), les 21 del cementiri meridional, també a la Neàpolis (NOLLA & SAGRERA, 1995, pp. 297-309), les 59 explorades al de ca l'Estruc (ALMAGRO, 1955, p. 305), les 28 del Castellet (ALMAGRO, 1955, pp. 293-294), l'un i l'altre en el territori immediat d'Empúries i les 43 de Santa Maria de Roses (NOLLA, 1997, p. 141), a les quals afegiríem la quinzena de l'àrea de l'Hospital Militar (NOLLA & AMICH, 1996-1997, p. 1028); les 20 de l'antic hotel dels Italians –al sector meridional de la Via Augusta– (MATARÓ *et alii*, 1994, p. 171) i la vintena, aproximadament, de la zona del Mercadal (BLACH I ILLA, 1862, p. 352; BOTET I SISÓ, 1890, p. 293), ambdues a Girona; les 132 de les Goges, a Sant Julià de Ramis (CASELLAS *et alii*, 1995, p. 113), les 56 del carrer de Sant Esteve, a Caldes de Malavella (MERINO & AGUSTÍ, 1990, p. 225), les 5 del petit sector explorat davant de la Torre del Fum, a Sant Feliu de Guíxols (ESTEVA, 1978, pp. 29-40), les 9 de Santa Cristina d'Aro (ESTEVA, 1993, p. 69; AICART *et alii*, 1999, pp. 13-34) o les 18 de la zona de l'església de Llafranc (Palafrugell) (GONZÁLEZ HURTEBISE, 1905 (1970), pp. 18-19), era un costum ben arrelat la deposició del cos nu del difunt embolcallat, segons pensem, amb una mortalla senzilla que ha desaparegut sense deixar rastre. La nuesa es confirmaria per la tradició de la gent d'aquest territori fins i tot d'abans de la cristianització d'aquestes terres i per la manca de troballes, dins del sepulcre, d'elements metàl·lics ben repartits damunt de l'esquelet, capaços de no desaparèixer amb el pas dels anys (claus, sivelles, fíbules...), que servirien per suposar l'existència d'un vestit, dins d'una tradició germànica que, segons a on, influí poderosament sobre les tradicions autòctones. Només puntualment –un cas segur a la necròpoli neapolitana (NOLLA & SAGRERA, 1995, pp. 193-194 (tomba núm. 323) i 291-294) i un altre a Roses (NOLLA & AMICH, 1996-1997, pp. 1030-1031, fig. 5)– la presència d'elements metàl·lics de fermalls de cinturó evidencia un costum absolutament estrany i minoritari. La troballa d'un fermall que comentarem més endavant (*supra* cap. Cronologia), podria ser un indicatiu d'un fet similar no documentat acuradament (fig. 64).

L'existència d'ofrenes o d'objectes que se suposa que havien d'acompanyar el difunt (o el seu *manes*) al llarg de la “Gran Dormida” és, com s'ha dit, característica de la major part de cultures religioses precristianes. El paganisme grecoromà, les creences sobre el més enllà i, sobretot, la seguretat compartida per àmplies capes de població, de la pervivència d'una mena de vida més enllà de la mort, associada a l'existència de les despulles del difunt, justificaven i, de fet, feien imprescindibles les ofrenes i les celebracions periòdiques del *refrigerium*, el banquet funerari ritual segons el qual cal alimentar puntualment aquella espurna de vida lligada a la tomba per assegurar-li els mínims vitals i per impedir que, empesa per la necessitat, fugint de la seva *domus aeterna* interfereixi en el món dels vius (CUMONT, 1949, pp. 13-28).

El cristianisme trencà aquestes creences i, raonablement, hauríem de suposar que la tomba d'un cristià hauria hagut de prescindir, de cop, d'aquestes pràctiques. Tanmateix, és ben coneguda la força i solidesa amb què arrelen les creences i, significativament, aquelles que tenen a veure amb la mort i el més enllà. Ben coneguda és la lluita, de vegades desesperada, dels pares de l'Església, als segles quart i cinquè per intentar desterrar el banquet funerari de familiars i amics sobre la tomba dels difunts, amb èxits només parcials. Semblantment devia passar en altres camps, com ara continuar encapçalant algunes làpides funeràries clarament cristianes amb la sigla *D(iis) M(anibus)*, tal com s'havia fet durant generacions –i probablement sense saber-ne ja el significat– o continuar dipositant sota la llengua del mort la modesta moneda de bronze que havia d'assegurar el pagament d'un lloc a la barca de Caront, com documentem a Sant Feliu de Guíxols, amb cronologia clarament baiximperial (AICART & NOLLA, 1995, pp. 104-105) o en el cementiri rural tardà explorat recentment a Raset (Cervià de Ter) i encara inèdit.

En aquest territori i, de fet, més enllà, cap a migdia o cap a tramuntana, la presència d'objectes a l'interior de la sepultura en contextos tardans és un fet excepcional. En efecte, majoritàriament res acompanya el difunt dins de la tomba.

Aquesta és una dada de notable interès però que per poder-la aprofitar més adequadament caldria que la poguéssim fixar cronològicament, per intentar saber si no és altra cosa que la cristianització d'un costum anterior o un canvi d'actitud, radical, a conseqüència de l'acceptació d'unes noves creences.

És interessant constatar que en aquestes contrades, allà on és possible documentar-ho convenientment, es deixà de dipositar ofrenes dins de les tombes si fa no fa quan la incineració fou substituïda per la inhumació, en els segles segon i tercer. I tanmateix, al sud de les Gàl·lies, en territoris ben propers, és evident que no passa el mateix i que enterraments del segle tercer i quart, i en alguns casos més tardans i tot, continuaren acompanyant el difunt amb objectes preferentment ceràmics. Si donem un cop d'ull, per exemple, als diferents articles aplegats en el dossier *Nécropoles languedociennes de l'Antiquité Tardive et du Haut Moyen-Age. Archéologie en Languedoc*, 12, 1987, podrem observar la perduració del costum de dipositar objectes, preferentment ceràmics, a la tomba i, més endavant, la presència de peces d'ornament –fermalls, fíbules– que proven el costum de sebollir els difunts vestits. En canvi, en el gran cementiri de Sant Fructuós (o de la Tabacalera), a Tarragona, el percentatge de sepultures amb objectes és només de l'1% (DEL AMO, 1979, pp. 126-127). Eren totes aquestes tombes de gentils? Havia penetrat poc i superficialment el cristianisme en aquelles contrades? No ho sabem i no sembla fàcil que acabem de resoldre-ho mai satisfactòriament.

Sigui, doncs, dins d'aquesta tradició precristiana en què, per raons que no coneixem, es deixà de dipositar objectes i ofrenes a l'interior del sepulcre acompanyant el difunt o a causa de les noves creences, que consideraven no solament innecessari sinó pecaminosa i indigna la presència d'andròmines acompanyant el difunt, o per una coincidència d'ambdues circumstàncies en el temps o per altres raons que se'ns escapen, el cert és que en aquesta àrea geogràfica la presència de deposicions dins d'una tomba és un fet estrany d'ençà del segle tercer, tal com passa, també en la resta de l'actual Catalunya i en altres zones properes, si bé d'una manera potser més radical. La fase antiga del cementiri de mas Castell és, en aquest aspecte, un exemple perfecte en haver-se localitzat només una sepultura amb un modest conjunt funerari. En efecte, només a la tomba núm. 14,

l'única en àmfora localitzada de moment (fig. 45), hi fou trobat un objecte associat a la deposició, en aquest cas una gerreta de ceràmica grisa, un tupí amb una sola nansa (fig. 65, 5). Ja veurem més endavant que aquesta és una de les sepultures més antigues del conjunt, cosa que pot fer pensar si es tracta d'un enterrament "cristià" o gentil, en el benentès que hi ha uns quants indicis que ens fan pensar en la possibilitat d'un origen pagà del cementiri que hauria estat objecte, ben aviat, d'un procés de sacralització i cristianització del lloc per part de la jerarquia eclesial coincidint amb l'edificació de la primera basílica.

En una de les tombes d'aquesta fase del cementiri, la núm. 16 (fig. 47), els excavadors localitzaren les despulles del difunt molt malmeses, semblava que remenades i sense evidències del crani. En una altra sepultura, la núm. 96 (fig. 26 i 47), l'interior del sepulcre era ocupat per les restes de com a mínim tres esquelets, deduïts a partir dels ossos llargs, i només hi havia dos cranis.

És arriscat intentar, a partir d'aquestes notícies puntuals, treure conclusions de tipus general, sobretot quan una part important de la necròpoli no ha estat explorada en profunditat i quan la documentació que posseïm, a partir d'uns diaris insuficients i incomplets, ens demana prudència.

Tanmateix, és ben cert que la menció específica en els diaris de la manca d'un crani en una sepultura molt remenada (núm. 16) o la presència de tres individus i només dos cranis en una mateixa tomba de poc més de 0,60 m d'amplada són fets prou significatius (núm. 96). Tot fa pensar que entre les tombes que foren obertes i reconegudes només aquestes dues oferien trets diferencials prou dignes de ser anotats.

Si acceptem això com un fet prou ferm, caldria deduir que en aquest cementiri, i en aquesta primera fase, les tombes són majoritàriament individuals, tal com passa en els altres cementiris d'aquestes contrades. Tanmateix, també és cert que de tant en tant hi ha evidències o bé d'enterraments secundaris, o de fets més difícils d'explicar com ara l'absència d'algun crani. A Roses, a la tomba núm. 19, a més del crani de l'enterrament principal, s'observà la presència de 6 més distribuïts de manera determinada a l'entorn de l'únic esquelet (NOLLA, 1997, pp. 133-134, fig. 11).

D'aquest conjunt de dades sembla que se'n podria concloure que com que no es tracta de tombes d'una certa monumentalitat i/o d'un accés còmode eren preferentment individuals. Potser alguns grups familiars utilitzaren algun sector determinat i sebolliren els seus membres uns al costat dels altres (tal ús podria tenir, per exemple l'*area* funerària closa del sector nord-oest de la basílica). A l'interior del temple, que constitueix, de moment, el nucli central i més nombrós del cementiri, i que degué constituir el sector d'enterrament privilegiat, no sabrem mai les disposicions que en facilitaren l'ocupació i que, probablement, respondrien a una certa jerarquització de la societat a la qual servien.

Una altra mancança que ha esdevingut característica de les necròpolis tardanes d'aquest país ha estat el costum de no acompanyar la tomba amb un epitafi, que servia no solament per assenyalar-ne el lloc sinó per deixar memòria del nom del difunt, potser dels anys que va viure, i sempre amb alguna frase de consol, d'esperança i, sovint, amb algun senzill símbol que ens recordava la pertinença a un grup determinat (una creu, el monograma, un crismó...). Si no volem allunyar-nos massa d'aquí, al gran cementiri cristià de Sant Fruituós (o de la Tabacalera), a Tarragona, les làpides funeràries hi són ben presents, si bé amb percentatges baixos, tal com passa al nord d'Àfrica, a Roma, a la Provença o al Llenguadoc: un percentatge reduït d'epitafis però suficient, que a vegades permet precisions cronològiques molt fermes a partir d'alguna datació absoluta. En

canvi, en aquest territori –i no pensem que s’hagi d’atribuir només a la sort de la recerca–, la làpida funerària és un fet estrany, gairebé extraordinari i, per tant, fora del costum. En efecte, coneixem només un epitafi cristià de l’antiguitat tardana procedent d’Empúries, amb més de 600 tombes d’aquest període identificades, de procedència indeterminada; una altra de Roses, pràcticament desconeguda (OLIVA, 1973, p. 26, figura angle superior dret), amb poc menys d’un centenar de tombes tardanes conegudes i l’epitafi poètic procedent de Llafranc (FABRE *et alii*, 1991, pp. 173-174, pl. LIV)), de la resta d’aquest territori, on les sepultures entre el segle quart i el vuitè identificades podrien situar-se entorn de les 200. El percentatge, ínfim (0,33%), sembla reblar l’opinió de la inexistència d’aquest costum en aquestes contrades.

I tanmateix, posant d’evidència el fet i quantificant-lo, no trobem l’explicació raonable, si és que n’hi ha alguna, per aquest desinterès, que potser podria intentar explicar-se per una voluntat d’anonimat, per una valoració alta de la virtut de la modèstia, per la futilitat d’aquesta acció davant la mort i el judici d’un Déu ubic i omnipotent. En aquest cas, aquestes interpretacions anirien en consonància amb el costum, arreladíssim també, de no dipositar objectes dins de la tomba.

És possible, no cal dir-ho, plantejar altres explicacions, entre les quals imaginar la desaparició per saqueig i reutilització de la major part d’aquests epitafis, que no sembla massa justa pel fet que no hi ha massa diferència entre la història dels cementiris de l’antiguitat tardana d’aquestes contrades i la de la necròpoli de Sant Fruituós, a Tarragona, o bé l’ús de material orgànic, fusta preferentment, per assenyalar la tomba i per pintar-hi o gravar-hi damunt un *titulus* convencional. La seva desaparició, relativament ràpida i sense aparentment deixar senyal, ho explicaria.

Una altra característica ben definida del ritual seguit en aquest cementiri, que coincideix també plenament amb el que és norma en aquest territori, és el sebolliment dels cadàvers mirant cap a sol ixent, de tal manera que guaitin cap a Jerusalem on tindrà lloc la *Parusia*, la segona i definitiva vinguda de Crist a la fi dels temps, quan els difunts eixiran de les seves tombes i tindrà lloc el judici final.

De les 66 tombes atribuïbles a aquesta fase (59,45% del total del cementiri), 46, un 67,70%, es trobaven orientades amb tota seguretat; en 11, un 16,66%, que no havien estat obertes o que havien estat explorades però sense que quedés constància expressa de la disposició del difunt, el monument estava orientat d’est a oest, però no és possible assegurar com es disposava el difunt; en 1, un 1,51%, l’orientació era nord-sud; en 5, un 7,57%, a l’inrevés, sud-nord; i en 3, un 4,54%, no confirmades, nord-sud o sud-nord.

D’aquest conjunt numèric ens interessa destacar dos fets, l’alt índex de tombes orientades (molt probablement 46 + 11 = 57 i, per tant, un 86,36%), i un grup molt inferior, 9 en total, on predominaria la disposició sud-nord. És interessant assenyalar també que totes les tombes d’aquesta fase orientades es localitzen a l’interior de les tres naus del temple i en els àmbits funeraris, mentre que les altres es troben, preferentment, a llevant o al nord del temple, sempre a l’exterior, llevat de les inhumacions núm. 69 i 70 (fig. 44 i 46), en el sector est de la nau septentrional del temple. D’aquestes 9 sepultures, quatre eren de *tegulae* i *imbrices*, quatre de caixes de pedra i una, la núm. 100, indeterminada. És possible pensar que algunes d’aquestes sepultures fossin anteriors a l’existència de l’església i, per tant, força antigues, cosa que potser n’explicaria, en algun cas, l’orientació atípica.

En un altre lloc (NOLLA & SAGRERA, 1995, pp. 250-254), ja ens vàrem interessar per aquesta qüestió que esdevé, pels altíssims percentatges que mostra, una de les característiques de les necròpolis de l’antiguitat tardana d’aquesta

regió. Com sempre, no és fàcil anar més enllà i valorar oportunament aquest fet i intentar comprendre'n la causa, si és que n'hi hagué alguna, i no fou altra cosa que una manera de fer que facilitava la gestió del lloc i l'ordenació de l'espai funerari.

Un primer cop d'ull sobre l'edat dels usuaris d'aquest cementiri permet constatar uns percentatges que considerem interessants de presentar, tot i que som ben conscients de la necessitat, quan sigui possible continuar els treballs d'excavació d'aquest jaciment, de procedir a un estudi antropològic acurat i rigorós que, en una sèrie tan notable, haurà de servir per afinar aquestes dades que ara donem a conèixer provisionalment i per plantejar-ne moltes altres que de moment no podem ni intuir.

En 34 tombes hi reposen adults, cosa que representa una porció de poc més de la meitat (51,57%), mentre que en 9 els cadàvers corresponien a adolescents (13,63%), en 5 a infants (7,57%) i 18 no han pogut ser considerades perquè no hi havia dades fermes (27,27%).

La primera dada i la tercera són sòlides, mentre que el grup que correspon a adolescents caldria matisar-lo a partir d'una anàlisi antropològica rigorosa que permetés definir amb precisió aquest grup, dins del qual, portats sovint per la mida del sepulcre o de les restes òssies conservades, s'han pogut produir errors d'apreciació. Tot fa pensar que si de cas podria augmentar el grup dels adults disminuint el d'adolescents.

Els indeterminats, que ocupen una mica més d'1/4 del total, distorsionen també el valor que poguéssim extreure dels percentatges d'enterraments infantils o de gent molt jove pel fet que, segons quin sigui el comportament, la nostra percepció canviaria radicalment.

Amb les dades actuals, tan imprecises, no hi ha diferències substancials amb el que podríem constatar en altres necròpolis de cronologia similar.

Refrigerium

Aquest costum, tan arrelat en el ritual funerari pagà continuà vigent en context plenament cristià, especialment d'ençà de la Pau de l'Església i del creixement, a cops difícil de controlar, del nombre de cristians. La lluita de la jerarquia eclesiàstica contra aquesta manera de fer fou dura i constant i sense èxit a curt termini.

De vegades estructures d'obra incorporades a la tomba facilitaven aquests banquets rituals i periòdics; sovint, però, no calia altra cosa que situar-se a prop de la tomba i banquetejar en honor del difunt, tot recordant-lo. En el primer cas és fàcil identificar la pràctica; en el segon és pràcticament impossible, si no és per la localització i troballa d'alguns objectes la presència dels quals sigui inexplicable si no és per aquest camí. En efecte, aquí i allà (NOLLA & SAGRERA, 1995, p. 257), s'ha assenyalat, en cementiris de llarga ocupació, la troballa de plats, preferentment, de terrissa de cronologia alta (t.s. africana D, "DPS" del sud de la Gàl·lia) sencera, o pràcticament, que no és fàcil d'explicar si no és a través d'aquest costum, en el qual s'utilitzarien atuells, alguns dels quals s'haurien trencat i haurien estat abandonats en aquella zona. És molt probable que algunes de les peces recuperades i inventariades tinguin aquest origen; en altres ocasions la raó de la seva presència en una necròpoli pot ben bé ser una altra que se'ns escapa sense remei per sempre.

Malgrat totes aquestes consideracions, que cal no oblidar, assenyalarem la presència en el cementiri de mas Castell d'un plat pràcticament sencer de cerà-

mica africana D, atribuïble a la forma Hayes 61 B (fig. 65, 8), amb decoració en el fons intern de cercles concèntrics que caldria datar entre el 380-390 i el 450 (HAYES, 1972, pp. 100-104; ATLANTE, 1981, pp. 23-24, tav. XXXIV-XXXV). És l'únic material localitzat conjuntament amb una vora de ceràmica grisa estampada del sud de la Gàl·lia, "DSP", que cal assimilar a la forma 1 de Rigoir, amb decoració impresa a la part superior del llavi del recipient (fig. 65, 6) i amb dues monedes de bronze tardanes atribuïdes una a l'emperador Constanci II i l'altra a Zenó i Teodoric, posteriors al segle tercer. Aquestes monedes només les coneixem a través de fotografies. La primera, amb el cap de l'emperador Constanci II mirant a la dreta, amb diadema i *palludamentum* i amb la inscripció, parcialment llegible ...CONSTA..., a l'anvers, i al revers, l'emperador amb el genoll damunt d'un genet enemic caigut i amb la llança a punt de ferir-lo i, a l'entorn, FELTEM REPARATIO, i a l'exerg, les inicials de la seca, que no hem pogut identificar. La dataríem entre el 346 i el 361. L'altra, de mòdul menor i més mal conservada, mostra un cap diademat mirant a la dreta, en la cara, i una victòria caminant cap a la dreta i portant a la mà esquerra una corona i a la dreta un estendard, a la creu, que sembla correspondre a una sèrie encunyada a Roma entre el 489-491, durant el regnat de Zenó i Teodoric amb la llegenda INVICTA ROMA (fig. 63). El plat africà, pràcticament sencer, coincideix cronològicament amb el funcionament de la primera fase del cementiri, circumstància que ens fa pensar en la possibilitat que sigui una modesta evidència, en aquestes contrades, del ritual del *refrigerium*, que molt probablement estigué més arrelat del que a primer cop d'ull podem pensar, tal com podria passar també amb el plat de grisa estampada ("DSP"). Esmentarem també un fragment d'una gran escudella de ceràmica africana C, forma Lamboglia 42 amb decoració molt fina a rodeta a la cara interna del llavi, que sol datar-se en el segle tercer molt avançat i preferentment quart (ATLANTE, 1981, pp. 63-64) (fig. 65, 2). Sembla que podria relacionar-se més amb les freqüentacions esporàdiques anteriors a la implantació del cementiri que no pas amb el ritual del *refrigerium*.



Figura 63

Monedes procedents de l'excavació de mas Castell.

La de l'esquerra l'atribuïm a Zenó i Teodoric i la de la dreta a Constanci II.

Tipologia i característiques dels enterraments

En un conjunt total de 66 tombes hem identificat sis tipus diferents de sepulcres, alguns dels quals cal subdividir en variants, i algunes d'aquestes mostren una personalitat pròpia. De dues inhumacions no en sabem, de moment, la tipologia.

Tombes de tegulae

Constitueixen un conjunt notable –21 sepulcres en total i un 31,81%– que cal subdividir en quatre subtipus.

1) Tomba de *tegulae* de secció quadrangular. En coneixem només dues (núm. 39 i 81), el 3,03%, la primera corresponent a un infant, orientada de sud a nord i que es localitza a l'exterior del temple, més enllà de l'absis. Aquesta és una dada d'interès notable si considerem, com hem pensat de vegades, en l'existència d'una àrea d'enterrament anterior a la primera església cementirià de tres naus que hauria estat l'origen de la necròpoli, l'existència de la qual hauria acabat generant la necessitat d'un temple que acabaria de consolidar-la i d'organitzar-la. Arreu on apareixen aquests sepulcres de *tegulae* de secció quadrangular ho fan en petits percentatges i amb cronologia més alta que les de secció triangular (NOLLA & SAGRERA, 1995, p. 270). L'altra, en canvi, disposada segons el costum majoritari, es localitza dins de la nau septentrional de la primera basílica i sembla que cal associar al funcionament de l'edifici, seria un indicatiu valuós de cara a proposar una datació alta a la basílica o bé la pervivència d'una tipologia tombal que, com hem vist, en aquest territori sembla minoritària i antiga.

2) Tombes de *tegulae* de secció triangular. En coneixem tres exemples, les núm. 10 (fig. 34 i 35), 23 (fig. 40) i 111 (fig. 51), preferentment infantils, que se situen sempre a l'interior del temple. Consten normalment d'una solera feta amb *tegulae*, i s'hi fan servir, també, dues teules planes per cloure la capçalera i els peus del modest sepulcre. Són el 4,54% del total.

Aquest subtipus el trobem a bastament representat en els cementiris de l'antiguitat tardana d'aquest territori, amb datacions molt laxes que poden esglaonar-se, en aquest territori, entre els segles quart i el setè. Tenen la seva correspondència amb el tipus 4.3 del cementiri neapolità (NOLLA & SAGRERA, 1995, pp. 267-269).

3) Idèntic a l'anterior amb la diferència que es fan servir lloses de pedra per conformar la solera del sepulcre. Un únic cas, la tomba núm. 84 (fig. 47), fora de l'àmbit, cap a l'est de la basílica i amb orientació sud-nord, un 1,51% del total. Aquesta modalitat, que no cal considerar altra cosa que una variant imposada per l'aprofitament d'uns objectes determinats, no ens és tampoc estranya en el context territorial i cronològic en què ens movem. Tipus 4.6 de la Neàpolis d'Empúries (NOLLA & SAGRERA, 1995, pp. 267-269).

4) Aquest quart grup és el més nombrós –15 casos i un 22,72% del total–. Es tracta d'uns sepulcres de secció triangular fets amb *tegulae*, com els del subgrup 2, amb la diferència interessant d'ennoblir i enfortir el taüt en disposar *imbrices* que consoliden la cresta superior de la sepultura i cohesionen el punt de contac-

te lateral de les rebaves de les teules planes. El resultat és una tomba senzilla però amb una aparent solidesa i distinció. Són les tombes núm. 1, 2, 3, 4, 6, 8, 9, 16, 18, 24, 26, 28, 29, 31 i 37, que localitzem arreu.

Si donem un cop d'ull a l'existència d'aquest model concret en els cementiris d'aquest territori, veurem com es tracta d'una forma poc freqüent, sempre minoritària en comparació a la forma més senzilla i estandarditzada, que no incorpora l'ús de l'*imbrex*. Més endavant tornarem sobre aquesta qüestió, que intentarem valorar des d'una perspectiva cronològica. El seu paral·lel seria el tipus 4.4 de la necròpoli de la Neàpolis (NOLLA & SAGRERA, 1995, pp. 267-269).

En relació amb aquestes sepultures, és interessant haver descobert en una d'elles, precisament en la tomba núm. 4 (fig. 32), en la *tegula* de la primera tramada, començant a comptar per la capçalera, al costat de tramuntana, una estampilla dissimulada sota la molsa i les taques d'humitat però perfectament llegible (fig. 65, 7):

C. IVL ATE

que caldria desenvolupar, probablement, C(aius) IVL(ius) ATE(ianus) o, si preferiu, en genitiu C(aii) IVL(ii) ATE(iani). Es tracta d'un segell rectangular d'angles arrodonits, de 78 mm de llargària i 26 d'alçada, amb lletres clares en capital quadrada, de 15 mm d'alçada, amb puntuació triangular clara darrera el *praenomen* i amb nexos de dues (V i L a IVL) i tres lletres (A, T i E a ATE).

Es tracta d'una marca ben coneguda en aquest territori de fa temps. En efecte, procedent de can Llandric o can Ring, una vil·la romana situada molt a prop de Besalú, l'antiga *Bisuldunum*, en coneixem tres fragments de *tegulae* amb la mateixa estampilla, en cap cas completa, C. IVL, un cop, i ATE, en dues ocasions (NOLLA & CASAS, 1984, pp. 213-214, lám. LXXI, 4). Es tracta del mateix *tria nomina* i, molt probablement, del mateix segell. No coneixem altres punts on aquesta marca hagi estat localitzada si no és a la vil·la de Vilauba (Camós, Pla de l'Estany), però amb un segell diferent que obre la possibilitat de considerar-la com una variant utilitzada, simultàniament o en etapes successives, en una mateixa bòbila. A Vilauba detectem manta vegada l'estampilla C. IVL. A, molt similar des de tots els punts de vista a la nostra marca, i C. IV, sencera, notablement diferent. Apareixien amb altres tègules marcades C(aius) OBVLNI(us), amb paral·lels a *Gerunda*, *Emporiae* o Vilauba, en un nivell de destrucció que calia situar molt a la darrera del segle tercer (CASTANYER *et alii*, 1990, pp. 185-186, fig. 30, 3 i 30, 4).

No tenim cap dificultat a considerar aquestes *tegulae* marcades com d'època altimperial i probablement entre mitjan segle primer i mitjan/final segle segon, com assenyalen totes les evidències estratigràfiques. Aquest fet és d'un valor extraordinari per confirmar el que ja suposàvem: la recuperació i aprofitament de material antic procedent d'edificis abandonats. Ni una sola tègula ni cap *imbrex* foren fabricats expressament per bastir una sepultura d'aquestes característiques. En aquesta mateixa direcció, a Roma, en el context de la basílica constantiniana *ad duas lauros*, dedicada als màrtirs Marcel·lí i Pere, Jean Guyon comenta que tots els rajols i tègules estampillats amb data consular que s'han pogut inventariar són sempre procedents de l'aprofitament de material de recuperació (GUYON, 1987, p. 280, nota 25). Sembla legítim deduir que la resta de material no marcat també procediria, majoritàriament almenys, d'antigues construccions. De Sentmenat (Vallès Oriental) procedeix semblantment una tègula amb marca reu-

tilitzada en una tomba de l'antiguitat tardana (ROIG *et alii*, 1995, p. 58).

Caixa de lloses

El grup més nombrós. Són en total 36 sepultures, un 54,54%, que hem subdividit en dos tipus diferents.

1) Caixa de lloses sense solera. El taüt, de qualitat, és fet amb lloses, preferentment notables i ben tallades, de travertí –rarament de calcària–, disposades verticalment dibuixant la sepultura en forma de rectangle molt regular. Aquestes lloses laterals poden arribar a ser molt altes. No sol haver-hi solera, i si n'hi ha pot ser de còdols. Unes lloses del mateix material, ben tallades, uniformes i prou grans, posades de llarg damunt les altres, segellaven i protegien les despulles del difunt. Són, en total, 33 tombes (un 50%): núm. 5, 11, 12, 17, 19, 20, 25, 27, 30, 32, 33, 34, 36, 40, 41, 42, 43, 48, 50, 53, 54, 55, 69, 70, 71, 72, 75, 76, 77, 78, 80, 96 i 112.

Es tracta d'una forma molt corrent que trobem en tots els cementiris de l'antiguitat tardana d'aquest territori i que evoluciona al llarg del temps: la caixa es fa més senzilla i passa cap a formes més arrodonides i, simultàniament, trapezoidals i, de vegades, clarament antropomorfes (NOLLA & SAGRERA, 1995, pp. 272-275). En aquest cementiri, amb una llarga pervivència fins al segle XII i amb dos moments ben marcats estratigràficament, podem observar aquesta evolució de manera privilegiada. En tornarem a parlar.

2) Una variant de l'anterior però amb solera feta de *tegulae* disposades planes. En coneixem tres casos, núm. 49, 51 i 73, un 4,54% del total. Una d'aquestes, la núm. 49 (fig. 37), és indubtablement, per l'acabat i per la situació, davant de l'absis i sobre l'eix de la nau central, la tomba més privilegiada de tot el conjunt.

Fossa

Sol ser, en altres cementiris de cronologia semblant, la sepultura majoritària, ja que és la més senzilla de fer i la menys costosa (NOLLA & SAGRERA, 1995, pp. 278-281), i tanmateix és raríssima en aquesta necròpoli, on n'hem identificat només dues, és a dir, un 3,03%, amb el benentès que cada una seria representativa d'un subtipus.

1) Fossa simple amb *imbrices*, tres de sencers i tres de fragmentaris, que protegien, fins on era possible, les despulles del difunt (tomba núm. 15) (NOLLA & SAGRERA, 1995, pp. 280-281).

2) Fossa en forma de banyera, allargassada i amb les dues extremitats arrodonides, i les parets laterals dibuixades i reforçades amb pedretes (tomba núm. 52) (NOLLA & SAGRERA, 1995, pp. 278-281).

Som de l'opinió que, en aquest cas, no cal donar un valor especial ni als nombres absoluts ni als percentatges, puix que d'aquesta necròpoli només en coneixem una part, i precisament es tracta de la central, on es concentren sempre les sepultures privilegiades, les més importants. Tal com passa en altres llocs, al cementiri neapolità d'Empúries, per exemple, les fosses simples, abundantíssimes se solen localitzar fora de la basílica, que és l'espai que aglutina les tombes

més costoses i notables des d'un punt de vista monumental (NOLLA & SAGRERA, 1995, pp. 278-284 i fig. 65 a 75). Som de l'opinió que si fos possible explorar el cementiri en extensió, el nombre de fosses augmentaria notablement.

No cal entrar en consideracions cronològiques, ja que es tractar d'un tipus de tomba usat llargament i amb poquíssimes modificacions. Potser és interessant ressenyar que en les dues úniques ocasions en què són presents a mas Castell no es tracta, en cap cas, del model més simple sinó amb un recobriment d'*imbrices* que sembla que podria relacionar-se amb la vigència dels sepulcres de *tegulae* i *imbrices* que tant sovintegen, o amb les parets definides amb pedruscall.

Tombes en àmfora

Aquesta manera de protegir les despulles, preferentment dels infants, és ben característica dels cementiris de l'antiguitat tardana del món mediterrani, sense excepcions. En les necròpolis d'aquest territori sol ser un dels tipus més representats, amb petites variacions tipològiques. A mas Castell només ha estat possible identificar-ne un cas, la tomba núm. 14 (1,53% del total), a partir de la documentació conservada en els diaris d'excavació. Recordarem, tanmateix, que l'àmfora-taüt fou dipositada a l'interior d'una fossa molt ben preparada, amb la solera i les parets laterals recobertes de morter de calç (fig. 45), i que a dins, acompanyant les despulles del difunt, hi fou posada una modesta gerreta (fig. 65, 5).

Com en el cas anterior (fossa), tampoc cal fer-ne massa cas, puix que només coneixem força bé el nucli central i privilegiat del cementiri. Som de l'opinió que si n'exploréssim l'entorn, el nombre augmentaria, si bé mai fins al nivell dels cementiris més pròxims a la costa, on arriben fàcilment aquests grans contenidors amfòrics que són de bon aprofitar reconvertint-los en modestos taüts. Terra endins, aquests grans recipients arriben puntualment, i són per tant més rars i, conseqüentment, menys usats com a sepulcres. Només cal donar un cop d'ull al material tardà dels jaciments costaners com ara Roses (MARTÍN *et alii*, 1979; NOLLA, 1984, pp. 430-459; NIETO, 1993), Empúries (ALMAGRO, 1964; KEAY, 1984, pp. 5-14, preferentment) o, fins i tot, Puig Rodon, a Corçà (NOLLA & CASAS, 1990, pp. 193-218), i comparar-lo amb el que ha proporcionat la vil·la de Vilauba, a poc més de 3 km de mas Castell, per constatar aquestes diferències (ROURE *et alii*, 1988, pp. 60-91).

N'hi podríem afegir una altra, molt menys clara, una vora d'àmfora sudhispanica d'oli de la forma Keay XIII C que a Tàrraco es data preferentment a mitjan segle cinquè (REMOLÀ, 1996, pp. 81-83) (fig. 65, 3).

Sarcòfags monolítics

Sepultures notables, d'un cert preu, que també localitzem en aquest cementiri, en dues ocasions (tombes núm. 21 i 22) (3,03%) (fig. 12, 40, 41 i 42).

Es tracta de dues peces ben semblants dins d'una tradició ben documentada en aquest territori, però amb unes peculiaritats que fan aquesta localització tan interessant. En efecte, les dues peces de mas Castell, tan iguals, han estat obrades en travertí local, cosa que ens obliga a deduir que són productes locals.

L'un i l'altre foren localitzats –i allí es conserven– en la nau septentrional de la primera basílica, en el tram més occidental, disposats a una mateixa fondària, per sota del sòl de *signinum*, alineats.

El núm. 21, situat més a ponent, és un sarcòfag monolític tallat en un sol bloc

de travertí i cobert amb una tapadora també monolítica de 2,03 m de llarg, 0,69 m d'amplada, tant a la capçalera com als peus i de 0,14 m de gruix uniforme que, en un moment indeterminat, potser durant l'excavació i obertura, es fracturà en tres parts desiguals. La caixa és prismàtica, regular, de 2,02 m de llarg –un centímetre més curta que la tapadora– i 0,69 m d'ample, amb una alçada de 0,52 m a la capçalera i, només, de 0,44 als peus, amb un gruix de parets laterals de 0,10 m i una fondària interna de 0,30 m. Així doncs, l'espai interior mesurava 1,82 m de llarg, 0,49 m d'amplada i 0,30 m d'alt, a la part dels peus, i 0,38, a la capçalera.

El núm. 22 era de planta trapezoïdal, amb la caixa de 2,23 m de llarg, una amplada de 0,69 m i una alçada de 0,58 m, a la capçalera, i 0,54 d'amplada i 0,56 d'alçada, als peus. El gruix lateral del sarcòfag era de 0,10 m i l'alçada interior útil de 0,30. En aquesta ocasió el sepulcre fou cobert per quatre lloses, desiguals, de gruix uniforme –0,11 m–, de 0,36 d'alt i 0,78 d'ample, la primera, començant per la capçalera; 0,61 x 0,63, la segona; 0,45 x 0,54, la tercera; i 0,72 x 0,65, la darrera.

La materia primera és idèntica, travertí local, i el treball, irregular i molt primari, idèntic. La forma d'un i altre, en canvi, varia; un és un prisma regular i l'altre, clarament trapezoïdal. També és diferent la manera de cobrir-los, amb una tapadora monolítica, en un cas, i diverses lloses desiguals, en l'altre, dins d'una tradició que recorda més les tombes de caixa que no els sarcòfags de pedra.

Caldria afegir-n'hi un altre, diferent i de procedència desconeguda però que, com veurem tot seguit, cal associar amb tota seguretat a la fase antiga de la necròpoli i, de fet, a la fase II. En efecte, tal com consta en la documentació fotogràfica antiga, en la fonamentació de l'absis poligonal es feren servir elements arquitectònics recuperats, entre els quals destacava un capitell de gres (*supra*, cap. Fase IIA i IIB), i al seu costat mateix, un fragment notable d'una tapadora, també de gres, de doble vessant i amb restes probables d'acroteris ornamentals (fig. 8). Indubtablement cal suposar l'existència de com a mínim d'un sarcòfag d'aquestes característiques que, en la gran reforma de la fase III, hauria estat almenys parcialment aprofitat com a material de construcció, un fet que podríem considerar sorprenent però que tenim ben documentat en la necròpoli de la Neàpolis de la veïna Empúries (NOLLA & SAGRERA, 1995, pp. 104-106).

Què poden significar totes aquestes coses? No ho sabem amb seguretat però permeten, a partir d'aquestes dades i d'altres procedents de cementiris pròxims que s'hi poden relacionar, plantejar unes quantes consideracions, algunes prou raonables i contrastades i altres molt més hipotètiques i que, per tant, cal considerar-les com a tals.

A partir de la bibliografia generada –escassa, sí, però no inexistent (vegeu *supra*, cap. Estat de la qüestió. Què s'ha dit i qui ho ha dit)– havíem suposat que en el cementiri de mas Castell, com en molts altres llocs d'aquest territori, hi havia algun sarcòfag monolític, amb tapadores a dos vessants decorades amb acroteris. Fins i tot semblava que aquests suposats sarcòfags eren fets en gres (NOLLA & SAGRERA, 1995, p. 260). Després d'haver pogut analitzar-los directament, hem constatat que aquestes suposicions no eren del tot certes i que barrejaven en un mateix sac els sarcòfags de la fase antiga conservats *in situ*, el fragment de tapadora reutilitzat i el de la fase moderna, notablement diferent (tomba núm. 13).

És ben clar que, majoritàriament, es tracta d'una producció local, i suposem que puntual, la magnitud i la importància de la qual en realitat se'ns escapa, però

que a partir de les dades que posseïm caldria que consideréssim escadussera i mimètica, en relació amb el que passa en altres indrets d'aquest territori. Que és escadussera, sembla que ho podríem deduir del nombre reduït de sarcòfags, només dos, amb un coneixement força aprofundit de la part privilegiada i central del cementiri (nau central i nau lateral septentrional; només s'ha d'explorar, íntegrament, la nau meridional). En aquest espai, destaquen les grans sepultures de lloses, regulars i uniformes, bastides preferentment amb lloses planes, ben tallades i uniformes, de travertí. Estem parlant, indubtablement, de la mateixa pedra amb la qual foren tallats els sarcòfags i, en molts casos, pensem que obrada expressament per bastir aquests sepulcres més notables.

Un dels dos, el núm. 21, disposà com a tapadora d'una gran placa monolítica, prou gruixuda, retallada expressament, només un centímetre més llarga que la caixa i d'igual amplada perquè s'adaptés amb precisió a la funció de cloure'l. No hi havia cap mena d'ornament ni, malgrat el que s'ha escrit, acroteris o elements més abstractes que vagament els recordessin. L'altre, el núm. 22, fou tapat amb tres lloses i res fa pensar que, en aquesta ocasió, es tracti d'un exemplar aprofitat.

Aquestes circumstàncies són d'un interès notable per diverses raons. En efecte, d'una banda la utilització minoritària d'aquest tipus de sepulcre, que constitueix un element de cert luxe en el conjunt de tombes del cementiri, i de l'altra el fet de posar en evidència l'existència d'una producció local, indiscutible i de curta volada, que s'inspira en models que són en ús en les necròpolis d'aquest territori i també en aquest mateix cementiri, segons hem de deduir de la tapadora reutilitzada, durant la baixa antiguitat, i que ofereixen un model d'un estatus alt que, aquí, terra endins i en un context clarament rural, s'interpreta d'una manera determinada, prescindint d'un seguit d'elements ornamentals i molt simples, és cert, que probablement ja no s'entenien i que, per tant, eren superflus. En el context de la primera fase del cementiri de mas Castell, hem de suposar l'arribada, des d'uns tallers que, per la pedra utilitzada i per la importància i excel·lent situació geogràfica, hem de situar a *Gerunda*, d'algun exemplar obrat en gres, amb tapadora a doble vessant i acroteris ornamentals, dins de la tradició ben evidenciada en els grans cementiris de l'antiguitat tardana que se situen en els territoris que voregen el golf de Lleó. D'aquest taller gironí recordarem els quatre sarcòfags trobats al cementiri del Mercadal, a Girona (BOTET I SISÓ, 1890, pp. 266-269 i 289-295) que es conserven al Museu d'Arqueologia de Catalunya, Girona, amb seu a l'antiga església de Sant Pere de Galligants, en pedra de Domeny (NOLLA & SAGRERA, 1995, p. 260), i els tres de Caldes de Malavella, un procedent de l'antic camp del Sr. Tomàs Regàs (ANÒNIM, 1876, pp. 436-437; BOTET I SISÓ, 1911, p. 974), també al museu gironí (NOLLA & SAGRERA, 1995, p. 260) i dos més, fragmentats, del cementiri del carrer de Sant Esteve, idèntics (MERINO & AGUSTÍ, 1990, pp. 219-238). La magnificència del sepulcre i la possibilitat d'obrar-lo en una pedra local de certa qualitat, adequada i a l'abast (el travertí de la pedrera de les Estunes) i per tant rebaixant-ne costos i dificultats, explicaria l'adopció del model, que tanmateix s'hauria simplificat i no hauria acabat de consolidar-se en la mentalitat dels usuaris, ja que no és altra cosa que una mena de caixa de lloses sofisticada –tal com mostraria la tomba núm. 22– més lenta i difícil d'obrar i, per tant, més incòmoda cosa que, pensem, podria ajudar a explicar-ne l'ús restringit. Aquests sarcòfags, tan senzills i tan semblants, un cop acabats, a les caixes de lloses, no degueren gaudir d'un prestigi especial cosa que n'explicaria aquest ús puntual i –sarcòfag núm. 22– influït, tipològicament, per altres models.

La dependència dels sarcòfags de travertí dels models en gres sembla clarament establerta, alhora que s'aconsegueix una evidència cronològica important per a l'activitat dels obradors de *Gerunda* que s'associarien a la primera etapa d'existència de la basílica funerària (fase II).

Tomba d'obra

És, de fet, una caixa bastida amb pedruscall d'aprofitament, sobretot de fragments de travertí, ben lligat amb morter de calç.

En coneixem un sol exemple, la tomba núm. 74 (fig. 33), localitzada a l'interior de la nau central. Representa un 1,51% del total.

La presència testimonial en aquest cementiri de sepultures d'aquesta mena –recordem que al cementiri de la Neàpolis representaven un 5,48% del total (NOLLA & SAGRERA, 1995, pp. 275-278)– potser s'explica pel fet que, com que es tracta preferentment de tombes disposades a l'interior de l'església o en àrees funeràries ben definides i, per tant, col·locades per sota dels paviments que calia rebentar i refer immediatament, era molt més funcional bastir-hi una sepultura que no exigís una àrea de treball massa gran, que fos possible treballar-hi des de dalt i que no exigís una excavació extensa com, d'altra banda, cal si s'ha de fer un sepulcre d'obra.

Indeterminades

De tres sepultures, les núm. 7, 35 i 100, un 4,54%, no en coneixem la tipologia per manca de dades prou fermes.

Topografia del cementiri

En l'anàlisi topogràfica del conjunt, ens trobem fortament condicionats pel procés seguit pels excavadors de l'àrea basilical i del cementiri, per una sèrie de raons que ja s'han comentat més amunt (*supra* cap. Història de la investigació). En efecte, l'espai excavat es limità, pel que fa a la fase antiga de la necròpoli, a la nau central i septentrional de la basílica antiga, a l'espai occidental, fora del temple, preferentment en la gran *area* funerària ben definida, i a l'est de l'església, més enllà de l'absis.

Aquestes circumstàncies condicionen, no cal dir-ho, les observacions que es puguin arribar a fer, ja que se centren pràcticament en l'edifici de culte i una mica més enllà. Per tant, assumint aquestes mancances, intentem veure quines són les característiques que semblen dominar a l'hora de cercar un lloc per disposar-hi la tomba d'un difunt.

El fet més sorprenent i absolutament clar és l'ocupació massiva de l'interior de les naus del temple que podem documentar a bastament per sota del paviment de *signinum* de la nau central i septentrional. En aquesta fase no sabem què succeeix per sota de la nau meridional pel fet que l'excavació no profunditzà més enllà del paviment ocupat completament per les sepultures de la fase segona del cementiri. Tanmateix, seria sorprenent que aquest espai no hagués estat utilitzat i cal suposar que, quan s'explori detalladament, el trobarem atapeït de tombes.

No sembla que l'espai corresponent a l'absis fos utilitzat per efectuar-hi algun enterrament privilegiat. Caldria, tanmateix, excavar-lo per poder assegurar-ho.

En aquesta fase, hem identificat 20 tombes situades a l'interior de la nau central –les núm. 10, 11, 12, 28, 29, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 72, 73, 74,

75, 76, 77 i 78–, cosa que representa gairebé un terç del total (30,30%), amb espais atapeïts –davant de l’absis, en el sector més pròxim a la nau de tramuntana– on no és possible, sense destruir, encabir-hi una nova sepultura. Fa la sensació, per a l’espai aparentment no ocupat per tombes, que es tracta més d’errors d’excavació i documentació que d’una altra cosa. Dins de la nau septentrional hem localitzat 15 sepultures –núm. 14, 17, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 30, 69, 70, 71, 80 i 81–, que signifiquen el 22,72% del total, tot i el buit d’una àmplia zona arrasada i, per tant, no documentada, cap al marge de tramuntana. Una mica més de la meitat de les inhumacions d’aquesta fase (53,84%) s’han localitzat a l’interior del temple, amb el benentès que resta per explorar la nau de migdia.

Aquest fet, absolutament clar, denota un comportament diferent en relació amb altres cementiris d’aquest territori que coneixem amb una certa profunditat, on, com veurem tot seguit, el costum aconsella sebollir els difunts no pas dins del temple sinó a l’entorn, llevat d’unes excepcions puntuals i percentualment molt baixes.

Si analitzem el cementiri neapolità d’Empúries, ben conegut, constatarem que a l’interior de l’església només s’hi han identificat 10 enterraments, un dels quals –no cal dir-ho, el principal–, se situava immediatament per sota de l’altar, en l’eix de simetria del temple (NOLLA & SAGRERA, 1995, p. 124, fig. 75, 254-255 i 281-284), dins d’una tradició que sembla imposada, malgrat les dificultats, per la jerarquia eclesial i de la qual s’ha fet ressò algun cànon conciliar, com el XVIII del primer Concili de Braga de l’any 561 (VIVES *et alii*, 1963, p. 75).

Un comportament idèntic, molt més radical, el detectem en l’església del complex funerari de Santa Magdalena, també a Empúries, on, dins del temple, només hi hem identificat tres inhumacions, mentre que a l’entorn hi sovintegen. El fet que a Santa Magdalena l’església no aparegui fins a la segona fase en la història de l’edifici, en un moment en què s’hauria apaivagat el costum de sebollir dins de l’església, per l’acció persuasiva del clergat, potser és un element que s’ha de tenir en compte a l’hora de valorar aquesta datació (NOLLA *et alii*, 1996, pp. 228-230, fig. 1 i 2).

Al cementiri de Santa Maria de la ciutadella de Roses passa semblantment, amb només dues tombes en l’espai de l’absis, que cal considerar especials, privilegiades i, per tant, fora de norma. Les altres, en total 43 tombes segures, es disposen a l’entorn ocupant una àrea prou gran (NOLLA, 1997, pp. 109-146).

Les altres necròpolis conegudes d’aquest territori no s’han associat, de moment, a cap església.

Les dades són de moment escasses, tot i que semblen assenyalar en la direcció de no fer servir en excés l’interior del temple com a zona funerària.

Observem, però, el que succeeix en altres punts pròxims de Catalunya, del Llenguadoc, del País Valencià o de la Provença, zones que conformen una unitat geogràfica que es relaciona intensament: en l’excavació de l’església de Sant Menna, a Sentmenat (Vallès Occidental), objecte d’una publicació exemplar, detectaríem un comportament diferent del de la basílica de mas Castell i molt més d’acord amb el que, fins ara, havíem anat constatant en el territori pertanyent als bisbats d’Empúries i de Girona. En efecte, durant la fase IA (segles cinquè i sisè, segons els editors), a dins del temple només s’hi van trobar tres sepultures d’adults i 17, en fossa, d’infants menors de cinc anys (ROIG *et alii*, 1995, pp. 32-37). Durant la fase IB (segles sisè a vuitè), no s’hauria utilitzat l’interior de la basílica per sebollir-hi (ROIG *et alii*, 1995, pp. 44-57).

No gaire lluny, a Sant Cugat del Vallès, en la basílica de l'àrea del claustre, el panorama és lleugerament diferent. Ja durant la primera fase d'ocupació, i deixant de banda una cambra funerària adossada, dins de l'aula s'assenyala l'existència de tres deposicions (ARTIGAS *et alii*, 1997, pp. 34-36). En un segon moment, quan la basílica fou modificada afegint-li, entre altres coses, un absis externament pentagonal, l'ús funerari de l'aula s'incrementa amb tretze de sepultures, però sense la densitat que hem comprovat a mas Castell (ARTIGAS *et alii*, 1997, pp. 36-39, fig. 51 i 52).

Més cap a migdia, a Martorell, en la fase de l'antiguitat tardana de l'església de Santa Margarida, no sembla que hi hagués cap inhumació a l'interior del temple, quan la funció cementirial sembla ser-ne l'origen (NAVARRO & MAURI, 1992, p. 126, fig. 1; GODOY, 1995, pp. 219-223).

A Tarragona tenim tres bons exemples, i en les dues ocasions les aules basilicals són utilitzades amb certa moderació com a àrees sepulcral. Ho podem observar a la basílica de Sant Fructuós (DEL AMO, 1979, pp. 220-221; DEL AMO, 1981, p. 42, fig. 47), o al temple recentment excavat al subsòl de l'establiment comercial d'Eroski, a l'àrea del riu Francolí i relativament a la vora de l'església dedicada als màrtirs del 259, bastit segons sembla durant el segle cinquè, on s'ha identificat un conjunt notable de sepultures –160 explorades d'unes 200 d'identificades–, que es localitzen una mica arreu (a l'absis, fins i tot; algunes de privilegiades, en el contraabsis funerari, més tardà), però preferentment en les naus, a tocar la capçalera i els peus, però que ni de bon tros omplen densament l'espai utilitzable (MAR *et alii*, 1996, pp. 323-324, fig. 4). El tercer exemple, l'església martirial i el cementiri de l'amfiteatre, esdevé un model completament diferent, sense cap tomba a l'interior de la basílica i amb els enterraments a l'entorn d'aquest edifici, llevat d'una sepultura situada en una cambra funerària adossada, amb tres cadàvers (TED'A, 1990, pp. 205-242, especialment 211-212, fig. 242 i 223-240, fig. 245).

En terres de la Catalunya interior, al Segrià, trobem un altre bon exemple, en el lloc del Bovalar, un hàbitat de tipus *castrum* (NOLLA, 1997, pp. 142-146), amb una església de llarga cronologia i notable complexitat que perdura fins al moment de la invasió sarraïna, en la segona dècada del segle vuitè, i que fou utilitzada a bastament per efectuar-hi enterraments (PALOL, 1989 a, pp. 8-14, fig. 3 i 8; GODOY, 1995, pp. 224-227).

Més cap al sud, a València, en l'important cementiri que es generà a redós del conjunt episcopal, a l'interior d'una capelleta annexa només s'han assenyalat dues sepultures, mentre que a l'entorn se n'han excavat ben bé una seixantena (RIBERA & SORIANO, 1996, fig. 1, tombes 16 i 40).

Si desplaçem la mirada cap al nord, com una mostra puntual i no en un intent d'exhaustivitat, recordarem que a l'interior de l'aula basilical del Clos de la Lombarda, a Narbona, sovintegen les sepultures –45 de 49 d'identificades– sense, ni de lluny, omplir excessivament l'espai disponible (SOLIER, 1991, pp. 59-68, fig. 29). Una intensitat molt més alta de sepultures, atapeït del tot el subsòl de l'aula basilical, la trobem a Montferrand (Aude), en contextos cronològics similars (MÉREL-BRANDENBURG, 1995, pp. 26-31).

D'aquestes evidències, puntuals però significatives, no sembla que se'n puguin extreure generalitzacions massa fermes. En alguns llocs, en una mateixa ciutat, en un mateix territori, podem observar la presència puntual, escadussera, d'alguna tomba dins de l'església, de vegades preferentment d'infants i altres d'adults que sembla que es tractin d'excepcions a una norma. Altres vegades, en canvi, el nombre d'inhumacions augmenta considerablement, fins al punt de fer

dubtar que es tracti d'un seguit d'excepcions. Finalment, alguna altra vegada la intensitat de la utilització funerària del recinte sagrat és tal que fa suposar un ús constant d'aquell espai com a àrea cementirial. No sabem, en aquest cas, si es tractà d'una àrea privilegiada i, per tant, reservada a uns grups determinats de la societat. La manca de dades epigràfiques i arqueològiques no ens permet anar gaire més enllà.

Dins del temple però apart, cal fer esment de les inhumacions núm. 43 i 112 (fig. 52), que són visibles dins de la cambra annexa a l'absis de la basílica de la fase II per migdia i que s'obria, a través d'una porta, a la nau meridional del temple. No hi ha restes de cap altre enterrament i, teòricament, podríem plantejar-nos l'anterioritat de les sepultures a l'existència de la cambra. Per la situació i per la inexistència d'altres dades complementàries, considerariem molt més factible que aquest espai fos una sagristia que no pas una cambra funerària exclusivament, tal com s'interpreta també l'habitació adossada a la basílica martirial de l'amfiteatre de Tarragona, malgrat el fet que allí també hi existí una *forma* notable amb restes de tres cadàvers, i també en altres llocs (TED'A, 1990, pp. 211-212; GODOY, 1995, pp. 191-202, especialment 202 i 223).

Divuit tombes –un 27,27%– es localitzaren més enllà de l'església, al seu redós, de fet a llevant del temple, a banda i banda de l'absis. Algunes disposades de sud a nord (aquí es concentren quasi exclusivament les sepultures no orientades) i en tres casos –tombes núm. 16, 31 i 32– cobertes per un sòl de *signinum*, sempre al nord de l'absis i a tocar unes de les altres, fins al punt de poder suposar l'existència d'una *area* funerària amb personalitat o les restes d'alguna mena de mausoleu, a imatge i semblança d'altres ben coneguts en aquest territori, que hauria desaparegut, aparentment, en bastir-se el temple cristià. Darrerament, a partir de noves evidències que serveixen per valorar dades antigues, observem en aquesta zona l'existència de tombes certament monumentals tardanes associades a necròpolis la major part de les quals acaba generant una església. Esmentarem, a tall d'exemple, Santa Magdalena, a Empúries (NOLLA *et alii*, 1996, pp. 227-230, fig. 1 i 2); la Torre del Fum, a Sant Feliu de Guíxols (PALOL, 1967, p. 37, nota 22 i 155-156, fig. 53; ESTEVA, 1978, pp. 29-40); l'església antiga de Santa Cristina d'Aro (ESTEVA, 1993, pp. 52-72; AICART *et alii*, 1999, pp. 13-34); o a la muntanya de Sant Julià de Ramis (MONTALBÁN, 1996-1997, pp. 1321-1330). En canvi, la documentació gràfica generada per l'excavació ens ha permès veure que en el moment de la descoberta, les sepultures núm. 18, 37, 39 i 111, que es localitzaren immediatament a llevant i a migdia de l'absis, aparegueren aclofades pel pes de la terra, fet que evidencia la manca d'un paviment prou sòlid que les protegís i que indica amb claredat el tractament perifèric del lloc, tot i la proximitat, que sovint cal considerar privilegiada, de la capçalera del temple.

Un altre grup notable, 11 inhumacions –un 16,66%–, es localitzà a l'interior d'una *area* funerària ben definida que es localitza més enllà de la basílica, a l'angle nord-oest. Es tracta d'un espai bastant ben definit, amb uns murs d'obra, uns sòcols ben segurs, que ja hem definit anteriorment (*supra*, cap. Fase IIA i IIB), amb una porta d'accés cap a migdia que conduïa a un espai exterior des del qual podia accedir-se a l'església. No la coneixem sencera, pel fet que l'excavació del sector no s'ha enllestit, cosa que impedeix reconèixer-ne la planta completa. Aquesta cambra tan similar a les emporitanes (NOLLA & SAGRERA, 1995, pp. 196-109, fig. 50) la restituïm també com un tancat perfectament definit per uns sòcols de mur de pedruscall, amb una porta segura (podria haver-n'hi més) i un paviment gruixut de *signinum* per sota del qual es disposaven les tombes. Les excavacions palesaren que més enllà, cap a occi-

dent, continuava la zona pavimentada d'*opus signinum* sense funció funerària. Cal suposar l'existència d'uns espais amb sòls fermes que definirien la circulació a l'entorn del temple i de les dependències annexes, una mica com s'ha posat de manifest a redós de l'església cementerial de la Neàpolis empòritana (NOLLA & SAGRERA, 1995, pp. 104-108).

És, de moment, l'únic espai funerari ben definit més enllà del temple, amb una personalitat ben marcada que fa pensar en un grup social determinat o, potser millor, familiar, que tingué el costum de sebollir els seus membres plegats, a prop els uns dels altres com en vida, esperant la segona vinguda del Crist.

Quedaria per plantejar un fet que no podem resoldre però que des de l'observació de les restes se'ns ha plantejat: la possibilitat real de la preexistència del cementiri a l'edifici cultual. En efecte, l'existència d'unes quantes tombes situades majoritàriament més enllà, cap a llevant, de l'absis del temple o en el sectors més orientals de la nau nord de la basílica —enterraments en *tegulae* (secció quadrada i triangular i amb i sense *imbrices*) o de belles caixes de lloses, disposades de migjorn a tramuntana— fa possible plantejar-ho. Es troben, sempre, en cotes molt profundes i en cap cas foren afectades per tombes més modernes. Si fos cert, i mancats d'evidències fermes sobre la localització de tombes d'incineració, caldria pensar que l'àrea començà a fer-se servir com a cementiri en una època avançada, a la darrerria del segle quart, potser, o ja en el cinquè. Més endavant, per raons que se'ns escapen i que només podem imaginar, s'hi construí una basílica que serví per ordenar l'espai i potser també com a centre religiós d'una comunitat dispersa. Més endavant tornarem a parlar-ne.

Cronologia

Tenim poques dades fermes per datar, amb rigor, l'origen del cementiri i el període d'ús d'aquesta primera fase que s'associa, inicialment, a la basílica de tres naus i, després, al temple de nau única i gran absis heptagonal. Cal, però, aplegar-los i veure quina cronologia proposen.

Com a elements interns aportats per l'excavació hauríem de referir-nos, en primer lloc, a un plat sencer de ceràmica africana de tipus D que, recordem-ho, hem associat hipotèticament a la pervivència del costum del *refrigerium* (*supra*, cap. *Refrigerium*). Es tracta d'un plat decorat en el fons intern amb cercles concèntrics —forma Hayes 61 B (Lamboglia 54)—, per al qual s'ha proposat una cronologia entre el 400 i el 450 o, potser, 380/390 i la meitat del segle cinquè (HAYES, 1972, pp. 100-104; ATLANTE, 1981, pp. 23-24, tav. XXXIV-XXXV) (fig. 65, 8). Es una forma molt corrent que ens situa, amb tota seguretat, dins del segle cinquè, preferentment en els primers cinquanta anys. Menys significatiu ens sembla l'escudella d'africana C de la forma Lamboglia 42, de la qual ja n'hem parlat (fig. 65, 2).

En segon lloc, i procedent del sondeig estratigràfic efectuat sota la direcció de M.C. Domènech i R. Sarquella, l'estiu de 1976 —l'anomenada "Cata A" que continuà, ampliant-la, la "Cata 73", a l'oest de l'àrea cementerial i més enllà de la torre medieval, justament en el límit de la zona explorada—, una vora de DSP, la ceràmica estampada tardana del sud de la Gàl·lia, amb una cronologia segura entre la darrerria del segle quart i els primers anys del sisè, trobada en els nivells superficials, que correspon a la forma 1 de Rigoir, amb una decoració de cercles concèntrics i radis a la cara superior del llavi que correspondria al motiu 41 o un de molt semblant, amb radis triangulars dins d'un cercle rodejat per un puntillat exterior, envoltant un cercle central (RIGOIR, 1968, pp. 199-200) (fig. 65, 6).

Tal com passa amb el grans plats nord-africans, parlariem d'una peça singular que serveix per documentar les freqüentacions del lloc durant l'antiguitat tardana i potser també és un record escadusser del vell costum del *refrigerium*.

La presència constant de gent però no de vida intensa i permanent durant aquesta llarga etapa ens és confirmada també per la localització de dues monedes de bronze, que només coneixem a partir de fotografies, que foren encunyades per Constanci II (346-361) i probablement per Zenó i Teodoric, en aquest cas a Roma (489-491) (fig. 63).

Una altra peça que cal tenir en compte és l'àmfora de la tomba núm. 14 que, recordem-ho, només coneixem a través d'una fotografia (fig. 45). Pensem que podria tractar-se d'un recipient de la forma Keay XXV, variant C de Remolà, molt probablement (REMOLÀ, 1996, pp. 26-32). Aquesta forma es data entre els segles quart i cinquè (KEAY, 1984, pp. 184-212) i a *Tarraco* l'evidència és molt clara per a mitjan segle cinquè (REMOLÀ, 1996, pp. 28-29), que cal tenir en compte. Recordem que aquesta forma és present entre els recipients reutilitzats com a taüts en el cementiri neapolità (NOLLA & SAGRERA, 1995, pp. 285-287), en el meridional de la Neàpolis emporitana (NOLLA & SAGRERA, 1995, p. 301) i en la necròpoli de ca n'Estruc (KEAY, 1984, p. 188, variant S i 190, variant Z.1 i Z.2). Recordem també el fragment de vora d'una àmfora sud-hispànica de la forma Keay XIIIIC, de cronologia semblant, i que podria haver pertangut també a un enterrament d'infant (fig. 65, 3). Menys informació ens proporciona el tupí o ansat de ceràmica reduïda que acompanyava l'infant difunt de la tomba núm. 14, que recorda, evolucionada, peces semblants ben documentades en aquest territori en contextos de la segona meitat del segle tercer i segle quart (CASAS *et alii*, 1990, pp. 339-342, núm. 713 i 714; FEUGÈRE *et alii*, 1987, pp. 85-86, fig. 11; BLASCO *et alii*, 1987, p. 134, fig. 3.2) (fig. 65, 5).

Finalment, i dins d'aquest breu repàs dedicat al poc material tardà recuperat durant els anys d'excavacions, farem referència a un fermall de cinturó de bronze, de placa trapezoïdal, decorada de manera molt senzilla amb zones paral·leles de gruix decreixent i sivella mòbil, sense la pua, perduda des de temps antic. Aquest tipus de sivelles es documenten en el segle setè (DIVERSOS AUTORS, 1988, pp. 296-207, núm. 59, amb una peça semblant). Malauradament no en coneixem la procedència, però ben segur que no fou trobada dins d'una sepultura, cosa que no significa que no tingui un origen funerari, en



Figura 64
Mas Castell. Fermall de bronze de placa trapezoïdal.

aquest cas procedent d'una tomba malmesa i dispersada des de temps antic. Ens confirma la continuïtat d'ús del lloc poc abans o poc després de la invasió sarraïna (fig. 64).

Com podem veure, ben poca cosa. Caldrà, doncs, per aprofundir en la proposta, analitzar la cronologia que proposen els models de sepultures utilitzats, amb un ventall massa ampli per ser precisa. Un altre camí seria fer servir la datació que cal proposar a cada fase de l'edifici cultual a partir de les evidències estratigràfiques –si n'hi hagués– i de la comparació amb altres edificis similars amb cronologies ben establertes. Comencem amb l'anàlisi dels tipus de sepultura fets servir per sebollir els difunts.

Tal com acabem de veure (*supra*, cap. Tipologia i característiques dels enterraments), hem identificat sis tipus de tomba diferents, amb alguns subtipus. En algun cas, la presència numèrica és simbòlica i la possibilitat de ser tinguda en compte des d'una perspectiva cronològica ja s'ha fet –enterrament en àmfora– o és massa imprecisa per ser d'algun valor –fossa simple, per exemple–. Els altres sepulcres convé analitzar-los amb més cura. Si comencem per les tombes de *tegulae*, és interessant ressenyar que a mas Castell, com en molts altres cementiris d'aquest període, observem la presència de submodels, des dels taüts de tègules de secció quadrangular als de secció triangular, amb l'afegit d'elements complementaris (soleres de pedra o l'ús d'*imbrices* per reforçar i embellir els sepulcres, per exemple).

Els taüts de secció quadrangular, sempre amb percentatges baixos, s'han considerat arreu com de cronologia més alta. En coneixem un únic exemplar en la necròpoli de la Neàpolis d'Empúries (NOLLA & SAGRERA, 1995, pp. 243 i 270, tomba núm. XLIII), procedent d'una àrea marginal del cementiri, i que ens fa l'efecte que seria un dels enterraments més antics, potser dels inicials, abans fins i tot que aquell espai, centrat més a l'entorn del vell port, esdevingués el cementiri de la Neàpolis. És cert que no podem oferir una datació absoluta i ferma de la inhumació, però la cronologia relativa dels fets permet defensar una datació entre la darrerria del segle tercer, moment de l'abandó d'aquelles àrees de la ciutat, i mitjan-segona meitat del segle quart, quan comencem a posseir dades segures del funcionament continuat de la necròpoli. Aquesta datació coincidiria *grosso modo* amb la que defensava Gagnière a partir de contextos propis de la Provença i vall del Roine (GAGNIÈRE, 1965, pp. 56-65). A partir de les dades fornides pel gran cementiri tarragoní de Sant Fructuós (DEL AMO, 1979, pp. 249-251), coincidents amb les observacions efectuades a Lunel-Viel (Hérault) (RAYNAUD, 1987, p. 123), aquestes sepultures semblen molt rares abans de mitjan segle quart, haurien perdurat fins a mitjan/final segle cinquè i són inexistentes en la centúria següent. A mas Castell, la localització d'aquesta tomba (núm. 39) més enllà de l'absis del temple i l'orientació sud-nord són evidències –gens definitives és cert– que hem utilitzat en favor de la prioritat cronològica del cementiri en relació amb el temple i, per tant, per recolzar per a aquest enterrament una cronologia alta, dins del segle quart o la primeria del cinquè.

Els sepulcres de tègules de secció triangular són usats a bastament en els cementiris del món mediterrani occidental d'ençà del segle tercer amb una llarga perduració que, segons algunes evidències prou fermes, sembla que pot arribar a la segona meitat del segle sisè, i potser també al setè (NOLLA & SAGRERA, 1995, pp. 268-269, amb bibliografia).

Els cementiris tarragonins ofereixen dades interessants, i segons sembla complementàries. Al Parc de la Ciutat (TED'A, 1987, pp. 109-111) i a Sant Fructuós (DEL AMO, 1979, pp. 249-251) les cronologies proposades se situen dins dels

segles quart i cinquè, tal com sembla que succeeix també en la necròpoli nord-occidental on, en l'àrea antiga –entre el 250 i el 425–, pertanyen a aquest model el 25% del total, mentre que en el sector més modern (segles sisè i setè) no se n'ha identificat ni una (REMOLÀ, 1996). En el cementiri generat a redós de l'església martirial de l'amfiteatre només una de les 48 tombes és de tègules, amb una datació global de segona meitat del segle sisè a l'inici del vuitè. El més interessant és que portava la cresta reforçada amb *imbrices* i tenia solera (TED'A, 1990, pp. 235-240).

A l'església vella de Sentmenat, aquestes tombes eren pròpies de la fase I que es datava entre els segles cinquè i sisè (ROIG *et alii*, 1995, pp. 32, 37 i 110).

Gagnière proposava, a partir de la documentació aplegada, que aquestes sepultures s'havien de datar, en el territori que havia estudiat, entre els segles cinquè i setè (GAGNIÈRE, 1965, pp. 69-76). Raynaud, observant les evidències del gran cementiri de Lunel-Viel, constatava la seva existència constant entre els moments finals del segle tercer i la darrerria del sisè, i feia notar que hi havia una certa evolució que anava dels models més complicats amb *imbrices* reforçant els punts d'unió i les crestes, propis del segle quart, cap a models més simples (RAYNAUD, 1987, p. 126). A Agde, en canvi, tombes d'aquesta tipologia es dataven clarament en el segle sisè i setè (HOULÈS, 1987, pp. 107-120).

De dades cronològiques fermes, només la gran necròpoli de la Neàpolis empòritana ofereix alguna notícia puntual, entre els jaciments del nord-est català. En efecte, de la tomba núm. 445 en tenim un *terminus post quem*, uns petits bronzes vàndals trobats acompanyant el difunt, que ens situen entre la segona meitat del segle cinquè i el primer terç del sisè, o la núm. 411, que s'associava a la fase II i, per tant, amb una cronologia avançada dins del segle sisè o, potser millor, setè (NOLLA & SAGRERA, 1995, p. 269).

A mas Castell, com s'ha vist, predominen extraordinàriament –fins al punt d'arribar a ser gairebé un quart de totes les tombes de la fase antiga del cementiri– aquelles sepultures reforçades amb *imbrices* que, en canvi, són minoritàries en els jaciments d'aquest territori. Cronològicament, l'única dada fiable ens la proporciona Raynaud, tal com acabem de veure, i la sensació general que conforme avancem en el temps els models es simplifiquen.

No creiem de cap manera que sigui possible defensar, per a totes aquestes sepultures de mas Castell, una cronologia dins del segle quart i potser a l'inici del cinquè que, en algun cas, per a les situades fora murs i amb disposició sud-nord, podria considerar-se. Potser caldrà que pensem en una tradició local i en el fet que majoritàriament aquestes tombes les trobem en espais privilegiats, dins del temple o a l'interior de la gran *area* nord-occidental. No oblidéssim pas la tomba similar del cementiri de l'amfiteatre de Tarragona, amb una cronologia avançada, com a mínim, de mitjan/segona meitat del segle sisè, que ens ofereix una datació molt més raonable.

Les caixes de lloses –36 sepultures i un 54,54%–, majoritàries també a Empúries (NOLLA & SAGRERA, 1995, pp. 272-275), ofereixen innombrables subgrups i una llarga i extraordinària evolució que s'endinsa pregonament en l'edat mitjana (GAGNIÈRE, 1965, pp. 80-110). Els sepulcres de mas Castell són assimilables, quasi tots, als tipus 8.11 de la Neàpolis (NOLLA & SAGRERA, 1995, p. 273), d'una gran bellesa i dignitat. Aquest subgrup –onze sepultures– es concentrava a Empúries a l'interior del temple o en el vestíbul immediat, i es tractava, per tant, de tombes privilegiades i d'una certa entitat. Semblantment passa a mas Castell, on se situen preferentment dins del temple –entre elles la tomba principal, la núm. 49–, en l'*area* funerària, dins de la sagristia, i, en alguna oca-

sió, més cap a l'est de la basílica, amb alguna –núm. 32 i 42– disposada de sud a nord i potser associada al moment immediatament anterior a l'alçament de la primera església.

No és fàcil datar amb fermesa aquestes tombes. A Tarragona, al cementiri del Parc de la Ciutat, correspondrien als segles quart i cinquè (TED'A, 1987, pp. 124-125), tal com succeiria també a la necròpoli de Sant Fructuós (DEL AMO, 1979, pp. 249-250), però en canvi, a redós de la basílica martirial de l'amfiteatre, amb datacions avançades de la segona meitat del segle sisè a la segona dècada del vuitè, constitueixen la pràctica totalitat (92%) (TED'A, 1990, pp. 235-240).

A Sentmenat aquestes sepultures pertanyien a la fase I (COLL *et alii*, 1995, p. 110).

Raynaud observà sobretot a Lunel-Viel que aquests sepulcres no són anteriors a l'inici del segle sisè, que evolucionen de formes rectangulars a trapezoïdals i antropomorfes i que les inhumacions fetes amb cura i rectangulars no podien situar-se més enllà del segle vuitè (RAYNAUD, 1987, p. 124).

Caldria fer constar que al cementiri de Santa Magdalena, a Empúries, una part majoritària de les tombes documentades són del tipus 8.11 de la Neàpolis, les que trobem a mas Castell, i que per un seguit d'indicis sembla que caldria datar preferentment en el segle sisè i molt probablement, en el setè (NOLLA *et alii*, 1996, pp. 227-230).

No sembla que puguin ser tingudes en compte les dades, modestes, que ofereixen les tombes en fossa simple o fossa preparada, escassament representades en aquest cementiri i nombrosíssimes i mudes arreu (NOLLA & SAGRERA, 1995, pp. 279-281), ni tampoc les tombes d'obra, que aquí no són sinó una caixa de lloses amb ús de morter de calç (NOLLA & SAGRERA, 1995, pp. 275-278).

Caldria parlar finalment dels sarcòfags monolítics. Recordem que els models amb acroteris ornamentals, sis o quatre, decorant la tapadora, tombes notables i de preu, sempre ben situades en el conjunt d'un cementiri, com per exemple al de la Neàpolis (NOLLA & SAGRERA, 1995, pp. 257-264, fig. 74 i 75), o a la ciutatella de Roses (NOLLA, 1997, pp. 121-122 i 136-137, fig. 7, 10, 11 17 i 18) i són una tradició seguida també a mas Castell.

Pel que fa a la cronologia d'aquests sepulcres, les datacions proposades varien considerablement. A Montferrand es datarien entre el final del segle quart o l'inici del cinquè i la darrerria del sisè o principi del setè (MÉREL-BRANDENBURG, 1995, pp. 26-31). A Narbona, en diferents jaciments, es datarien en els segles quart i cinquè, i potser una mica més enllà (SOLIER, 1991, pp. 59-63 i 67; SOLIER, 1995, pp. 39-41). A Sant Víctor de Marsella el moment de màxima utilització coincideix amb la sisena centúria (DÉMIENS D'ARCHIMBAUD *et alii*, 1995, p. 139). A Lunel-Viel són ben presents en contextos dels segles sisè i setè i, en canvi, inexistent en les centúries anteriors (RAYNAUD, 1987, p. 125). A Ménerbes, els objectes recuperats dins d'un d'aquest sarcòfags indicaven una datació del segle sisè (CARTRON *et alii*, 1995, pp. 181-185).

El panorama que se'ns presenta és, no cal dir-ho, massa imprecís. Mancats de dades nombroses i fermes, haurem de moure'ns dins d'una certa imprecisió. Tanmateix, com veurem tot seguit, hi ha prou elements per dibuixar un ventall cronològic força acurat.

El moment inicial del cementiri el situaríem en el segle cinquè, probablement durant la primera meitat. Cap a aquesta datació convergeix la majoria de dades que posem: el *floruit* de les àmfores Keay XIIIIC (fig. 65, 3) i XXV (fig. 45), la datació del plat de la forma Hayes 61 B, de ceràmica africana D, el moment

d'ús de la major part d'alguns dels tipus tombals identificats (fig. 65, 8).

És ben cert que podria pensar-se a rebaixar substancialment el començament del costum d'enterrar en aquell lloc dins del segle quart, però les dades, en conjunt, no semblen confirmar-ho. Tanmateix, caldria considerar un fet del qual ja hem parlat més amunt i al qual ens hem anat referint, aquí i allà de manera més puntual. En efecte, hi ha un seguit d'indicis, malauradament no definitius, que fa possible plantejar, teòricament, la preexistència del cementiri en relació amb la basílica cultural. Una sèrie de tombes preferentment disposades de migdia a tramuntana, de tipus que podrien ser antics i que es localitzen a l'est de l'edifici cultural, o justament en la part més oriental de la nau nord, algunes de les quals, descobertes sota un sòl de *signinum*, podrien correspondre a una *area* funerària preexistent o a una tomba de certa entitat de tipus familiar. Aquesta fase, si l'acceptem, podria ser de la segona meitat del segle quart o, potser millor, dels primers anys del cinquè, i hauria estat el punt de partida del cementiri d'una comunitat rural la qual, un temps després, per ordenar l'espai, per cristianitzar-lo i per poder centralitzar còmodament l'activitat litúrgica, s'hauria dotat (o l'haurien dotat, si suposem una intervenció i una voluntat episcopals) d'un primer temple que hauria fet desaparèixer parcialment algunes de les evidències inicials.

El moment final d'aquesta fase antiga de la necròpoli, a partir de les dades recopilades, s'hauria de situar, segons pensem, entrat el segle setè, tal com semblen proposar les datacions atorgades a cada un dels tipus de sepultures identificats i a la informació que ens forneix l'anàlisi de les tombes associades amb el segon moment del cementiri i que, com es veurà, porten aquesta mateixa direcció.

El cementiri de mas Castell. La fase moderna

Aquest moment avançat de la necròpoli s'associa clarament amb la fase IV de l'evolució de les restes estructurals que comportà, entre altres coses, una notable elevació dels nivells de pavimentació i, consegüentment, una nova cota de deposició de les tombes dels difunts, força més enlairada que les del moment anterior, fet que ha simplificat en gran manera l'atribució de les sepultures a un o altre moment.

El nombre d'inhumacions que assignem a aquesta segona etapa d'ús del cementiri és de 45, un 40,55% del total, i es localitzen a l'exterior del temple, que va resultar notablement reduït durant aquesta darrera fase de funcionament.

El fet que aquest segon moment d'ús del cementiri, de llarga durada, com intentarem demostrar més endavant, hagi proporcionat un nombre sensiblement inferior de sepultures que el moment més antic no ens ha de sorprendre, si tenim en compte la metodologia que seguí l'excavació d'aquests àmbits i la inexistència d'un diari d'excavacions per etapes determinades d'aquest procés. En efecte, l'exploració del sector de les naus de la basílica, més enllà de l'absis i dels sectors més occidentals del jaciment, no ha quedat reflectida en un procés de documentació coherent i confrontable. Enlloc hem trobat un diari d'excavacions, o uns apunts parcials, solament la planta final, amb algunes anotacions puntuals, i un bon reportatge fotogràfic que, tanmateix, no estalvien l'existència d'un resum detallat dels treballs i de les troballes. Estem convençuts, tal com semblen assenyalar alguns indicis, que unes quantes tombes pertanyents al segon moment de la necròpoli foren excavades i retirades sense que quedés constància d'aquest procés. Caldrà, doncs, tenir-ho ben present per no treure conclusions sense ponderar que podrien ser enganyoses.

Ritual

Tal com comentàvem en analitzar el moment antic del cementiri (*supra*, cap. Ritual), la documentació que generà l'excavació del lloc, d'una gran pobresa, i el fet que en moltes ocasions no s'hagin obert els sepulcres, ens dificulta fer un estudi més aprofundit, i per tant més valuós, dels costums que seguiren els usuaris a l'hora de sebollir els seus morts.

Continuant la vella tradició, els cadàvers eren col·locats dins de la sepultura de panxa enlaire i allargassats –decúbit supí–, amb els braços estirats al costat del cos o bé amb les mans encreuades a l'altura del pubis (fig. 60 i 61). En un cas, ben documentat, el difunt fou col·locat de cantó, mirant cap a migdia, els braços plegats sobre el pit i les cames encreuades una sobre l'altra de manera difícil. El fet de ser fins ara una troballa en solitari la fa poc significativa (fig. 62).

Les evidències permeten assegurar que continuà arrelada la tradició, antiquíssima, de disposar el cadàver nu a l'interior de la tomba, cobert només amb una mortalla que ha desaparegut sense deixar rastre. Cap joia, cap element d'ús personal i diari ha estat recuperat, cosa que fa pensar en la voluntat, familiar o social, de retirar-los, si calia, abans de la deposició. Cap objecte ha estat trobat a l'interior d'un sepulcre –creus, gots, fitxes, amulets...–, acompanyant el difunt, fet que continua una tradició que, a mas Castell, remunta als orígens del cementiri. Només una excepció interessant: dins de la tomba núm. 97 (fig. 47) s'assenyalà l'existència d'una petxina ben col·locada cosa que podria fer pensar en la sepultura d'un pelegrí que hagués anat, en vida, fins a Santiago de

Compostel·la, seguint un costum ben documentat al llarg de l'edat mitjana d'ençà, de la "invenció" de la sepultura de l'apòstol. Aquest fet hauria esdevingut poc abans del 829. El bisbe Teodomir d'*Iria Flavia*, durant l'episcopat del qual tingué lloc la feta, ja es féu sebollir a redós de la sepultura extraordinària. D'aleshores ençà, el procés de santificació del lloc s'hauria intensificat de manera imparable fins arribar al trasllat de la seu episcopal d'*Iria* a Compostel·la. A partir de la segona meitat del segle deu, el flux de pelegrins esdevingué cada cop més important fins a ser el centre principal de pelegrinatge de l'occident europeu.

Les sepultures són individuals i en cap cas hi ha superposició o destrucció d'una per una altra més moderna. Aquest fet, característic dels dos moments d'aquesta necròpoli i de la majoria de cementiris amb aquesta cronologia d'aquest territori, ens permeten deduir l'existència d'un ordre topogràfic determinat que implicaria una gestió eficaç del cementiri i, molt probablement, algun senyal, alguna marca, algun element que servís per situar en un lloc determinat l'existència d'una tomba. Cap troballa ens ajuda. Per a moltes, situades a l'entorn de l'església, dins d'espais indubtablement privilegiats, queda clar que no devia ser altra cosa que el senyal, clar, de la refecció del sòl d'*opus signinum* que colgava les tombes i un coneixement directe, per part dels gestors de la necròpoli, dels espais ocupats i d'aquells que, lliures, podien anar-se ocupant. En altres indrets més perifèrics, més enllà de l'absis del temple, on no hi ha indicis de l'existència de paviments de morter, cal imaginar l'ús d'alguns objectes, potser de fusta o de pedra i desapareguts per una reutilització posterior. La inexistència d'epitafis sembla confirmar i continuar la tradició local pròpia de l'antiguitat tardana.

Majoritàriament, els cadàvers estaven orientats. Efectivament, en 30 inhumacions, un 66,66% del total, s'ha constatat la deposició del difunt de tal manera que el cap quedés a occident i els peus a orient, amb variacions puntuals i quasi sempre condicionades per la direcció dels murs del temple, de tal manera que quedava "mirant cap a sol ixent", cap on es localitza Jerusalem, on es produiria, a la fi dels temps, la segona i definitiva vinguda del Crist, que comportaria la resurrecció de la carn i el judici final. A aquests dos terços de tombes orientades caldria que n'hi suméssim un altre 13,33%, 6 tombes, que no han estat obertes i que, per tant, tant podrien estar orientades cap a llevant com cap a ponent, però per les característiques, pel lloc i per les dimensions tot fa pensar en un comportament canònic. Si és així, el percentatge arribaria al 80%.

Dues tombes es disposen amb el cap del difunt a migdia i els peus a tramuntana (4,44%), però en un cas –tomba núm. 38– amb una inclinació sud-est/nord-oest que podria amagar una pretesa orientació oest-est. L'altra –núm. 88– és d'un nadó.

Finalment esmentarem que en cinc inhumacions (15,55%), totes d'infants i totes situades juntes, les unes al costat de les altres, a tramuntana de l'absis del temple, el cap dels difunts era col·locat a llevant i els peus a tramuntana, en posició clarament invertida en relació amb el costum majoritari.

La mostra d'edats, molt superficial perquè no ha estat possible efectuar, de moment, una anàlisi antropològica de les restes, ens ofereix un panorama potser més característic del comportament de la mort en una època preindustrial que el que podríem deduir a partir de les dades de l'anàlisi de la fase antiga de la necròpoli (*supra*, cap. Ritual). Dotze tombes, un 26,66%, corresponien a individus adults; cinc, un 11,11%, a adolescents o adults de talla reduïda; setze, un 35,55%, a infants, entre ells alguns nounats. En dotze casos, un 26,66%, no en tenim constància.

Aquests números, a partir d'un nombre reduït —45 inhumacions—, semblen reflectir a grans trets una situació pròpia d'una època de la història de la humanitat no tan allunyada com podríem pensar, en què la mort en els primers anys de vida, en l'adolescència o com a conseqüència del part era un fet omnipresent que reduïa a nivells esquifits l'esperança de vida.

Moltes més dades sobre la qualitat de vida, les malalties, els costums alimentaris, s'aconseguiran el dia que sigui possible efectuar una anàlisi detallada i rigorosa, per part d'experts, de les restes òssies majoritàriament conservades *in situ*.

Tipologia i característiques dels enterraments

D'un conjunt total de 45 tombes, hem identificat cinc tipus diferents de sepultura que passarem a definir i a analitzar tot seguit. Recordarem que de sis inhumacions (13,33%) no en tenim dades que ens permetin atribuir-les a un tipus o altre.

Tomba de tegulae

Un cas únic, la tomba núm. 98 (fig. 53), d'una importància cronològica gran a l'hora d'intentar fixar amb la màxima precisió els inicis d'aquesta fase. Es tracta d'una tomba de tègules de secció triangular convencional que ha estat retirada i que coneixem, exclusivament, a partir de la planta final d'excavació. És absolutament segur, tal com permeten deduir els paviments conservats, que aquesta sepultura fou bastida directament damunt del *signinum* del temple de la fase II (que continua existint a la fase III, com a paviment del vestíbul davant la porta meridional del temple), i que actuà de solera de les inhumacions pertanyents al moment modern de la necròpoli. Representa un 2,22% del total.

Caixa de lloses

Dins de la tradició de la fase anterior, conformant taüts que van des de formes més o menys rectangulars a altres de clarament trapezoïdals, s'utilitzen blocs irregulars, de mides molt diverses, preferentment de travertí, per bastir els murs laterals —potser no tan alts com el de les caixes més antigues—, i les lloses, més grans, de coberta. En alguna ocasió, puntualment i complementària, les pedres són de calcària o gres reutilitzades o fragments d'*imbrices*, *tegulae* o rajols, que omplien espais i esdevenen una constant entre bloc i bloc. La simetria, el rigor, la uniformitat s'han perdut i no és gens rar observar algunes caixes que són més altes a la capçalera que als peus. En general, hauríem de constatar una tendència vers l'antropomorfisme, a cops clarament marcada i evident, altres més subtil, però sempre a distància dels models, regulars i uniformes, de l'etapa anterior.

Hi ha 33 tombes d'aquesta mena: les núm. 45, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 64, 65, 66, 67, 68, 79, 82, 83, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 97, 99, 101, 102, 103, 110 i una entre el conjunt 104 a 109. En total, un 73,33 %.

Podríem, tanmateix, considerar una subdivisió en funció d'una tendència clara vers l'antropomorfisme o a formes més regulars.

Entre les sepultures més rectangulars esmentariem les núm. 45 (força malmesa) (fig. 55), 57, 58 (0,62 m l'amplada de la capçalera i 0,65 m als peus), 59, 60, 66, 79, 82, 83 i 97, i entre les clarament trapezoïdals les núm. 56 (0,63 m

d'amplada a la capçalera i 0,42 m als peus), 64 (0,65 i 0,49 m), 65 (0,78 i 0,71 m), 67, 68, 85, 86, 87, 110 i la de número indeterminat entre la 104 i la 109.

Un altre element que cal tenir en compte és l'ús, de vegades, d'una mica de morter de calç per reforçar la solidesa de la caixa (tombes núm. 65, 66, 67 i 68). No s'han de confondre aquests sepulcres amb les tombes d'obra, ja que el morter s'usa només puntualment i no com a element bàsic sense el qual la caixa no s'aguantaria.

Finalment destacaríem, a l'interior del sepulcre núm. 59 (fig. 14, 57 i 58), de 0,52 m d'amplada a la capçalera i 0,50 als peus –per tant, de forma rectangular–, tres petites lloses primes i uniformes de travertí que servien de folre i per emmarcar la testa del difunt, amb què s'aconseguia de mantenir-la dreta i dificultar-ne el desplaçament. Aquest element, que es documenta a la Provença en contextos de la segona meitat del segle cinquè i perdura fins al segle vuitè, reapareix, en aquests mateixos territoris, durant el segle nou (TRONCIN, 1987, pp. 175-176).

Caixa en forma de banyera

De fet, hauríem de considerar-la com una variant del tipus anterior, però hem preferit independitzar-la per valorar-ne oportunament les característiques i el valor cronològic.

Un cop efectuat el forat dins del qual s'ha de bastir la tomba, al qual s'ha donat, en fer-lo, una forma d'el·lipse allargassada, amb els costats llargs força paral·lels i els curts arrodonits, es procedí a definir i consolidar el contorn de la sepultura amb blocs petits o mitjans de pedruscall de no gaire alçada –0,25/0,35 m–, preferentment local (travertí), sense solera o bé fent aquesta funció l'antic paviment de *signinum*. Les despulles eren cobertes i protegides per lloses primes de travertí, de formes irregulars i desiguals i en nombre necessari per recobrir el taüt.

N'hem identificat dues, les núm. 44 (fig. 54 i 55) i 46, cosa que representa un exigu 4,44% del total.

La núm. 44 té l'interès de l'acabat acurat del lloc del cap, amb un perfil clarament antropomorf del dibuix de la testa aconseguit fent servir un fragment d'*imbrex* i dues pedres primes laterals que actuen com a *logette*, com a encaix definidor del cap que ajuda a mantenir-lo dret i a lloc.

Sarcòfag monolític

Un sol exemplar, notable –la tomba núm. 13–, obrat en travertí local i ben conservat (fig. 14, 53 i 56).

A diferència dels sarcòfags de la fase antiga, aquest ofereix una forma pseudotrapezoïdal i conserva una tapadora d'una sola peça, del mateix material, gens adaptada a la caixa, de secció triangular, és a dir, amb dos vessants molt inclinats. Malgrat la solidesa de l'objecte, cal dir que l'acabat és imprecís i força barroer i el resultat, potent però mediocre. Constitueix només un 2,22% del total.

La llargària màxima de la caixa és de 2,09 m, l'amplada, a la capçalera, és de 0,60 i als peus de 0,48, mentre que l'amplada màxima, de 0,76 m, s'aconseguia a 0,90 m de la capçalera, i això definia una forma vagament el·líptica, molt irregular. L'interior de la caixa té una fondària d'uns 0,40 m.

La tapadora mesura, només, 1,88 m, amb amplada màxima a la capçalera de 0,60 m i de 0,54 m als peus. L'alçada màxima és de 0,21 m.

Tombes d'obra

El sepulcre és fet, en els dos casos identificats, de pedruscall unit amb morter de calç. Es fa servir sobretot travertí i mai blocs grans sinó material d'aprofitament. Es bastiren d'obra els murs laterals i la coberta del sepulcre, fent servir en aquesta ocasió peces més grans. En un cas (tomba núm. 63) serví de solera el vell paviment de *signinum*. L'altre (tomba núm. 38) sembla que fou edificat directament sobre el terra de circulació, de terra piconada, i que era perfectament visible, a manera de les velles *cupae* (NOLLA & SAGRERA, 1995, pp. 275-278). En aquest cas, la forma del monument és clarament trapezoïdal, amb una amplada de 0,85 m al costat meridional i 0,63 m a tramuntana.

Pertanyen a aquest grup les tombes núm. 38 i 63 (4,44% del total).

Fossa simple

La documentació gràfica obtinguda durant l'excavació prova amb claredat que una de les inhumacions dels núm. 104 al 109 era en fossa simple, amb el cadàver dipositat a dins decúbit supí, amb els braços en paral·lel al cos, i cobert, després, amb la mateixa terra. Aquesta senzilla manera de sebollir els difunts, a bastament utilitzada en els cementiris de totes les èpoques és, curiosament, raríssima a mas Castell (2,22%) (NOLLA & SAGRERA, 1995, pp. 278-281).

Indeterminades

De quatre de les sis sepultures dels núm. 104 a 109 no en sabem amb seguretat la tipologia. Pels indicis, deduïm que o bé eren fosses simples o bé caixes de pedres.

Topografia del cementiri

Novament hem de lamentar una excavació tècnicament molt fluixa que comportà, entre altres coses, una documentació irregular i, en general, massa pobre. Aquest fet condiciona extraordinàriament algunes de les observacions que puguem efectuar. Cal, doncs, que ho tinguem ben present a partir d'ara.

A partir del diari d'excavació, del reportatge fotogràfic i de la planta general, podríem deduir la inexistència de tombes d'aquest segon moment a l'interior del recinte cultural o bé al llarg de tot l'espai que havia ocupat la nau septentrional de la primera basílica. I tanmateix, la trista realitat és que no tenim cap dada ferma a favor d'aquesta possibilitat. L'església de la fase IV, a la qual s'associa el segon moment de funcionament de la necròpoli, ens ha arribat excavada molt per sota dels nivells de circulació, que hem pogut recuperar en les rebaves dels murs, i, per tant, sense possibilitat, mancats d'un diari d'excavació, de saber si sota del paviment alt –fase IV– s'anaren localitzant tombes o no. Quedi, per tant, oberta aquesta qüestió. La nostra opinió, basada exclusivament en la coneixença del jaciment, i sense cap valor, és de suposar que continuà l'ús funerari de la nau del temple.

Molt més sorprenent i més difícil d'acceptar seria el fet que l'àmbit exterior nord no hagués estat ocupat pel cementiri més tardà. Tot aquest sector es troba explorat a molta fondària, molt per sota dels nivells de circulació de l'època de funcionament de la segona etapa del cementiri i, per tant, no és possible veure-hi evidències. Tanmateix, l'ús funerari del sector més oriental,

segons explica amb claredat el diari d'excavacions, assenyalant amb precisió que les tombes eren disposades sota un sòl de *signinum*, sembla assenyalar un ús funerari clar a aquesta zona tal com passa a l'altra banda, a migdia del temple, una mena de gran vestíbul amb funció funerària privilegiada. En aquest cas, segons pensem, el temple al mig i les zones a migdia, a tramuntana i a ponent, simètricament disposades, definirien les regions principals, millors, d'aquesta fase del cementiri.

Al sud de la basílica l'exploració arqueològica es limità a perforar per sota del sòl de circulació de *signinum*, de la fase IV, i deixà al descobert una munió de tombes moltes de les quals, no totes, són encara visibles. Aquestes sepultures es disposaven directament sobre el paviment de morter hidràulic de les fases II i III, que serví de solera a les inhumacions. Vint-i-quatre tombes inventariades en l'àrea excavada confirmen l'ús intensiu del lloc, totes disposades sota un sòl de *signinum* (núm. 13, 44, 45, 46, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 82, 83, 85, 86, 87, 88, 98, 99, 101, 102 i 103, un 53,33% del total).

A ponent del temple (fase IV) i pertanyents a aquesta fase del cementiri, es conserven encara *in situ* uns quants sepulcres, disposats un darrera l'altre, conformant una unitat i bastits contra la línia dels murs desafectats del temple de la fase III. No seria gens estrany que en aquest espai hi hagués hagut altres inhumacions que haurien estat retirades sense deixar rastre. Són cinc tombes (núm. 65, 66, 67, 68 i 79, un 11,11%), totes cobertes per un paviment de morter hidràulic.

Fora d'aquest àmbit central del cementiri, hem de referir-nos a la zona est, marginal i molt poc coneguda i que, per tant, no podem valorar amb profunditat, on hem identificat nou tombes (núm. 38, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95 i 97, un 20%). En canvi, no sembla confirmar-se la continuïtat de funcionament de la gran *area* funeraria nord-occidental. Les dades que posseïm no mostren l'existència en aquest lloc d'un nou sòl d'*opus signinum* que continués la funció d'àrea privilegiada d'enterrament. Tot sembla indicar la utilització d'aquell espai immediatament per sobre de l'antic sòl a partir d'una aportació artificial de terra. Allí s'han localitzat sis tombes (núm. 104 a 109, un 13,33%), una en caixa de lloses i disposició peculiar del difunt, una altra en fossa simple i quatre de tipologia imprecisa, disposades directament sobre un paviment més antic que cloïa les sepultures associades a la fase inicial del cementiri (núm. 1 a 9, 15 i 20). A mas Castell seria possible pensar que l'elevació del sòl de l'antiga *area* es realitzà per adaptar-se a la nova cota de circulació.

Cronologia

El moment final del cementiri és, segons pensem, prou clar. En efecte, el dia 5 d'abril de 1182 era consagrada l'església de Santa Maria de Porqueres, un temple bastit de nou només a una quarantena de metres de l'edifici antic, en direcció sud-est, més a la vora de l'estany i una mica més enlairada. El monument, notabilíssim, es conserva molt bé (DIVERSOS AUTORS, 1991 b, pp. 441-449). En aquell document s'esmenta el cementiri que hi va lligat de trenta passes legítimes a tot l'entorn de la basílica: *...et sancte Marie constructam, in comitatu Bisuldunensi, in loco qui dicitur Porcariae... Et insuper ex omni parte cimiterium habens triginta legitimus passus...* (CONSTANS, 1987, document núm. 171).

Aquest fet determina amb claredat que el nou cementiri parroquial, a redós de l'església, substituïa l'antic generat, raonablement, a l'entorn dels temples de l'antiguitat tardana i altmedievals. Tal com palesen les excavacions –fase V–, la

vella basílica fou parcialment incorporada a les noves estructures o arrasada i colgada, com passa amb la necròpoli, per permetre adequar el lloc a nous usos lligats, segons pensem, a l'estructura del castell feudal.

Per tant, doncs, vers la darrerria del segle XII, el darrer terç si no volem agafar la data de consagració com el moment just a partir del qual deixa de funcionar l'un i comença a fer-ho l'altre, s'hauria deixat de sebollir en la zona explorada.

Una altra qüestió, directament relacionada amb aquests fets que acabem d'explicar, és saber si alguna de les tombes del segon moment d'ocupació del cementiri que estem estudiant pot pertànyer a les fases més avançades d'utilització. En general, tal com hem vist inicialment, en analitzar-ne la tipologia sepulcral, i com veurem de seguida, en valorar-ne la cronologia aproximada dels diferents tipus, fa l'efecte que les sepultures excavades són majoritàriament del moment inicial –i potser central– d'ús del cementiri. Fa la sensació que hi manquen les tombes més modernes. Aquest fet podria explicar-se per dues raons principals: la desaparició de les tombes més modernes a causa de la reutilització del lloc o, més probablement, per un creixement concèntric de la necròpoli que hauria significat una ocupació antiga dels sectors a l'entorn del temple i, per tant, la localització de les tombes més modernes a més distància, en sectors que de moment no han estat explorats.

Més problemes planteja el moment inicial, extraordinàriament important, ja que ens serveix directament per poder proposar una cronologia el més precisa possible, per a la construcció i funcionament de la fase V i, de retop, de la IV.

La dada més ferma que posseïm, de fet l'única amb un cert pes específic, és la sepultura núm. 98 (fig. 53), un sepulcre de *tegulae* de secció triangular. Tanmateix, és de tots ben coneguda la llarga durada d'aquesta mena de sarcòfags. Vegem-ne ràpidament l'estat de la qüestió, fent especial incidència en les notícies fornides pels jaciments culturalment i geogràficament més pròxims.

És ben coneguda l'existència de sepulcres d'aquest tipus en cronologies següeres del segle tercer, però serà sobretot a partir de la centúria següent que, en aquest territori, aquest sepulcre esdevé un dels més corrents, amb un seguit de subtipus que ja hem analitzat més amunt (*supra*, cap. Tombes de *tegulae* i NOLLA & SAGRERA, 1995, pp. 266-270).

A Tarragona en trobem en el cementiri del Parc de la Ciutat, amb una cronologia específica, per a aquests taüts, entre la darrerria del segle tercer i mitjan cinquè (TED'A, 1987, pp. 109-11), tal com succeïa, semblantment, a la necròpoli de Sant Fructuós (DEL AMO, 1979, pp. 249-251). Tombes d'aquest tipus són en ús entre els enterraments dins i a l'entorn de la gran basílica descoberta a l'àrea del Francolí, amb datació del segle cinquè endavant (MAR *et alii*, 1996, pp. 321-324, fig. 3), que probablement podrà afinar millor la publicació definitiva. Al petit cementiri martirial de l'amfiteatre és interessant assenyalar l'existència d'una sola tomba de *tegulae*, entre 48, amb una cronologia global entre mitjan segle sisè i l'inici del vuitè. En aquesta ocasió es tracta d'un sepulcre fet de tègules i *imbrices* reforçant la cresta, ben orientat i situat al costat septentrional del temple, no gaire lluny de l'única porta, un lloc privilegiat que sembla que podria indicar una data alta per a la inhumació (TED'A, 1990, pp. 233-240).

En la gran necròpoli del nord-oest de la ciutat aquest model només s'ha localitzat a bastament en el sector més antic, que es dataria, segons els seus excavadors, entre el 250 i el 425, aproximadament, mentre que manca en l'àrea més moderna, per a la qual es proposa una cronologia dels segles sisè i setè.

A Sentmenat, en el cementiri de l'església vella, només l'associa a la fase IA (segles cinquè i sisè) (ROIG *et alii*, 1995, pp. 32, 37 i 110) i a Sant Cugat del

Vallès, des de mitjan segle cinquè fins a la fi de l'antiguitat tardana (ARTIGAS *et alii*, 1997, pp. 34-39).

Si passem a l'altra banda dels Pirineus, n'observem la presència al Clos de la Lombarda, a Narbona, amb cronologia del segle cinquè (SOLIER, 1991, pp. 63-68), o a Lunel-Viel (Hérault), on les fermes bases posades per una excavació rigorosa permeten reconèixer-ne l'ús des de final del segle tercer fins a la darrerria del sisè, amb un punt màxim dins del cinquè. Aquí s'observava que les sepultures més acabades, amb solera, capçaleres i *imbrices* reforçant la cresta eren més abundants en el segle quart i que a mesura que avancem en el temps s'anaven simplificant, bastint-se sense *imbrices* i, des de mitjan segle cinquè, sense solera (RAYNAUD, 1987, p. 126). Gagnière, a partir del seu estudi, defensava una datació laxa entre el segle cinquè i el segle setè, com a mínim (GAGNIÈRE, 1965, pp. 69-76). A Agde, a l'església de Sant Andreu, sembla clara la utilització d'aquestes tombes durant la fase III (segles sisè a vuitè) (HOULÈS, 1995, pp. 107-120).

El cementiri neapolità ens aporta, en relació amb aquesta qüestió, dues dades. Dins de la inhumació núm. 445, de *tegulae*, foren localitzades, associades a la deposició, dues petites monedes vàndales i una altra de metrologia similar molt gastada que proposaven un *terminus post quem* entre el segon terç del segle cinquè i el segon del sisè. La tomba núm. 411, dins de l'*area* F, s'havia de datar, amb sòlides raons estructurals, en una fase molt avançada de funcionament del cementiri, posterior a la fase II de la basílica cementirial, amb la qual cosa l'ús d'aquests sepulcres sembla que es perllongaria també dins del segle setè (NOLLA & SAGRERA, 1995, p. 269).

Com hem pogut constatar, la cronologia d'aquestes tombes es mou dins d'un ventall molt ampli, i sembla difícil que pugui arribar-se a filar més prim. Caldrà, per tant, fer servir altres indicis per anar definint el millor possible el *terminus post quem* d'aquest segon moment d'ús de la necròpoli.

Si pretenem fer servir, per fixar aquest moment, la cronologia que poden aportar els altres tipus de tombes, de seguida veurem que la imprecisió i la vaguetat són el pa de cada dia. És cert que les caixes de lloses són totes diferents i menys sòlides, més modestes i molt menys acurades que les del moment anterior, que la tendència cap a formes trapezoïdals és una constant i que, en algun cas, fins i tot s'ha localitzat dins de la tomba un emmarcament de la testa fet amb tres llosetes verticals que servien per sostenir-la en el seu lloc ben dreta a l'hora que evidenciaven i subratllaven aquesta part del cos. Semblantment podríem opinar de les tombes de banyera, fosses de forma allargassada i costats petits arrodonits, amb els contorns ben fixats amb pedruscall i altres materials sòlids, majoritàriament sense solera i amb lloses primes, irregulars, cobrint el cadàver. En un dels casos, recordem-ho, la testa quedava dibuixada amb voluntat antropomorfa alhora que s'aconseguia el mateix resultat que amb les llosetes que acabem d'esmentar.

Si agafem com a referència el cementiri neapolità, amb un moment final dins de les primeres dècades del segle vuitè, com a data més avançada, observarem la presència segura de deu tombes en forma de banyera i una de probable, i tres de planta trapezoïdal, a les quals caldria afegir alguns sepulcres amb recobriment exterior de pedruscall i *opus signinum*, amb estructura interna de caixa de lloses de planta clarament antropomorfa (NOLLA & SAGRERA, 1995, pp. 272-278). Fa l'efecte que es tracta d'una moda certament tardana, en relació amb l'ús del cementiri, que va guanyant terreny a mesura que avancem en el temps. En relació amb les tombes en forma de banyera, recordem que és el tipus més represen-

tat, cavades al subsòl rocós, en la necròpoli de les Goges a Sant Julià de Ramis, amb una cronologia discutida però que sembla que caldria situar entre molt a final del segle sisè i la darrerria del vuitè o una mica més enllà (AGUSTÍ *et alii*, 1995, p. 28). També sovintegen al cementiri de Perelada, amb una cronologia inicial de segle vuit molt avançat o, potser millor, nou, on, a part d'identificar-se la major part dels tipus presents a mas Castell, una de les tombes emmarcà el cap del difunt amb dos rierencs (LLINÀS *et alii*, 1998, pp. 94-107).

Els altres tipus són numèricament irrellevants per ser tinguts en compte.

Un darrer element que cal sumar a les dades que acabem d'analitzar és la referència cronològica que ens pot aportar la planta del temple. És, en aquest cas, i convé saber-ho, una estimació hipotètica aconseguida a partir de paral·lels més o menys ben datats que ens permeten vagament situar en el temps cada una de les fases de la basílica, que acabarem de polir utilitzant informació complementària. De moment, no sembla que puguem ser més precisos.

Recordem (*supra*, cap. La restitució arquitectònica i les proporcions) que aprofitant parcialment les restes d'un temple pagà d'època baix republicana fou bastida una basílica cristiana, de tipus cementiri o potser ja amb voluntat de sacralitzar una necròpoli que ja funcionava, probablement també per cristianitzar un lloc de culte precristià i, alhora, servir de reforçament i de punt de cohesió de l'incipient cristianisme d'una població rural que habitava el territori a l'entorn de l'estany de Banyoles. Això succeí, molt probablement, a mitjan segle cinquè o poc abans (fase II). Més endavant, l'església fou modificada substancialment, però sense canviar la cota de circulació i aprofitant molts elements estructurals de l'edifici més antic. La part més monumental d'aquesta fase (III) és un enorme absis exteriorment poligonal (set cares) que s'adossa a la nau única, ara, del temple. No hi ha material arqueològic de cap mena associat a aquest moment i, per tant, no pot datar-se des de dins. Des de sempre, i basant-se en l'absis poligonal, els experts havien suggerit una datació aproximada de segona meitat del segle sisè (*supra*, cap. Estat de la qüestió. Què s'ha dit i qui ho ha dit). La publicació, acabada de sortir, sobre les darreres excavacions efectuades al monestir de Sant Cugat del Vallès han tornat a posar de manifest tota la problemàtica relativa als edificis culturals amb absis poligonals, arran de les característiques de la basílica a partir de la segona fase de funcionament. Tampoc aquí hi ha dades arqueològiques i cal recórrer a la comparació, que tanmateix no ofereix, en territori català, cap exemple ben datat, ja que no pot ser tinguda en compte la basílica martiriàl de l'amfiteatre de Tarragona, puix que no és gens clara la forma original externa de l'únic absis (ARTIGAS *et alii*, 1997, pp. 36-37).

També nosaltres proposem una datació dins del segle sisè, en un moment imprecís –potser cap al segon terç o a mitjan segle? Pensem que cal donar un temps prudent per al funcionament de la primera basílica (fase II), però tampoc cal allargar-lo massa, car la fase IV, que aprofita molts elements de la fase III, ens ve datada, inicialment, per una tomba de *tegulae* la qual de cap manera sembla que pugui situar-se, forçant tot, més enllà del primer terç del segle vuitè.

Pensem, en funció de les tombes presents en el cementiri modern i de les dades que acabem d'exposar, que les reformes que correspondrien a la fase IV haurien tingut lloc en el segle setè, en un moment imprecís que potser sí seria millor situar en la segona meitat. Ens manquen, però, proves indiscutibles perquè, de moment, no sigui sinó una hipòtesi versemblant.

El cementiri de mas Castell. Esbós evolutiu

Poques vegades fins ara ens ha estat possible analitzar, en aquest territori, una evolució tan clarament marcada de la tipologia de les tombes al llarg d'una etapa cronològica molt extensa que, *lato sensu* s'hauria perllongat durant uns 700-750 anys, però que per raons que ja hem explicat (*supra*, cap. Cronologia) pensem que en realitat ha de ser només d'uns 450-500 anys. En efecte, l'elevació física de tot el lloc durant la fase IV va permetre associar clarament cada tomba al moment antic o al moment modern d'ús del cementiri. Ja hem vist, però (*supra*, cap. Cronologia), les enormes dificultats plantejades a l'hora de datar amb justesa i precisió aquell instant.

Des d'un punt de vista tipològic podem constatar una disminució, puntual si voleu però clara, del nombre de tipus de sepulcres utilitzats en cada moment. Les tombes de *tegulae*, tan utilitzades i amb una extraordinària varietat de subtipus, desapareixen radicalment en aquest territori durant el segle setè, tal com confirmarien les dades obtingudes en els altres cementiris coneguts en les antigues diòcesis d'Empúries i de Girona. Un model que sembla clarament en ús durant el segle sisè i probablement també, encara que en nombre menor, en la centúria següent, deixa de fer-se servir. Les raons se'ns escapen i, per altra banda, és possible que molts de cops siguin causes puntuals que no és oportú generalitzar.

Els experts, aquí i allí, han intentat assenyalar els grans trets evolutius, si n'hi ha, d'aquests taüts. Sembla prou clar, com s'ha anat veient, que és acceptable marcar una certa evolució des de models més sofisticats i complexos (solera, *imbrices*, secció quadrangular...) cap a altres de més senzills i simples. I tanmateix, en casos puntuals les excepcions s'imposen. En efecte, recordem que en el cementiri de l'amfiteatre de Tarragona, amb cronologia avançada, l'únic sepulcre de *tegulae* era reforçat i embellit amb *imbrices* i la caixa era acabada amb una ferma solera. No podrien ser, per tant, tardanes algunes de les nombroses tombes de tègules de secció triangular i *imbrices* del nostre cementiri? Pensem que sí.

Altres vegades la presència o absència de tipus de sepultures determinats ha de ser considerada una qüestió d'atzar o, potser millor, el resultat d'una excavació limitada a l'entorn dels temples. Ens referim sobretot als enterraments més senzills i normalment més abundosos, les fosses. Recordem que només n'hem inventariat dos i només en el moment antic.

Les tombes en caixa sí que mostren una evolució clara, ja que són evidentment molt diferents les del moment primer i les del segon. El que podíem observar analitzant un cementiri tan gran com el de la Neàpolis emporitana (NOLLA & SAGRERA, 1995, pp. 272-275) ho constatem amb claredat a mas Castell. En el moment antic, les caixes són peces notables, ben fetes, amb pocs blocs ben tallats i uniformes, moltes vegades amb solera, altes i segellades amb només dues o tres lloses de gruix notable, similars a les dels blocs laterals, i sempre en forma de prisma regular, de planta clarament rectangular.

Durant el segon moment d'ús del cementiri, i sense solució de continuïtat, aquest continua essent, com abans, el model més emprat, però amb diferències substancials que comporten un taüt menys luxós que reaprofitat, sense polir-lo, material de rebuig i que ofereix, en darrera instància, un sarcòfag funcional però senzill i poc estètic. Ara s'imposen amb claredat les formes trapezoidals i la tendència vers solucions que dibuixen en la tomba la forma humana, un camí que continua vers les sepultures clarament antropomorfes del segle nou avançat i, potser millor, del segle deu.

Hem localitzat sarcòfags –pocs, és cert–, en els dos moments. En tres casos es tracta de peces d'un obrador local, com assenyala la matèria primera i l'escassa capacitat estètica, sobretot, i artesanal; l'altra procediria de *Gerunda*.

Els de la fase antiga –un potser reutilitzat o mal interpretat–, es troben dins de la tradició pròpia del territori però, en dos casos, interpretada des de lluny, i no sembla que aconseguís en cap moment la valoració social que aquests sepulcres aconseguiren en altres llocs. El més modern, trapezoïdal, s'ha de lligar no tant a un procés evolutiu seguit en aquest territori sinó a l'arribada del costum d'efectuar enterraments privilegiats en sarcòfags, en època preromànica avançada i anys posteriors. Recordem els exemples de Canapost o de Vulpellac, al Baix Empordà, com a més pròxims i potser més coneguts.

Es d'un interès notable la presència de les tombes en forma de banyera, només en el moment tardà del cementiri. Aquestes fosses/caixes de planta rectangular i vores arrodonides comencen a aparèixer en un moment indeterminat i acaben imposant-se. No era fàcil –i no ho és encara– valorar cronològicament aquest fet, tot i que les dades que ens proporciona aquest cementiri semblen assenyalar el segle setè com a moment d'aparició. Durant aquesta centúria s'anirien imposant, i serien la forma predilecta del segle vuitè endavant.

I finalment, dins d'aquest esbós evolutiu, que lliga amb la tendència clarament dibuixada cap a formes de sepultura trapezoïdals que marquen, de manera abstracta si es vol, la forma del cos estirat panxa enlaire, hauríem de parlar de la presència en una ocasió de la col·locació de petites lloses emmarcant el cap (tres) dins del sepulcre, un costum que conduirà a la definició física de la testa del difunt en el sarcòfag en les tombes de tipus olerdolà o antropomorfs. Un altre cas és una tomba en forma de banyera amb la capçalera preparada per donar-li la forma de la testa i, alhora, fixar-la i sostenir-la. Que no hi hagi cap cosa similar en l'etapa antiga del cementiri sembla posar de manifest que aquests costums, que puntualment apareixen amb cronologies un xic més baixes aquí i allí, comencen a ser freqüents i significatius a partir del segle setè i condueixen novament cap a models sepulcrales que reproduïxen la forma humana cada cop d'una manera menys abstracta. De la idea de casa eterna a l'embolcall antropomorf, s'ha recorregut un llarg trajecte.

L'evolució històrica del lloc. Cronologia relativa, absoluta i paral·lels

Els precedents (fase I) (fig. 8 i 9)

No és possible, amb les migrades dades que tenim a disposició, intentar copsar influències i resseguir models del temple que, versemblantment, hem suposat que s'alçà en aquest lloc poc abans o justament quan començà l'abandonament de l'*oppidum* i la dispersió dels seus habitants pel territori, seguint un model ben característic d'aquest país que afectà una part importantíssima dels *oppida* inventariats. Sense sortir del territori on es localitza mas Castell, que atribuïm al *populus* dels indigets, i només referint-nos als *oppida* més ben coneguts, observem un comportament estandarditzat que, no ho dubtéssim pas, té a veure de manera directa o indirecta amb la presència i domini de Roma. Els grans *oppida* (o és un de sol?) de l'Illa d'en Reixac i del puig de Sant Andreu, d'una enorme, extraordinària superfície i que cal considerar el *caput loci* del món indiget –en el benentès que desconeixem la mena de lligams que hi havia entre uns *oppida* i els altres, les àrees d'influència de cada un d'ells i, si n'hi havia, la situació de cada un d'ells en una disposició jerarquitzada, entre moltes altres coses–, s'abandonaren inexorablement des dels primers anys del segle II aC, fet que no s'explicaria si no és per una poderosa causa exterior que no pot ser altra, en aquells moments, que la decisió de Roma després de la revolta i de la victòria esclatant del 195 aC (MARTÍN, 1990, pp. 35-41; MARTÍN, 1997, p. 15).

En altres llocs la situació és similar, com podem constatar a Peralada, que no continua habitat més enllà de mitjan centúria (LLINÀS *et alii*, 1994 a, pp. 95-106; LLINÀS *et alii*, 1994 b, pp. 147-155; LLINÀS *et alii*, 1998, pp. 52-54 i 87 preferentment) o a Montbarbat (Lloret de Mar/Maçanet de la Selva), a l'altre extrem del territori, sobre la frontera del riu Tordera (VILÀ, 1995, pp. 37-54) del qual depenien un seguit de punts avançats, amb funcions altament especialitzades, com puig Castellet (Lloret de Mar), de control visual i defensiu del territori (PONS *et alii*, ed., 1981, pp. 257-261, especialment). Semblantment passaria a mas Castellar de Pontós, on tanmateix les freqüentacions posteriors són tan significatives que caldrà esperar a conèixer més sectors de l'àrea habitada per poder-ne treure conclusions (ADROHER *et alii*, 1993, pp. 31-70; PONS *et alii*, 1996, pp. 96-108).

Menys coneguda ens és la història del puig d'en Rovira, a la Creueta (Quart d'Onyar) que, tanmateix, no sembla que continués habitat més enllà de la primera meitat del segle II aC.

Altres, en canvi, continuaren essent habitats sense aparents modificacions o, quan hi ha dades d'excavació, amb ampliacions de l'àrea habitada i altres modificacions urbanístiques significatives, com passa, per exemple, al Castell de la Fosca, a Palamós (NOLLA *et alii*, 1998, pp. 59-78), a la muntanya de Sant Julià de Ramis i possiblement també a Castell Barri (Calonge) (CARAVACA *et alii*, 1996, pp. 109-118), a Punta Guíxols, a Sant Feliu (NOLLA *et alii*, 1989, pp. 113-114), a Tossa de Mar, al Pedró, a Blanes (AQUILUÉ, 1984, pp. 101-103), a Planells i Bordegassos, a Sant Mori-Vilopriu (CASAS *et alii*, 1991, 121-139), al puig de can Cendra (Estanyol, Bescanó), al puig Galí o d'Alia, tal com indica el material conservat en les dependències del Museu d'Arqueologia de Catalunya, Girona, i que hem pogut estudiar, i tants altres.

És interessant assenyalar que cap d'aquests *oppida* es consolidà com a lloc permanent d'habitatge. Entre els darrers anys del segle II aC i els primers anys del segle primer de l'era, tots s'havien abandonat, la població s'havia desplaçat cap a les noves ciutats o s'havia intensificat el poblament rural dispers en les *uillae* que, en molts aspectes, no eren tan diferents de les petites masies i granges indígenes escampades pels conreus des d'època remota. mas Castell de Porqueres no és, des d'aquest punt de vista, cap excepció.

A través del material que fou reutilitzat en fases posteriors i per la modulació dels elements conservats, escassos però significatius, cal imaginar un edifici de dimensions reduïdes, potser *in antis* o de quatre columnes en posició frontal, per la qual cosa estaríem parlant d'un temple dedicat a una divinitat que desconeixem però que, pel lloc i per la situació, relacionaríem amb l'estany i amb l'aigua, d'ordre toscà, tal com palesen les peces conservades, i molt probablement *in antis* o tetràstil, amb una datació que situaríem, a partir de l'anàlisi dels elements conservats, dins del segle primer. L'ús del gres, material que cal portar d'una certa distància, és una dada prou valuosa en favor de l'existència d'un monument que es volgué fer prou impactant perquè no fos problemàtic anar a cercar a certa distància un material de construcció diferent, en un indret on la pedra local a l'abast –travertí– ofereix una excel·lent resposta tècnica.

Aquesta fase, l'existència de la qual no sembla que es pugui discutir, podrà ser explorada intensament quan sigui possible reiniciar les excavacions del lloc, ja que només va resultar tangencialment afectada pels treballs empresos durant la dècada dels seixanta.

Tampoc sabem quant perdurà aquell edifici. La troballa en aquest lloc d'uns plats força sencers de ceràmica africana A, variant tardana (A2) que assimilariem a la forma 3C1 de Lamboglia (fig. 65, 4) o Hayes 16 i Hayes 3C (fig. 65, 1) i que hauríem de datar, un i altre, dins de la segona meitat del segle segon i primera del tercer (HAYES, 1972, pp. 41-42; ATLANTE, 1981, pp. 32-33, tav. XVI, 10 i HAYES, 1972, pp. 21-25, respectivament), serien els objectes més moderns, localitzats fins ara en aquest sector del jaciment, anterior a la necròpoli de l'antiguitat tardana juntament a uns quants plats-tapadora i cassoles de ceràmica de cuina africana. Aquests atuells només demostren, directament, l'existència de freqüentacions en aquest solar que, a tall d'hipòtesi, podríem relacionar amb l'existència del temple que caldria imaginar en ple funcionament vers la primera meitat del segle tercer.

A partir d'aquest moment, ens manquen les dades i cal que entrem en el camp relliscós de les suposicions, que quan sigui possible intentarem reforçar amb dades el més segures possible.

En un moment imprecís, que a partir de les tombes més antigues hauríem de situar en la segona meitat del segle quart o en la primeria del cinquè, aquesta zona esdevingué un cementiri on es portava a sebollir la gent que, dispersa, habitava aquestes contrades, a l'entorn de l'estany de Banyoles.

Perquè es produís aquest fet considerem necessari suposar la ruïna i abandó del vell temple que, tanmateix, continuaria en la memòria dels habitants del lloc i que conservaria dempeus elements suficients per reconèixer-lo. La gent que fins llavors havia anat fent els enterraments en altres llocs, a prop de les *uillae* on havia transcorregut l'existència dels difunts, a tocar els camins, per raons que se'ns escapen deixaren de fer-ho per utilitzar aquell nou indret, un antic lloc de culte associat a una divinitat desconeguda, sota la protecció de la qual posarien les modestes tombes, en un lloc privilegiat –i sacralitzat– lleugerament enlairat i ben visible de molta distància. Un indret, d'altra banda, propietat del temple i

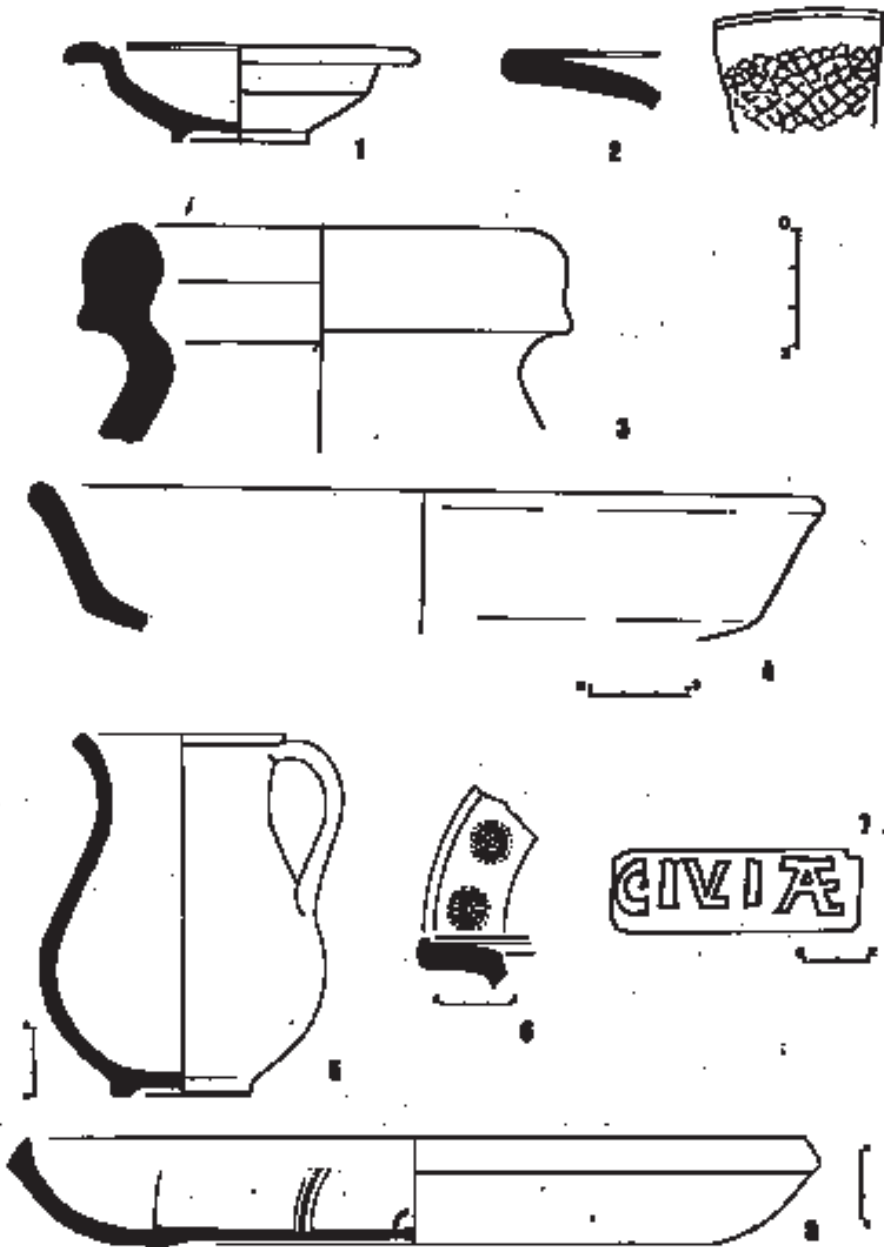


Figura 65

Mas Castell. Objectes ceràmics. 1) T.S. africana A2, forma Hayes 3C. 2) T.S. africana C, forma Lamboglia 42. 3) Àmfora sud-hispànica, forma Keay XIII C. 4) T.S. africana A2, forma Hayes 16. 5) Gerra de ceràmica grisa trobada dins de la tomba núm. 14. 6) Fragment de vora de ceràmica grisa "DSP", forma Rigoir 1. 7) Segell sobre tegulae -tomba núm. 4- C. IVLI (la V i la L formant un nexè) ATE (les tres lletres formant un nexè). 8) T.S. africana D, forma Hayes 61 B.

del déu i ara, després dels decrets de confiscació del 395, de l'emperador i, per tant, gestionat pel governador i en darrera instància per les autoritats locals que, sens dubte, haurien trobat adequat l'ús com a cementiri de l'àrea del temple i dels sectors immediats, en consonància amb l'esperit dels decrets de confiscació i amb la voluntat del cèsar i de la jerarquia eclesiàstica de cristianitzar els llocs de culte pagans. Recordem que el lloc que ocupa la tomba és *locus religiosus* i que, per ser-ho a tots els efectes cal que sigui propietat del difunt, condició *sine qua non* en la legislació romana.

Aquesta explicació hipotètica porta en el seu interior assumir que la necròpoli és anterior a la primera basílica (fase II), circumstància que, és ben cert, no hem pogut provar encara amb evidències indiscutibles. Tanmateix, les dades que posseïm, proporcionades pel mateix jaciment, però també en analitzar l'evolució d'altres llocs més ben coneguts on podem constatar la prioritat del cementiri en relació amb l'aparició de la basílica, semblen apuntar en aquesta direcció.

En efecte, hi ha un seguit d'indicis que ens fan plantejar com a molt possible l'existència del cementiri tardà abans de l'edificació de la primera església (fase IIA). No són altres que la concentració, en un lloc molt determinat, més enllà dels límits orientals de l'aula –i en dues ocasions, les úniques, en el sector nord-est de la nau septentrional–, d'unes quantes tombes de caixa i, sobretot, de *tegulae*, una de secció quadrangular, que usaren preferentment *imbrices* en l'acabat final, i disposades de sud a nord. Aquestes tombes no s'adapten ni a l'orientació general de l'edifici, que sovint condiciona enormement, i s'aparten d'un costum, quasi una llei, que les vol orientades.

És interessant també el fet de constatar que aquest grup de tombes suposadament inicials es localitzen més enllà del mur 136, que hem considerat mur o fonamentació perimetral nord del suposat temple baix republicà o augustal, com si s'haguessin situat entorn de l'edifici, perfectament perpendiculars.

En favor d'aquesta possibilitat hi hauria la tipologia d'una de les sepultures, de tègules i de secció quadrangular, l'única del conjunt, que en aquest territori és rara amb paral·lels a Girona, sense una datació segura però en un context topogràfic del cementiri clarament altimperial (BASTIT *et alii*, 1987, pp. 91-98; NOLLA, en premsa), o al cementiri neapolità (Empúries), en una zona marginal i que és, versemblantment, una de les tombes més antigues, potser de la darrerria del segle tercer o poc més enllà (NOLLA & SAGRERA, 1995, pp. 243 i 270, tomba núm. XLIII).

En altres necròpolis ben conegudes, de les quals podem resseguir bé la gènesi, detectem quasi sempre la prioritat dels enterraments a l'existència d'un temple. A Roses s'han assenyalat indicis raonables d'una llarga continuïtat de l'ús com a cementiri de l'àrea situada a redós del temple romànic de Santa Maria, des d'època altimperial, amb suposades incineracions (NOLLA, 1997, pp. 128-129). A la Neàpolis emporitana queda clar, segons pensem, l'ús com a àrea d'enterrament abans de l'existència de la *memoria* que ben aviat esdevingué autèntica església cementirial (NOLLA & SAGRERA, 1995, p. 311). No cal dir a Girona, on la prioritat del cementiri, davant la porta nord de la ciutat, és inqüestionable. L'existència d'aquest cementiri, a redós de la via Augusta, immediatament més enllà de la porta nord de la ciutat –Sobreportes, a l'època medieval–, és un fet inqüestionable, tal com provarien el lloc, els sarcòfags encastats en els murs del presbiteri del temple dedicat al màrtir Feliu, un dels quals, el més antic, obrat en marbre de Paros a Roma, s'ha de datar dins del primer terç del segle tercer (CLAVERIA, 1994), i la localització de tombes d'inhumació en zones més perifèriques però que formen part d'aquesta mateixa necròpoli. Més

recentment, el 1990-1991 i el 1998, sondejos efectuats a l'interior dels Banys Àrabs, a poca distància, cap a l'est de la Via Augusta i a tocar un altre camí que es dirigia cap a les Gavarres, han permès trobar restes de sepultures, algunes monumentals i altres més senzilles, entre les quals algunes assenyalades per àmfores clavades a terra verticalment (MARQUÈS *et alii*, 1994, pp. 91-92; també NOLLA, en premsa)).

El cementiri de Sant Fructuós, a Tarragona, és molt anterior a la construcció d'una basílica (DEL AMO, 1979). En canvi, no queda tan clar, ans al contrari, a la necròpoli de l'amfiteatre, a la mateixa ciutat, on la gènesi del cementiri sembla conseqüència de l'elevació d'un *martyrium* damunt mateix d'on moriren cremats el bisbe Fructuós i els seus diaques Auguri i Eulogi, el 21 de gener de l'any 259 (TED'A, 1990, pp. 235-242).

La fase II (fig. 15, 16 i 21)

Més endavant, i potser com una conseqüència de la voluntat de cristianització més profunda d'aquest territori, seguint unes directrius ben consolidades i d'èxit assegurat en diferents punts de l'*orbis romanus*, un exemple de les quals seria l'actuació de Martí, bisbe i confessor, s'hauria procedit a intervenir en un lloc prestigiat, en ple funcionament, substituint tot allò que recordava directament l'antiga divinitat, deixant i potenciant, si convenia, l'aspecte sagrat i "especial" del lloc, substituint una presència per una altra i, en aquest cas, bastint un edifici sagrat de planta basilical, de tres naus i cinc tramades i absis, de planta rectangular, exempt (fase IIA).

Aquest temple hauria servit per cristianitzar el lloc, per ordenar, al seu entorn, el cementiri i, possiblement, per servir de punt central de l'activitat pastoral i litúrgica d'una comunitat dispersa que calia cohesionar i mantenir en la nova creença, potser dins d'un programa propiciat des de la ciutat episcopal o només com una solució local a un problema exclusiu, en aquells moments, d'aquestes contrades (GODOY, 1995, pp. 227-237).

La basílica fou edificada seguint una planta coneguda i amb un nombre important d'exemples a Hispània durant els segles sisè i setè, que esdevingué un model plenament definit en l'arquitectura visigoda de la segona meitat del segle setè i més enllà (PALOL, 1989 b, pp. 1988-1995, fig. 12; PALOL, 1991, p. 292). Un paral·lel pròxim el trobem en la basílica de Santa Maria del Camí, a Ciutat, a l'illa de Mallorca, només coneguda per treballs antics i pavimentada amb excel·lents mosaics que s'han datat a mitjan segle sisè (PALOL, 1967, p. 8-10; SCHLUNK & HAUSCHILD, 1978, p. 79, fig. 58; GUÀRDIA, 1988, pp. 73-79; GODOY, 1995, pp. 161-164). Recorda el nostre temple tanmateix amb algunes diferències, la més significativa de les quals és l'amplada de l'absis, que a Santa Maria iguala la nau central, mentre que a mas Castell, és un terç (5,12 m) de l'amplada total de l'edifici (15,36 m), i sent equivalent, la nau del mig, a la meitat (7,68 m). El nombre de basaments de columna (o pilastra) és idèntic, però el repartiment és lleugerament diferent. No és comparable tampoc la situació dels accessos –al nord a Santa Maria–, ja que ens són desconeguts a mas Castell.

La fase antiga de Son Peretó, Manacor, illa de Mallorca, és també un model similar, amb dues diferències significatives, com són la forma interiorment semi-circular de l'absis, de línies rectes per fora, i l'existència d'un contracor. Malauradament, tampoc posem una datació precisa per a aquesta fase del temple, i queda clar només que seria anterior a mitjan segle sisè, moment en què una part de les naus fou pavimentada de mosaic. Més endavant la capçalera fou refe-

ta i compartimentada en tres parts (PALOL, 1989 b, pp. 1988-1995, fig. 12; PALOL, 1991, p. 294; GODOY, 1995, pp. 155-161). La fase III de la basílica de la vil·la *Fortunatus*, a Fraga (Osca), amb un *terminus post quem* arqueològic de mitjan segle cinquè, comporta, com a Son Peretó, una forma semicircular per la part de dins (PALOL, 1989 b, pp. 2000-2004; PALOL, 1991, pp. 297-298; GODOY, 1995, pp. 227-237).

Deixaríem de banda l'església martirial de l'amfiteatre de Tarragona, ja que no hi ha evidències fermes per saber com era exteriorment l'absis (TED'A, 1990, pp. 207-208 i 231-233, fig. 242; GODOY, 1995, pp. 191-202, fig. 27), i ens centrarem en un altre edifici basilical descobert i excavat ara fa uns pocs anys, sobre el qual n'esperem encara la publicació científica definitiva. Efectivament, unes excavacions de salvament van permetre localitzar, en l'àrea urbana pròxima al riu Francolí, un conjunt eclesial complex, amb un temple i un atri amb dependències que s'obria a un vial pavimentat el qual hauria conduït, en direcció a ponent, vers el gran cementiri i la basílica de Sant Fructuós, que no es trobaria a massa distància, en un context clarament suburbà.

Doncs bé, aquest temple ens ofereix, ara com ara, el millor paral·lel amb la basílica de mas Castell, amb una planta basilical de tres naus i un petit absis rectangular, per dins i per fora, que es prolongava cap enfora. A diferència de Porqueres, l'edifici tarragoní posseïa un transsepte ben definit. El material, bàsicament ceràmic, associat als estrats de construcció feia possible avançar una datació prou ferma de primera meitat del segle cinquè.

En una segona etapa, aquest monument hauria estat modificat, amb una ampliació de l'absis –que no modificà la forma– i l'afegitó, al costat de tramuntana, de dues estances que han estat considerades com a sagristies. En aquest cas, les similituds amb la fase IIB de mas Castell són ben patents amb l'única diferència que aquí la cambra afegida ocupà el costat de migdia de la capçalera (MAR *et alii*, 1996, pp. 323-324, fig. 3). També podríem esmentar, com a paral·lel, la fase I de l'església de Sant Menna, a Sentmenat, d'un sol absis de planta quadrangular sobresortint però, a diferència de mas Castell o de Tarragona, amb una única nau i, en general, de dimensions modestes, amb datació proposada del segle cinquè (ROIG *et alii*, 1995, pp. 26-30).

Aquest edifici tarragoní permet conèixer, de moment, un temple d'aquestes característiques en sòl peninsular i en unes dates força anteriors a les que hom proposava per a les basíliques mallorquines i ens ofereix un paral·lel pròxim tipològicament, geogràficament i, amb versemblança, cronològicament, per a l'església de mas Castell per a la qual proposàvem una datació de mitjan/segona meitat del segle cinquè, a partir, és ben cert, d'un cúmul de dades molt disperses però que juntes semblaven tenir prou gruix. Tanmateix, i tampoc seria cap problema, la cronologia d'aquest temple podria fer-se baixar fins a la darrerria del segle cinquè o una mica més enllà.

La fase III (fig. 17, 18, 19 i 21)

Més endavant l'església fou modificada substancialment, sense canviar però la cota de circulació i aprofitant molts elements estructurals de l'edifici més antic. La part més monumental d'aquest moment és un enorme absis exteriorment poligonal (set cares) que s'adossa a la nau única que té ara el temple. No hi ha material arqueològic de cap mena associat a aquest moment i, per tant, no hem pogut obtenir una cronologia ferma des de dins. De sempre, i basant-se en l'absis poligonal, els experts havien suggerit una datació aproximada de

segona meitat del segle sisè (*supra* cap. Estat de la qüestió. Què s'ha dir i qui ho ha dit). La publicació, acabada de sortir, sobre les darreres excavacions efectuades al monestir de Sant Cugat del Vallès ha tornat a posar de manifest tota la problemàtica relativa als edificis culturals amb absis poligonals, arran de les característiques d'aquella basílica a partir de la segona fase de funcionament. Tampoc aquí hi ha dades arqueològiques i cal recórrer a la comparació que, tanmateix, no ofereix en territori català cap exemple ben datat, ja que no pot ser tinguda en compte la basílica martirial de l'amfiteatre de Tarragona, puix que no és gens clara la forma original externa de l'únic absis (ARTIGAS *et alii*, 1997, pp. 36-37).

Recordarem que continua associant-se a aquesta fase el moment antic del cementiri, amb un repertori tipològic de tombes molt uniforme que són, en general, característiques de l'antiguitat tardana d'aquest territori, ben diferents, com s'ha vist, de les sepultures més modernes que s'associen al moment més tardà de la necròpoli l'ús de la qual s'hauria perllongat, com hem intentat demostrar, fins a la darrerria del segle XII.

No deixa de plantejar problemes la notable reducció de l'edifici cultural entre la fase II (tres naus) i la III (una nau) quan és força més normal, quan es modificava estructuralment un edifici d'aquestes característiques, l'ampliació que no pas la reducció. Com que són inqüestionables les evidències arqueològiques que proven la important metamorfosi del temple, caldria trobar-li una explicació, cosa gens fàcil ja que ens manquen absolutament dades epigràfiques i textuais i les arqueològiques són modestíssimes. I tanmateix val la pena intentar-ho, encara que sigui a partir de suposicions i d'algun fet tangible.

D'entrada, cal recordar que la fase II de mas Castell ens ofereix l'edifici basilical cristià més notable d'aquestes contrades i l'únic de tres naus. Les seves dimensions, modestes tanmateix, són similars a les de moltes altres petites esglésies hispanes, mediterrànies, llenguadocianes o provençals, amb la qual cosa voldríem assenyalar que no ens trobem davant d'un edifici especial ni desmesurat, si sortim del territori concret on es localitza.

També és cert que si bé l'estructura perimetral d'aquest primer edifici és una obra digna, amb murs de pedruscall i morter, ben fonamentat, en canvi els daus de sosteniment de les pilastres o columnes que separaven les naus i aguantaven bigues i encavallades de fusta del trespol reposaven directament i temeràriament sobre el sòl d'*opus signinum*. Els elements externs eren doncs prou sòlids i els interns molt febles, tot i que no calia que suportessin pesos excessius.

Per raons desconegudes (enfosament fortuït del sostre, incendi –no documentat arqueològicament–, moviment sísmic, incúria dels temps...), aquell edifici es degué desplomar i fou necessari refer-lo. Les dades arqueològiques, especialment el cementiri, permeten suposar que la reconstrucció fou “immediata” (i donem a aquest mot el sentit que té a partir de dades arqueològiques), però –i això és clar i importantíssim–, a partir de nous paràmetres que han de respondre a les necessitats plantejades per la comunitat d'aquell moment precís.

Es decidí bastir un edifici molt més estret, de 6,80 m, amb murs inclosos (5,40, sense murs), una sola nau més curta (13 m aproximadament) i un absis considerablement més gran (5,20 m), interiorment semicircular i externament poligonal, enlairat (tres graons), i tan ample com la nau. D'aquesta reforma, feta amb cura, mantenint unes modulacions, en destaquen dos aspectes, l'absis i la nau, que ens assenyalen amb claredat els interessos de la comunitat, en un moment indeterminat que hem datat, sense massa precisió, en la segona meitat o de final del segle sisè o poc més enllà.

Queda clar, doncs, que a aquell grup humà no li calia un temple de les dimensions de l'antic, de tres naus, i que amb una en feia prou. En canvi, li era imprescindible un absis molt més gran, embolcallador i enlairat.

La disminució de l'espai dedicat als fidels sembla indicar una minva demogràfica, mentre que la potenciació de la capçalera assenyalaria necessitats litúrgiques i culturals, en un edifici que ben probablement no era només una església de cementiri sinó el temple d'una comunitat les dimensions territorials de la qual se'ns escapen. ¿No podria ser que aquesta disminució significativa dels fidels lligats a aquest temple s'hagués produït no tant com a conseqüència de males anyades, pestes, guerres, crisis alimentàries i altres fets deplorables sinó com a resultat d'una cristianització més intensa del territori i, per tant, de l'aparició de més esglésies que feien més reduïts –i més còmodes– els cercles traçats a l'entorn de cada una? Pensem que és ben probable i que és una bona explicació a una reestructuració significativa.

No tenim de moment dades arqueològiques que serveixin per justificar aquesta suposició. Hi ha però una dada textual que, valorant-la amb tota la prudència del món, podria ser presa en consideració. En efecte, vers el 812 l'abat *Bonitus*, hauria fundat el monestir dedicat al protomàrtir, damunt o a prop de les ruïnes d'una basílica anterior abandonada: *...quod quidam vir religiosus nomine Bonitus quemdam locum eremum quod dicitur Baniolas, quod est situm in pago Bisuldunensi ubi antiquitus ecclesia fundata fuerat, per licentiam Odilonis quondam comitis accepisset et ibidem proprio sudore laborasset, ubi ecclesiam in honore sancti Stephani prothomartiris construxit et habitationes monachorum et receptacula pauperum ibi degerent constituit* (CONSTANS, 1985, document núm. 1). No podria ser aquest temple una d'aquestes basíliques que, alçades aquí i allí, serviren per consolidar el cristianisme d'aquestes terres i l'estructura diocesana, fent cada cop més reduït l'àmbit territorial de dependència? Sembla que sí, tot i que caldran altres troballes, en altres llocs, i excavacions més precises per copsar el valor real d'aquestes dades i, sobretot, fixar-les en el temps de manera precisa. Convé recordar, en relació amb l'església de Sant Esteve de Banyoles, que amb motiu d'una repavimentació del temple, entre 1980 i 1981, fou descoberta, entre altres troballes, al costat de migdia del creuer, una estructura absidiada, amb una orientació diferent, més cap al nord, que la de l'església del segle XI que coincideix amb l'actual, orientació que coincidia, en canvi, amb la del claustre i les estructures monacals que s'hi relacionaven. Aquest absis, segons llegim, correspondria probablement a una església d'una nau, amb un mur de 0,55 m de gruix que reposava directament sobre el subsòl geològic, sense fonamentar. Era semicircular allargat, bastit amb pedruscall escairat i força regular sòlidament unit amb morter de calç, i interiorment i exteriorment, remolinat. En alguns punts, cap a migdia, unes incisions simulaven filades imperfectes de carreus. El sòl intern de l'estructura era d'*opus signinum* i era possible observar, en la paret nord de l'absis, per dins, una mena d'encaix que semblava assenyalar l'existència d'una semicolumna adossada just en el punt d'inici de la curvatura, a manera d'arc triomfal. A l'altra banda, l'arrasament del mur no va permetre confirmar-ne la simetria. Més endavant, al costat de tramuntana, s'hi afegí, adossant-la, una estructura absidiada, de menys diàmetre però de parets molt robustes, feta de filades regulars de travertí (MONER & RIERA, 1991, pp. 394-397) (fig. 66). En relació amb aquest tema, Jaume Butinyà i Granés escriu: "Aquesta antiga església (segle V?) ha estat localitzada el mes de maig de 1980; al realitzar-se una prospecció prèvia al cobriment del presbiteri en el temple actual, disposada per l'arquitecte senyor Jeroni Moner en el creuer, enfront el

mur entre absis romànic i absidiola de mà dreta. Quasi seguidament, el 29 de maig, informà de la troballa al Centre d'Estudis Comarcals. Això tanca les digressions de P. Alsius i de l'autor de la present compilació, Mn. Lluís G. Constans. Ramon d'Abadal, en la seva obra *Catalunya carolíngia*, per la simple lectura del document ho emplaçava junt al temple edificat per Bonitus, com de fet així s'ha trobat" (BUTINYÀ a CONSTANS, 1985, document núm. 1, nota 3).

Moner i Riera, que han publicat els resultats d'aquestes prospeccions, més prudents, escriuen, referint-se a aquesta troballa en la descripció de la qual hem basat el nostre resum: "Les característiques de construcció i els materials trobats fan pensar en una església pertanyent a la tradició de l'antiguitat tardana de difícil situació en el temps, però, en cap cas, més endavant de l'inici del segle IX, època de la fundació del monestir. Seria d'una nau i coberta de fusta" (MONER & RIERA, 1991, pp. 395-397) (fig. 66).

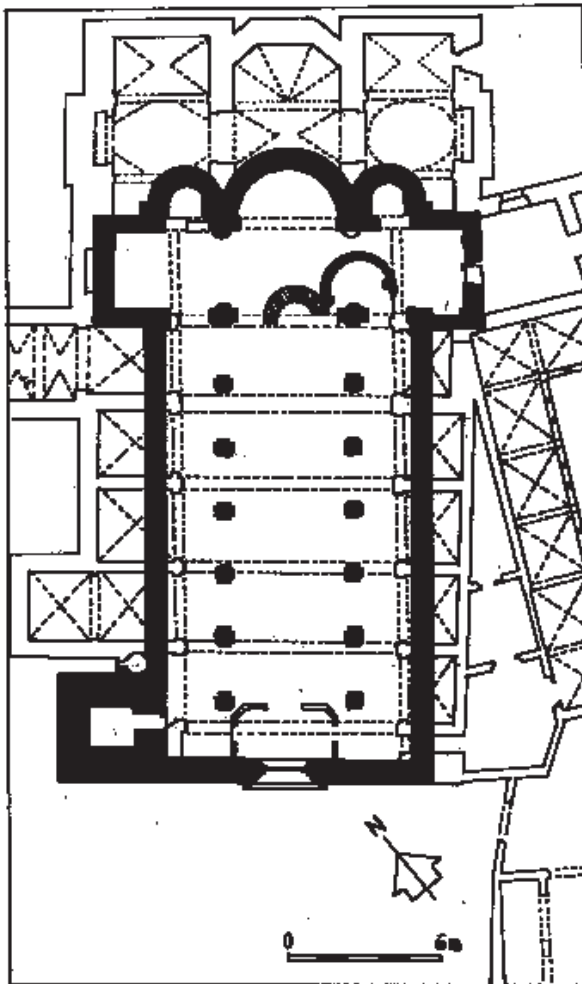


Figura 66

Sant Esteve de Banyoles. En negre l'edifici romànic i a l'interior les estructures absidials més antigues (segons MONER, 1991).

A partir d'aquesta documentació incompleta no és fàcil treure'n conclusions, però cal intentar-ho. L'opinió de Jaume Butinyà, esbiaixada, s'ha de matisar, tal com van fer Moner i Riera en publicar els resultats d'una exploració que no fou aprofitada en el seu moment per convertir-la en una veritable excavació.

Per les característiques de la troballa, per l'orientació, per l'evolució, a partir d'addicions, de l'edifici absidiat, cal convenir que ens trobem davant de l'església de *Bonitus* i, per tant, molt a principi del segle nou. On seria, doncs, l'església més antiga (...*ubi antiquitus ecclesia fundata fuerat* (CONSTANS, 1985, document núm. 1)? No ho sabem del cert, però hi ha dues possibilitats, les dues defensables, a partir de la lectura del document del dia de sant Martí de l'any 822. Una és que el vell temple se situés a prop però no on s'alçà la nova església; l'altra, que *Bonitus* aprofités les estructures antigues tant com fos possible, amb la qual cosa la nova basílica seria la perllongació de l'antiga. Amb les dades actuals el problema és insoluble. Hi ha, però, algun indici que tot seguit exposarem que ens serveix perquè fem nostra i més versemblant la teoria de l'aprofitament del vell edifici, segons la qual efectivament les restes localitzades correspondrien, sí, al temple de *Bonitus* però també a l'anterior, del qual s'hauria aprofitat la planta i una part important de l'estructura. És significatiu, en efecte, que el document esmenti amb tanta claredat l'existència de l'antiga basílica si no es volia deixar constància de la seva existència i dels valors de la continuïtat històrica. L'aprofitament, d'altra banda, tenia notables avantatges no només per un esforç menor sinó –i creiem que és important– de continuïtat física d'un lloc consagrat, en els moments inicials de la “reconquesta” efectuada pels francs, amb la voluntat de lligar l'abans i el després de l'atzagaiada sarraïna. En tercer lloc, perquè, tal com veurem més endavant, aquesta era la manera de fer de l'abat fundador, tal com palesa la seva actuació, a l'altra banda de l'estany, a mas Castell, si hem de creure el document, refent parcialment el temple dedicat a Santa Maria en el que sembla més una intervenció puntual que altra cosa (fase IV), si hem de fiar-nos de les evidències arqueològiques (CONSTANS, 1985, document núm. 16, carta atorgada a l'abat Sunifred pel bisbe de Girona *Servusdei*, el dia 1 de març del 889).

Fase IV (fig. 20 i 21)

En el segle setè, en un moment indeterminat, el temple tornà a ser objecte de modificacions considerables. El nivell de circulació de tot el sector s'eleva 0,20 m (llevat del sòl de l'absis) i la nau s'allarga considerablement (fins a 18,30 m aproximadament). Més endavant, es torna a compartimentar l'espai interior del temple, si fa no fa per la meitat, deixant com a espai funerari densament utilitzat la zona dels peus de l'església.

Aquestes reformes, menys estructurals del que puguem pensar a primer cop d'ull, semblen més fetes en funció de l'espai funerari que per altres raons. Tot fa pensar que les mides i la forma d'aquest edifici continuaren essent suficients durant l'època carolíngia. Caldrà esperar a l'esplendor d'època romànica, al creixement demogràfic i econòmic posterior a l'any 1000 perquè novament semblés necessari ampliar l'església i el cementiri, ara sense condicionaments estructurals, una mica més enllà, on continua enlairant-se el temple consagrat el dia 5 d'abril de 1182 que, tot i no ser massa gran, ha seguit fent la seva funció parroquial fins a l'actualitat.

L'any 889, en una carta de restitució de dues esglésies parroquials atorgada pel bisbe de Girona, *Servusdei*, a petició de l'abat Sunifred, al monestir de Sant

Esteve de Banyoles trobem el que segons la nostra opinió seria la primera referència documental a l'existència del temple que estem estudiant. Malauradament no apareix el topònim *Porcaria* –caldrà esperar al 906 per trobar-lo i, en aquest cas, associat clarament a una església dedicada a la Mare de Déu (*infra*), cosa que deixa la qüestió aparentment oberta. Tanmateix, com veurem de seguida, la referència topogràfica que se'n dona sembla que s'adequa perfectament a les restes arqueològiques que estem estudiant i no a cap altres, malgrat el que s'hagi escrit, amb la qual cosa no sembla excessivament arriscat acceptar la hipòtesi. El text diu: *...ecclesias videlicet quas patres illorum, qui supratatum coenobium construxerunt, manibus propriis de eremini vastitate extraxerunt fabrili construentes arte, sanctas scilicet ecclesias quae sunt dicatae, una in honore sanctae Dei genitricis Mariae, estque sita in capite stagni prope adjacentiis coenobii miliario distante uno, altera autem in honore sancti Martini praesulis, quae subjacet in valle Miliaris, Bonitus primus abbas illorum cum monachis sive servientibus Deo construente, illam quam primitus taxavimus, Elias autem similiter abbas ejusdem coenobii exemplo illius bono imitans, construi facit similiter ecclesiam sancti Martini...* (CONSTANS, 1985, document núm. 16). Se'n dedueix que *Bonitus*, primer abat de Sant Esteve de Banyoles, actuant de manera semblant a com féu a Banyoles, hauria edificat una església dedicada a Santa Maria en un dels caps de l'estany, a una distància d'una milla, del cenobi dedicat al protomàrtir. La milla romana consta de mil passes o cinc mil peus, és a dir, l'equivalent de 1478,50 m, aproximadament (CHEVALIER, 1997, p. 61). En relació amb la identificació de *Sancta Maria sita in capite stagni* amb l'església de Porqueres i amb mas Castell, cal dir que no és una dada indiscutible, i és ben lògic que sigui així. Pere Alsius la identificava amb Santa Maria dels Turers (CONSTANS, 1985, pp. 23-24) tot i que ni la distància ni la història del temple feien possible una defensa argumentada. Dom Lambert, en canvi, la identificava sense dubtes amb Santa Maria de Porqueres (a CONSTANS, 1985, 24). Constans, per la seva banda, no ho acabava de veure clar i sí trobava escaient la distància i la situació geogràfica d'aquell temple (CONSTANS, 1985, 24) i de fet preferia una teoria pròpia segons la qual calia localitzar aquella església de *Sancta Maria in capite stagni* al lloc de Lió, a l'extrem nord de l'estany i, si fa no fa, a la distància recordada en el document des del cenobi de Sant Esteve. L'existència d'una necròpoli li feia suposar l'existència d'una església, que ni abans ni ara ha estat trobada (CONSTANS, 1985, 25). Aquesta hàbil proposició és, tanmateix, forçada; en primer lloc, perquè no estem en condicions de valorar les troballes arqueològiques, escadusseres i mal datades efectuades a Lió. En segon lloc, perquè no hi ha cap referència directa o indirecta de l'existència d'una església en aquell lloc (per què hem d'inventar-nos-en una, si n'hi ha una altra que coincideix plenament amb el text?). En tercer lloc, perquè Lió no respon d'igual manera a la definició topogràfica del document *in capite stagni*, com ho fa mas Castell, ja que es troba, sí, damunt, però a molta distància i no immediatament a sobre de l'estany. Recordem, però, que Constans estructurarà aquesta teoria molt abans del descobriment de les restes localitzades a mas Castell, que confirmen amb claredat l'equivalència *Sancta Maria in capite stagni* amb Santa Maria de Porqueres.

Més pintoresca és l'opinió de Jaume Butinyà, que continuà avalant la localització de l'església a Lió (BUTINYÀ a CONSTANS, 1985, 188, notes 1 i 2) quan coneixia perfectament les troballes efectuades a mas Castell.

Recordem, finalment, que a favor de la identificació que proposem hi ha encara un parell de proves circumstancials més; en el document del 889, la nostra

església és anomenada parròquia, i és raríssima la seva desaparició sense deixar rastre. La segona, que en el mateix pergami s'esmenta l'església de Sant Martí de Campmajor, bastida per l'abat Elies, en el vessant sud-occidental de l'estany, en la mateixa direcció i una mica més enllà de Porqueres, com marcant un camí que ens sembla raonable.

La distància i la localització (*in capite stagni*) s'adequen perfectament bé a mas Castell, en posició dominant i, al mateix temps, a tocar l'estany. En aquest cas, tot i que el document no ho diu, el primer abat de Sant Esteve hauria actuat com ho havia fet abans, amb tant èxit, aprofitant un edifici de culte preexistent que servia per estalviar-se feina i per reocupar espais culturals antics. Les dades arqueològiques lligarien aquesta intervenció, la volada de la qual no sembla excessiva, amb la nostra fase IV, que comporta un aprofitament pràcticament total del temple amb un allargament del conjunt cap a ponent i una compartimentació interna, potser aprofitant la caiguda del sostre, que tingué com a conseqüència la reducció de l'aula cultural pròpiament dita i la creació d'una estança rectangular al fons que, no sabem si de manera immediata, acabà esdevenint cambra funerària.

Per aquesta darrera fase, alguna notícia documental ens permet ampliar els nostres coneixements. En efecte, l'any 906 el concili provincial narbonense, celebrat a Barcelona, al qual assistí el bisbe de Girona *Servus dei*, a prec de l'abadessa Emma, confirmava al monestir de Sant Joan, a Sant Joan de les Abadesses, la possessió de dues esglésies en el comtat de Besalú. En el document podem llegir: *...in (pago) Bisuldunense, cellam que dicitur collo Witizane, ecclesia sancti Vi(ncentii, cum ipsa parro)echia, et in Porcarias ecclesia sancta Maria* (CONSTANS, 1985, document núm. 21). Per primer cop se'ns donen el nom del lloc *Porcarias* (Porqueres) i l'advocació del temple a Santa Maria inequívocament units.

Caldrà esperar poc menys de dos-cents anys per tornar a tenir alguna notícia d'aquest edifici. En una butlla del papa Urbà II, del 16 de juliol de 1096, es fa menció de l'*ecclesia Sanctae Mariae, Sancti Laurentii cum cimiterio de Porcariis* (CONSTANS, 1987, document núm. 108), que té continuïtat i confirmació en una altra butlla papal, ara d'Alexandre III, del 13 de març de 1175, que confirmava privilegis i on llegim: *...ecclesias Sanctae Mariae, Sancti Laurentii cum cimiterio de Porcariis...* (CONSTANS, 1987, document núm. 165).

L'interès dels documents és notable, tot i que semblen incorporar nous elements a la discussió, el valor i l'origen dels quals se'ns escapen.

Novament veiem esmentat el lloc, sense canvis (*Porcariis*) i sempre en plural i, en la butlla d'Urbà II, associat a un temple (*ecclesia*, en singular) amb doble advocació, Santa Maria, primerament, i Sant Llorenç, i la referència valuosíssima al cementiri, precisat amb un locatiu perfectament clar (*cum cimiterio de Porcariis*), essent ferm el lligam d'una necròpoli amb l'altra església. Quasi cent anys després les coses semblen iguals, però en realitat hi ha hagut un canvi i l'església de Santa Maria i Sant Llorenç s'han separat en dues diferents (*...ecclesias Sanctae Mariae, Sancti Laurentii...*).

Aquestes petites variacions, explicables per la llunyania, per una circulació difícil de la informació, convé tenir-les presents a l'hora d'intentar treure conclusions agosarades que pretenen anar més enllà del que és possible.

Efectivament, Marquès i Corominas dedueixen abusivament, segons pensem, que l'advocació antiga del lloc hauria estat a sant Llorenç, màrtir romà prestigiós i ben documentat en dates altes arreu de l'occident mediterrani, fins al punt de bandejar, deixant-la en segon lloc, la dedicatòria a la Mare de Déu i, fins i tot,

suposant l'existència, simultàniament, de dos temples dedicats un al màrtir romà i l'altre, a Maria (COROMINAS & MARQUÈS, 1972, pp. 159-160). En cap altre lloc que no sigui en les dues butlles papals s'esmenta cap altra dedicatòria que no sigui la de Maria. Deixarem, per tant, aquesta qüestió marginal, que potser s'explica per un error l'origen del qual se'ns escapa, produït a Roma, a molts centenars de quilòmetres de distància.

Finalment, per necessitats d'espai i d'un edifici més digne i més gran, s'endegà la construcció del nou temple i cementiri que, aquesta vegada, no fou una modificació més o menys substancial de la vella àrea cultural, com s'havia fet anteriorment, sinó un trasllat, una trentena de metres més cap al sud-est, en una posició més alterosa, més dominant en relació amb l'estany, on era possible bastir una església més gran i dotar-la d'un nou cementiri d'acord amb les noves urgències. Tal vegada en aquesta modificació puntual del lloc s'haurien de considerar les pressions del castell per ampliar les seves dependències. En darrera instància, sabem que el dia 5 d'abril de 1182 era consagrada la nova església i el cementiri de l'entorn, de *triginta legitimus passus* (CONSTANS, 1987, document núm. 171), moment a partir del qual, com a mínim, significà l'amortització del solar del vell temple i de l'antic cementiri (fig. 2).

Bibliografia

- ADROHER, A.M., PONS, E. & RUIZ DE ARBULO, J. (1993); El yacimiento de Mas Castellar de Pontós y el comercio de cereal ibèrico en la zona de Emporion y Rhode (Ss. IV-II aC), *Archivo Español de Arqueología*, 66, Madrid, pp. 31-70.
- AGUSTÍ, B., BURCH, J. & MERINO, J. (1995); *Tombes, sitges i muralles (Excavacions arqueològiques a Sant Julià de Ramis, 1991-1993)*, Girona.
- AICART, F. & NOLLA, J.M. (1995); El jaciment tardoromà del carrer del Prior (Sant Feliu de Guíxols), *Estudis del Baix Empordà*, 14, Sant Feliu de Guíxols, pp. 99-107.
- AICART, F., NOLLA, J.M., & SAGRERA, J. (1999); L'església antiga de Santa Cristina d'Aro i els seus precedents. Una nova interpretació, *Estudis del Baix Empordà*, 18, Sant Feliu de Guíxols, pp. 13-34.
- ALMAGRO, M. (1955); *Las necrópolis de Ampurias. II. Necrópolis romanas y necrópolis indígenas*, Monografías Ampuritanas, III, Barcelona.
- ALMAGRO, M. (1964); Excavaciones en la Palaiópolis de Ampurias, *Excavaciones Arqueológicas en España*, 27, Madrid.
- ANÒNIM (1876); Notícies, *Revista de Gerona*, I, Girona, pp. 432-437.
- AQUILUÉ, J. (1984); Las reformas augústeas y su repercusión en los asentamientos urbanos del nordeste peninsular, *Arqueología Espacial*, 5, Teruel, pp. 45-116.
- AQUILUÉ, J., MAR, R., NOLLA, J.M., RUIZ DE ARBULO, J. & SANMARTÍ, E. (1984); *El fòrum romà d'Empúries (Excavacions de 1982). Una aproximació arqueològica al procés històric de la romanització al nord-est de la Península Ibèrica*, Monografies Emporitanes, VI, Barcelona.
- ARTIGAS, P.L., BLASCO, M., RIU, E. & SARDÀ, M. (1997); Les excavacions arqueològiques al monestir de Sant Cugat del Vallès o d'Octavià (1993-1994). La fortalesa romana, la basílica i la implantació del monestir, *Gausac. Publicació del Grup d'Estudis Locals de Sant Cugat del Vallès*, 10, Sant Cugat del Vallès, pp. 15-76.
- ATLANTE (1981); *Enciclopedia dell'Arte Antica Classica e Orientale. Atlante delle forme ceramiche. I. Ceramica fine romana nel bacino mediterraneo (medio e tardo impero)*, CARANDINI, A. (coord.), Roma.
- BARRAL, X. (1981); *L'art pre-romànic a Catalunya. (Segles IX-X)*, Barcelona.
- BASTIT, C., GENÍS M. T., LLORENS, J.M. & RODRÍGUEZ, A. (1987); Les intervencions arqueològiques a la plaça de Sant Feliu (Girona), *Tribuna d'Arqueologia, 1986-1987*, Barcelona, pp. 91-98.
- BLANCH I ILLA, N. (1862); *Gerona histórico-monumental*, Girona.
- BLASCO, CH., FEUGÈRE, M., JEANNOT, D. & RAYNAUD, CL. (1987); Nécropoles de Quarante (Hérault), *Nécropoles languedociennes de l'Antiquité Tardive et du Haut Moyen-Age. Archéologie en Languedoc*, 4, Lattes, pp. 133-141.
- BOLÒS, J. & HURTADO, V. (1998); *Atles del comtat de Besalú (785-988)*, Atles de la Catalunya Carolíngia, 1, Barcelona.
- BOTET I SISÓ, J. (1890); Sepulturas antiguas recién descubiertas en el Mercadal de Gerona, *Revista de Gerona*, XIV, Girona, pp. 266-269 i 289-295.
- BOTET I SISÓ, J. (1911); *La provincia de Gerona. Geografía General de Catalunya*, CARRERAS CANDI, F. (dir.), Barcelona.
- BUTINYÀ, J. (1985); notes a peu de pàgina del llibre de CONSTANS, L., *Diplomatari de Banyoles. Volum I (De l'any 882 al 1050)*, Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles.

CARAVACA, J. (1996); Excavacions al poblat ibèric de Castell Barri (Calonge, Baix Empordà), *Terceres Jornades d'Arqueologia de les comarques de Girona*, Santa Coloma de Farners, pp. 109-118.

CARTRON, I., CODON, Y., D'ANNEVILLE, C. & FIXOT, M. (1995); Ménerves. Église Saint-Estève, *Les premiers monuments chrétiens de la France. I. Sud-est et Corse*, DUVAL, N. (dir.), París, pp. 181-185.

CASAS, J., CASTANYER, P., NOLLA, J.M. & TREMOLEDA, J. (1990); *Ceràmiques comunes i de producció local d'època romana. I. Materials augustals i alto-imperials a les comarques orientals de Girona*, Sèrie Monogràfica, 12, Girona.

CASAS, J., CASTANYER, P., NOLLA, J.M. & TREMOLEDA, J. (1995); *El món rural d'època romana a Catalunya. L'exemple del nord-est*, Sèrie Monogràfica, 15, Girona.

CASAS, J., MERINO, J. & SOLER, V. (1991); El poblat ibèric de Planells i les sitges de Bordegassos (Sant Mori-Vilopriu), *Cypsela*, IX, Girona, pp. 121-139.

CASELLAS, L.E., AGUSTÍ, B. & MERINO, J. (1995); La necròpolis de les Goges. El món sepulcral en el període alt-medieval al nord-est peninsular, *Excavacions d'urgència a Sant Julià de Ramis. Anys 1991-1993*, AGUSTÍ, B., BURCH, J. & MERINO, J. (eds.), Sèrie Monogràfica, 16, Girona, pp. 109-123.

CASTANYER, P. & ROURE, A. (1985); Porqueres: noves aportacions a la seva periodització partint de l'estudi ceràmic, *Quaderns del Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles. Homenatge al Dr. Josep M^a Corominas*, volum II, Banyoles, pp. 175-187.

CASTANYER, P., TREMOLEDA, J. & ROURE, A. (1990); Un conjunt ceràmic de finals del segle III dC a Vilauba (Camós, Pla de l'Estany), *Cypsela*, VIII, Girona, pp. 157-191.

CHEVALIER, R. (1997); *Les voies romaines*, París.

CLAVERIA, M. (1994); *Los sarcófagos romanos figurados de tema pagano hallados y conservados en Cataluña*, tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona.

CONSTANS, L. (1985); *Diplomatari de Banyoles. Volum I (De l'any 882 al 1050)*, Banyoles.

CONSTANS, L. (1987); *Diplomatari de Banyoles. Volum II (De l'any 1051 al 1299)*, Banyoles.

COROMINAS, J.M. (1952); 7. Excavaciones en la comarca de Bañolas, *La labor de la Comisaría Provincial de Excavaciones Arqueológicas de Gerona durante los años 1942 a 1948. Informes y Memorias n^o 27*, PERICOT, Ll. (dir.), Madrid, pp. 146-154, làmines XXXV-XLI.

COROMINAS, J.M. & MARQUÈS, J. (1967); *Catálogo monumental de la provincia de Gerona. Fasc. I. La comarca de Bañolas*, Girona.

COROMINAS, J.M. & MARQUÈS, J. (1972); *Catálogo monumental de la provincia de Gerona. Fascículo III. La comarca de Bañolas*, Girona.

COROMINAS, J.M. & MARQUÈS, J. (1976); *Catálogo monumental de la provincia de Gerona. Fascículo I. La comarca de Bañolas*, Girona, (segona edició).

CORTADA, T. & SERRAMITJANA, P. (1968); Porqueras. Antiguo poblamiento junto al lago. Sus excavaciones, *Revista de Gerona*, 42, Girona, pp. 63-67.

CUMONT, F. (1949); *Lux Perpetua*, París.

DEL AMO, M.D. (1979); *Estudio crítico de la necrópolis paleocristiana de Tarragona*, Tarragona.

DEL AMO, M.D. (1981); *Estudio crítico de la necrópolis paleocristiana de Tarragona. Ilustraciones*, Tarragona.

DÉMIENS D'ARCGHIMBAUD, G., FIXOT, M., PELLETIER, J.P. & VALLAURY, L. (1995); Marseille. Abbaye Saint-Victor. Vestiges paléochrétiens, *Les premiers monuments chrétiens de la France. I. Sud-est et Corse*, DUVAL, N. (dir.), París, pp. 125-141.

DIVERSOS AUTORS (1988); Catalogue, *Actes des IXe Journées d'Archéologie Mérovingienne: Gaule mérovingienne et monde méditerranéen*, Lattes, pp. 181-233.

DIVERSOS AUTORS (1991 a); Castell de Porqueres, *Catalunya romànica. V. El Gironès. La Selva. El Pla de l'Estany*, Barcelona, pp. 449-450.

DIVERSOS AUTORS (1991 b); Santa Maria de Porqueres, *Catalunya romànica. V. El Gironès. La Selva. El Pla de l'Estany*, Barcelona, pp. 441-449.

DOMÈNECH, M.C. (1975); *Aportación al estudio del yacimiento de Porqueras*, Memòria de llicenciatura, Universitat Autònoma de Barcelona.

DOMÈNECH, M.C. (1979); El "Castell de Porqueres", yacimiento íbero-romano junto al lago de Banyoles, *Actas del XV Congreso Nacional de Arqueología*, (Lugo 1977), Saragossa, pp. 869-878.

ESTEBA, J. (1998); Intervencions a l'església parroquial de Sant Aniol de Finestres (La Garrotxa), *Quartres Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Figueres, pp. 287-296.

ESTEVA, L. (1978); Excavacions a la Porta Ferrada de Sant Feliu de Guíxols. Agost de 1963, *Revista de Girona*, 82, Girona, pp. 29-40.

ESTEVA, L. (1993); Excavacions a la basílica de Santa Cristina d'Aro (Baix Empordà), *Estudis del Baix Empordà*, 12, Sant Feliu de Guíxols, pp. 57-72.

FABRE, G., MAYER, M. & RODÀ, I. (1991); *Inscriptions romaines de Catalogne. III. Gérone*, París.

FEUGÈRE, M., JOLY, J.-P., PELLECUER, CH. & PEYRE, A. (1987); La nécropole gallo-romaine tardive de la Brèche (Laudun-Gard). Premières données, *Nécropoles languedociennes de l'Antiquité Tardive et du Haut Moyen-Age. Archéologie en Languedoc*, 4, Lattes, pp. 81-89.

GAGNIÈRE, S. (1965); Les sépultures à inhumation du IIIe au XIIIe siècle de notre ère dans la basse vallée du Rhône. Essai de chronologie typologique, *Cahiers Rhodaniens*, XII, pp. 53-110.

GARCÍA RODRÍGUEZ, C. (1966); *El culto de los santos en la España romana y visigoda*, Madrid.

GODOY, C. (1995); *Arqueología y liturgia. Iglesias hispánicas (siglos IV al VIII)*, Barcelona.

GONZÁLEZ HURTEBISE, F. (1905); *Bosquejo histórico de la villa de San Feliu de Guíxols seguido de unos breves apuntes de historia interna (desde los más remotos tiempos hasta 1517)*, Sant Feliu de Guíxols, (reimprès el 1970).

GUÀRDIA, M. (1988); Qüestions iconogràfiques entorn al mosaic de la basílica de Santa Maria del Camí (Mallorca), *Les Illes Balears en temps cristians fins als àrabs*, Maó, pp. 73-79.

GUTIÉRREZ BEHEMERID, M^a (1992); *Capiteles romanos de la Península Ibérica*, Valladolid.

GUYON, J. (1987); *Le cimetière aux deux lauriers. Recherches sur les catacombes romaines*, Bibliothèque de l'École Française d'Athènes et Rome, fasc. 264 - Roma Sotterranea Cristiana per cura del Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana, VII, Roma.

HAYES, J.W. (1972); *Late Roman Pottery. A Catalogue of Roman Fine Wares*, Londres.

HOULÉS, N. (1987); Fouilles autour de l'église Saint-André en Agde (Hérault), *Nécropoles languedociennes de l'Antiquité Tardive et du Haut Moyen-Age. Archéologie en Languedoc*, 4, Lattes, pp. 107-120.

JUNYENT, E. (1983); *L'arquitectura religiosa a Catalunya abans del romànic*, Barcelona.

KEAY, S.J. (1984); *Late Roman Amphorae in the Western Mediterranean. A Typological and Economic Study: the Catalan Evidence*, BAR International Series, 196 (I) i (II), Oxford.

LLINÀS, J., MERINO, J., MIRÓ, M. & PEDRÓN, M.J. (1994 a); Les excavacions a l'antic convent de Sant Bartomeu (Peralada, Alt Empordà) 1989-1990, Dels orígens del món ibèric a la revolució feudal, *Tribuna d'Arqueologia, 1992-1993*, Barcelona, pp. 95-106.

LLINÀS, J., MIRÓ, M., MONTALBÁN, C., PALAHÍ, L. & SAGRERA, J. (1994 b); Excavacions d'urgència a la plaça Ramon Muntaner (Peralada, Alt Empordà), *Segones Jornades d'Arqueologia de les comarques de Girona*, Torroella de Montgrí, pp. 147-155.

LLINÀS, J., MANZANO, S., PUIG, A.M. & ROCAS, X. (1997); *L'excavació de la carretera de Sant Martí: un sector de l'entorn d'Empúries des de la baixa república fins a l'antiguitat tardana*, *Estudis Arqueològics*, 3, Girona.

LLINÀS, J., MERINO, J., MIRÓ, M., MONTALBÁN, C., PALAHÍ, L. & SAGRERA, J. (1998); *La Peralada ibèrica i medieval segons l'arqueologia. Les excavacions de 1989 a 1995*, Monografies Empordaneses, 4, Figueres.

MAR, R. & RUIZ DE ARBULO, J. (1993); *Ampurias romana. Historia, arquitectura y arqueología*, Sabadell.

MAR, R., LÓPEZ, J., TOBIAS, O., PEÑA, I. & PALAHÍ, L. (1996); El conjunto paleocristiano del Francolí en Tarragona. Nuevas aportaciones, *Antiquité Tardive*, 4, Turnhout, pp. 320-324.

MARQUÈS, J., MIRAMBELL, E. & SAGRERA, J. (1994); *Els Banys Àrabs de Girona. Un servei públic de concessió reial en una construcció romànica*, Girona.

MARTÍN, M.A. (1990); El segle III aC a Ullastret (Baix Empordà), 8è *Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà. La romanització del Pirineu*, Puigcerdà, pp. 35-41.

MARTÍN, M.A. (1997); *Guies del Museu d'Arqueologia de Catalunya. Ullastret*, Girona.

MARTÍN, M.A., NIETO, F.J. & NOLLA, J.M. (1979); *Excavaciones en la Ciudadela de Roses (Campaña 1976 y 1977)*, Sèrie monogràfica, 2, Girona.

MATARÓ, M., AGUSTÍ, B. & CODINA, D. (1994); L'antic Hotel dels Italians de Girona, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXXIII, Girona, pp. 171-187.

MÉREL-BRANDENBURG, A.B. (1995); Montferrand. Église cimèteriale, *Les premiers monuments chrétiens de la France. 1. Sud-est et Corse*, DUVAL, N. (dir.), París, pp. 26-31.

MERINO, J. & AGUSTÍ, B. (1990); La necròpolis paleocristiana de Sant Esteve (Caldes de Malavella, la Selva), *Cypsela*, VIII, Girona, pp. 219-238.

MONTALBÁN, C. (1996-1997); Excavacions a l'església dels Sants Metges (Sant Julià de Ramis, Gironès), *Hispania i Roma: d'August a Carlemany. Congrés d'homenatge al Dr. Pere de Palol. Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXXVIII, Girona, pp. 1321-1330.

MONER, J. & RIERA, J. (1991); Sant Esteve de Banyoles, *Catalunya romànica. V. El Gironès. La Selva. El Pla de l'Estany*, Barcelona, pp. 394-397.

NAVARRO, R. & MAURI, A. (1992); L'església de Santa Margarida (Martorell, Baix Llobregat), *Tribuna d'Arqueologia, 1990-1991*, Barcelona, pp. 124-126.

NIETO, F.J. (1993); *El edificio "A" de la Ciudadela de Roses (La Terra sigillata Africana)*, Sèrie Monogràfica, 14, Girona.

NOLLA, J.M. (1984); Excavaciones recientes en la Ciudadela de Roses. El edificio bajo-imperial, *Papers in Iberian Archaeology*, BLAGG, T.F.C., JONES, R.F.J. & KEAY, S.J. (eds.), BAR International Series, 193 (II), Oxford, pp. 430-459.

NOLLA, J.M. (1997); Roses a l'antiguitat tardana. El cementiri de Santa Maria, *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 30, Figueres, pp. 107-146.

NOLLA, J.M. (en premsa); El món funerari antic, tardoantic i altomedieval a la ciutat de Girona. Un estat de la qüestió, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XL, Girona.

NOLLA, J.M. & AMICH, N.M. (1996-1997); El cementiri de l'àrea de l'Hospital Militar de la Ciutadella de Roses, *Hispania i Roma: d'August a Carlemany. Congrés d'homenatge al Dr. Pere de Palol. Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXXVII, Girona, pp. 1027-1040.

NOLLA, J.M. & CASAS, J. (1984); *Carta arqueològica de les comarques de Girona. El poblament d'època romana al nord-est de Catalunya*, Girona.

NOLLA, J.M. & CASAS, J. (1990); El material ceràmic d'importació de la vil·la romana de Puig Rodon (Corçà, Baix Empordà), d'època severiana a la baixa antiguitat, *Cypsela*, VII, Girona, pp. 193-218.

NOLLA, J.M., ESTEVA, L. & AICART, F. (1989); El poblament ibèric dels Guíxols (segles IV aC-I dC), *Estudis del Baix Empordà*, 8, Sant Feliu de Guíxols, pp. 45-116.

NOLLA, J.M., PALAHÍ, L. & BURCH, J. (1998); L'abandonament de l'*oppidum* de Castell, *Estudis del Baix Empordà*, 17, Sant Feliu de Guíxols, pp. 59-78.

NOLLA, J.M. & SAGRERA, J. (1995); *Ciuitatis Impuritanae coemeteria. Les necròpolis tardanes de la Neàpolis. Estudi General*, 15, Girona.

NOLLA, J.M., BURCH, J., SAGRERA, J., VIVÓ, D., AQUILUÉ, X., CASTANYER, P., TREMOLEDA, J. & SANTOS, M. (1996); Les esglésies de Santa Margarida i Santa Magdalena d'Empúries (L'Escala, Alt Empordà), *III Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Santa Coloma de Farners, pp. 225-241.

OLIVA, M. (1973); *Arquitectura románica ampurdanesa. Santa María de Roses (Gerona). Su obra de restauración. Primeros trabajos*, Girona.

PALOL, P. DE (1967); *Arqueología cristiana de la España romana. Siglos IV-VI*, Madrid-Valladolid.

PALOL, P. DE (1972); Arqueología cristiana romana y visigoda, *Diccionario de historia eclesiástica de España*, ALDEA, Q., MARÍN, T. & VIVES, J. (dirs.), volum I, Madrid, pp. 96-113.

PALOL, P. DE (1989 a); *El Bovalar (Seròs; Segrià). Conjunt d'època paleocristiana i visigòtica*, Barcelona.

PALOL, P. DE (1989 b); La arqueología cristiana en la Hispania romana y visigoda. Descubrimientos recientes y nuevos puntos de vista, *Actes du XIe Congrès International d'Archéologie Chrétienne (Lyon, Vienne, Grenoble et Aoste, 21-28 septembre 1986)*, Roma, pp. 1975-2022.

PALOL, P. DE (1991); Arte y arqueología, *España visigoda*, volum III,2 de la *Historia de España*, JOVER, J.M. (dir.), Madrid, pp. 271-428.

PONS, E., TOLEDO, A. & LLORENS, J.M., eds. (1981); *El recinte fortificat ibèric de Puig Castellet, Lloret de Mar. (Excavacions 1975-1980)*, Sèrie monogràfica, 3, Girona.

PONS, E., ADROHER, A.M., FERNÁNDEZ, M.J., GONZÁLEZ, H., GONZALO, C., LÓPEZ, A., LLAVANERAS, N., RODRIGO, E., ROVIRA, N. & VARGAS, C. (1996); Les campanyes de 1994-1995 a Mas Castellar de Pontós (Alt Empordà), *Terceres Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Santa Coloma de Farners, pp. 96-108.

RAYNAUD, CL. (1987); Typologie des sépultures et problèmes de datation. L'apport des fouilles de Lunel-Viel (Hérault), *Nécropoles languedociennes de l'Antiquité Tardive et du Haut Moyen Age. Archéologie en Languedoc*, 4, Lattes, pp. 121-127.

REMOLÀ, J.A. (1996); *El comerç marítim durant el tardo-imperi. El cas de Tàrraco a través de les àmfores*, Tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona.

RIBERA, A. & SORIANO, R. (1996); Los cementerios de época visigoda, *Saitabi. Revista de la Facultat de Geografia i Història*, 46, València, pp. 195-230.

RIGOIR, J. (1968); Les sigillées paléochrétiennes grises et orangées, *Gallia*, XXVI(1), París, pp. 177-244.

ROIG, J., COLL, J.M. & MOLINA, J.A. (1995); *L'església vella de Sant Menna. Sentmenat: del segle V al segle XV. 1500 anys d'evolució històrica*, Sentmenat.

ROURE, A., CASTANYER, P., NOLLA, J.M., KEAY, J.S. & TARRÚS, J. (1988); *La vil·la romana de Vilauba (Camós). Estudi d'un assentament rural. (Campanyes de 1979-85)*, Sèrie Monogràfica, 8, Girona.

SANMARTÍ, E., CASTANYER, P. & TREMOLEDA, J. (1990); Emporion: un ejemplo de monumentalización precoz en la Hispania republicana (Los santuarios helenísticos de su sector meridional), TRILLMICH, W. & ZANKER, P. (eds.), *Stadtbild und Ideologie, Kolloquium in Madrid, 1987*, Munich, pp. 117-144.

SARQUELLA, S. (1970); Porqueres. Inici de l'excavació d'un camp de sitges, *Revista de Gerona*, 53, Girona, pp. 62-66.

SCHLUNK, H. & HAUSCHILD, TH. (1978); *Hispania Antiqua. Die Denkmäler der frühchristlichen und Westgotischen Zeit*, Mainz.

SOLIER, Y., ed. (1991); *La basilique paléochrétienne du Clos de la Lombarde à Narbonne. Cadre archéologique, vestiges et mobilier*, Revue Archéologique de Narbonnaise, supplément, 23, París.

SOLIER, Y. (1995); Narbonne. Édifice à abside du cimetière Saint-Paul, *Les premiers monuments chrétiens de la France. 1. Sud-est et Corse*, DUVAL, N. (dir.), París, pp. 39-42.

TED'A (1987); *Els enterraments del Parc de la Ciutat i la problemàtica funerària de Tàrraco*, Memòries d'Excavació, 1, Tarragona.

TED'A (1990); *L'amfiteatre romà de Tarragona, la basílica visigòtica i l'església romànica*, Memòries d'Excavació, 3, Tarragona.

TRONCIN, PH. (1987); Les tombes anthropomorphes du Ve au XVe siècle dans le Midi de la France, *Nécropole languedociennes de l'Antiquité Tardive et du Haut Moyen Age. Archéologie en Languedoc*, 4, Lattes, pp. 157-190.

VILÀ, M.V. (1995); La cultura ibèrica, *La nostra vila, Maçanet de la Selva*, Maçanet de la Selva, pp. 33-54.

VIVES, J., MARÍN, T. & MARTÍNEZ, G. (1963); *Concilios visigóticos e hispano-romanos*, Barcelona-Madrid.

8

Situació i característiques topogràfiques

9

Història de la investigació

15

Estat de la qüestió. Què s'ha dit i qui ho ha dit

18

L'exploració del sector

22

Descripció de les fases

43

Els cementiris

87

El cementiri de mas Castell. La fase antiga

110

El cementiri de mas Castell. La fase moderna

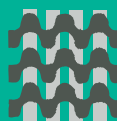
119

El cementiri de mas Castell. Esbós evolutiu

121

*L'evolució històrica del lloc.
Cronologia relativa, absoluta i paral·lels*

Quaderns del Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles



Patronat Francesc Eiximenis
Organisme Autònom Local